

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

1ste JAARGANG, NR. 6 - SEPT. 1982 - TWEEMAANDELIJKS

De Bruyne V. en Zn. p.v.b.a.

Walderdonk 41 - 9070 Wachtebeke

Tel. 091/45.01.31 - 45.09.41

*Restauraties van monumentale
gebouwen*

Nieuwbouw en schrijnwerken

Erkenning:

D 24 - Klas 7

D 1 - Klas 7

D 5 - Klas 5

HOUTVERROTING ? EN WAT DAN ?

DE RENOFORS-BETA TECHNIEK VOOR ZINVOL BEHOUD VAN WAARDEVOL HOUT

Oude verrotte en vermolmde houtkonstrukties herwinnen hun oorspronkelijke sterkte tegen een redelijke kostprijs.

U kan het repareren noemen, of restaureren of renoveren of rehabiliteren of wat U maar wil.

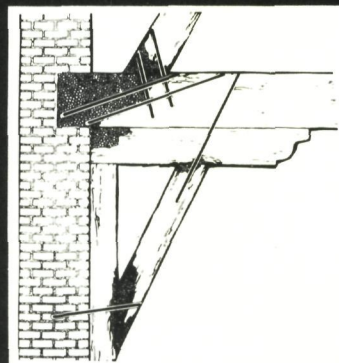
Voor ons is het betrouwbaar, vakkundig en esthetisch verantwoord herstellen van gelijk welke houtkonstruktie. Met een door Adviesbureau Bèta ontwikkeld revolutionair eigen systeem dat gebaseerd is op wapening met polyester glasstaven en afvullen met een kunststofmortel.

In meer dan duizend kerken, kastelen, raadhuizen, paleizen en woonhuizen in Europa werd, in een tiental jaren, door Renofors de Bèta Techniek toegepast om kostenbesparend waardevolle historische konstrukties te behouden.

SOLAR n.v. werkt als officieel licentiehouder geheel volgens de richtlijnen van Bèta en heeft zich tot doel gesteld de oerdegelijke service van Renofors tot behoud van het oorspronkelijke verder te zetten.

SOLAR n.v.: gevelreiniging - steenverharding - vochtwering
drooglegging van muren met capillair stijgend vocht
dichtingswerken - betonrestauratie
houtbehandeling - brandremming

Officieel licentiehouder Renofors-Bèta-systeem Belgisch Octrooi nr. 793.103

Voor inlichtingen & documentatie :
SOLAR N.V.

Afd. Restauratietechnieken

Vlyminckshoek 70
2700 SINT-NIKLAAS
tel. 03/776.91.62

KOPIE CLIËNT

bedrag in letters

memodatum

bedrag

rekening opdrachtgever

rekening begunstigde

091-2206040-95

naam begunstigde

mededeling

datum afgifte

Kopie cliënt enkel bij storting voorleggen

handtekening(en) en datum ondertekening

OVERSCHRIJVING OF STORTING

Gemeentekrediet NV

02

Bij manuele invulling, één karakter per vakje

Niet ter betaling aanvaarden

memodatum

rekening opdrachtgever

naam en adres opdrachtgever

mededeling

Hieronder niets schrijven

bedrag

BEF

rekening begunstigde

naam en adres begunstigde

MNST VLAAMSE GEMEENSCHAP

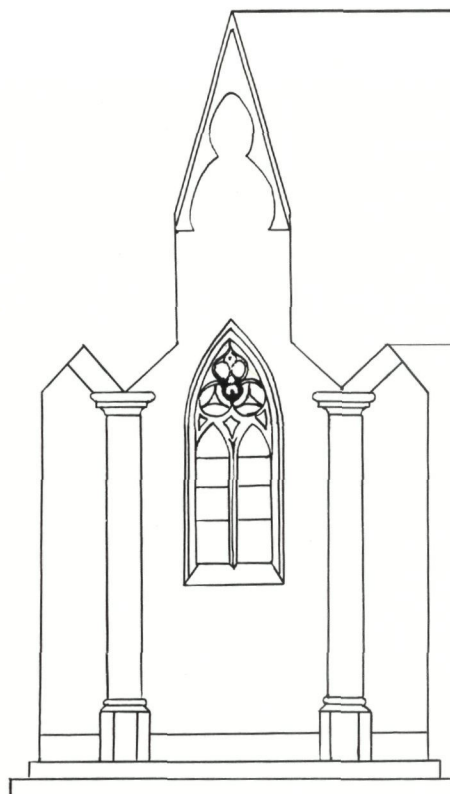
MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

1000

BRUSSEL

TT

HEDENDAAGSE METHODEN BIJ DE ZACHTE RESTAURATIE VAN GEBOUWEN EN MONUMENTEN

- Constructieve scheurinjectie
- Dichtende scheurinjectie
- Consolidatie van hout en steen
- Restauratie van steen
- Restauratie van beeldhouwwerk
- Behandeling tegen stijgend muurvocht
- Restauratie van hout
- Constructieve restauratie van houten draagbalken
- Curatieve en preventieve behandeling van hout
- Antizwambehandeling

Met behulp van 'zachte' polymeertechnische middelen als:

- epoxyharsen
- polyurethanen
- silicoonharsen

N.V. RESIPLAST

Bistweg 80 - 2250 Broechem - Tel. 03/485.62.31

**BOUWHHEREN - ARCHITEKTEN - DAKDEKKERS -
EIGENAARS - PRIVATE en OPENBARE DIENSTEN**

Met het oog op de besparingen die gewenst worden door de Regering
biedt de P.V.B.A. **FEDRA'S** U haar natuurleren H.14
van KWALITEIT in HOEVEELHEID tegen SCHOKPRIJS

De natuurleri H. 14 werd in het laboratorium van het Wetenschappelijk en Technisch Centrum van
het Bouwbedrijf getest op basis van de criteria's van het lastenboek 104 en de STS-34

P.V.B.A. **FEDRA'S** JERUZALEMSTRAAT 43 - 9420 ERPE-MERE - Tel. (053) 21 01 54
VERKOOPKANTOOR: MINNENBERGSTR 32 - 9531 ZOTTEGEM-OOMBERGEN - Tel. (091) 60 22 74

Uitvoering met anorganische produkten.

Levering en verwerking van:
MINEROS en KEIM produkten

BETONSANERING
SPUITBETON
GEVELKOSMETIKA
WATERDICHTING
STEENRESTAURATIE
BETONREPARATIES

bagrat

ISO-Isoleertechniek

BAGRAT BELGIUM p.v.b.a.
Dr. Van de Perrestraat 289
2440 GEEL
Tel. 014/58 04 90

M.568 1/2

RIETEN DAKEN

WILLY IBENS
P.V.B.A.

Brandbeveiligde daken

Rietmatten en rietplaten

Restauraties
Nieuw en herstellingswerk
Isolatiewerken met rustieke rietplaten
Gratis dokumentatie

Leopoldslei 161 2130 Brasschaat Tel. (03) 651 53 45

Steeds in voorraad
Tientallen soorten

Kasseien

in natuursteen

**Kasseien, mozaïekkeien,
kasseitegels**

nieuw - herbruik

voor bestrating van : - dorpskernen
- wandelstraten
- monumenten
- villa's
- nijverheid
- parkeerplaatsen
- restauratiewerken
- park en tuin.
terrassen

Waardebestendig
Tijdsbestand

Van Camp

**Pater Nuyenslaan 60
2230 Schilde
Tel. : (03) 353.87.66**

BOUWSTOFFEN WALTER LEYS

*Bredabaan 126 - 2130 Brasschaat
Tel. 03/651 79 10*

CHEMISCHE BOUWSPECIALITEITEN

SOKOL ®

Waterdichting - Silikonen - Hechtingsemulsie
Snelcement - Plasificeerder - Ontkistingsolie

OMBRAN ®

Betonbeschermingsprodukten - Herstelmortels
Wandafdichtingsmaterialen - Saneringsprodukten

*De advertentiewerving
voor dit tijdschrift
wordt verzorgd door*

**De Ganzerik
Postbus 71
8000 Brugge 1
Tel. 050/32.34.98**

*Op dit adres kunt u
alle nodige inlichtingen
krijgen i.v.m. tarieven,
formaten, enz.*

SOLIGNUM

PVBA ISOFINA

HOUTBESCHERMING

1e Kwaliteit houtbeschermingsprodukten van

SOLIGNUM Ltd - Engeland - A BURMAH COMPANY

Uitroeijing van houtschimmel en houtworm met

20 JAAR GARANTIE

VRAAG KOSTELOOS INSPECTIEBEZOEK

Verkoop van produkten voor vakman en doe-het-zelver,
inbegrepen decoratieve Solignum produkten

PVBA ISOFINA, Houtbeschermingstechnieken
Abeelstraat 9, 9600 RONSE

(055) 21 61 71 - na 18 u. (055) 21 25 25

**Spectron herstelt, onderhoudt
en injecteert alle soorten
bouwwerken.**

Spectron N.V. Injecteerbedrijf

Liersesteenweg 36, B-2800 Mechelen Telefoon (015) 21.99.02

**Minéros
steenrestauratie**

**Minerale
verfsystemen**

Invoerder: Lumac p.v.b.a.

Schuitbroekstraat 2 - 3999 Laakdal - 014/30.07.24

**Ook in
training,
loop maar
langs.**

**Service begint bij het
betere onthaal.**

KREDIETBANK

Het Sikkens diagnose team **GRATIS** helpt U bij monumentenzorg.

Als lezer van dit blad ligt monumentenonderhoud u nauw aan het hart.

Wanneer u dieper ingaat op de technische aspecten van het onderhoud van monumenten, dan merkt u dat dit veel tijd (en geld) kost. Ook schilderwerk behoort tot het exclusieve werkterrein van deskundigen die weten welke producten en systemen aan de strenge eisen van monumentenonderhoud beantwoorden. En dat is nu precies de zaak van het "Sikkens Diagnose Team".

Wat is een "Sikkens Diagnose Team"

Het "Sikkens Diagnose Team" bestaat uit een groep deskundige en vakbekwame mensen, die aan de opdrachtgevers van schilderwerken een compleet dienstenpakket aanbieden.

Zij hebben een jarenlange ervaring en zijn getraind om het werk te bekijken vanuit het standpunt van de opdrachtgever. Via een vlotte dialoog wordt er samen gezocht naar de beste oplossing van het probleem.

Wat heeft een "Sikkens Diagnose Team" te bieden?

Alvorens te starten met het onderhoudswerk kunnen de volgende stappen worden ondernomen:

- Het "Sikkens Diagnose Team" begint met een diepgaand onderzoek en stelt een rapport op over de actuele staat van het monument.
 - Het team geeft, indien nodig, adviezen betreffende dringende gevallen. Bijvoorbeeld: een sanering, een restauratie ...
 - Een overzicht van het uit te voeren schilderwerk met een budgetraming wordt in detail opgemaakt.
 - Het team bepaalt de meest geschikte verfsystemen en werkt concept-lastenboeken uit.
 - Het team geeft ook advies op esthetisch vlak.
 - Een plan om een werkelijk duurzame bescherming en verfraaiing van het monument te verkrijgen wordt opgesteld.
 - Indien nodig worden zelfs proefapplicaties verricht.
- De verschillende stadia van de uitvoering worden gecontroleerd. Het team bemiddelt bij de oplevering en goedkeuring van de werken om op die manier bij te dragen tot een goede sfeer in de relatie tussen opdrachtgever en aannemer.

Zekerheid op lange termijn

Het behoeft geen betoog, dat de kwaliteit van de uitvoering tenminste even belangrijk is als de kwaliteit van het materiaal. Het "Sikkens Diagnose Team" zet er zich voor in om samen met de opdrachtgever en de schilder, op voorhand, de normen van het werk vast te leggen.

Als extra zekerheid voor de opdrachtgever komt hier nog bij, dat tijdens de uitvoering van het werk controles plaatsvinden die door de goede schildersbedrijven erg op prijs worden gesteld. Een tevreden klant is immers een vaste relatie.

Bewezen efficiëntie ... GRATIS en VRIJBLIJVEND.

De werkzaamheden van het "Sikkens Diagnose Team" zijn niet gisteren van start gegaan. Talrijk zijn de steden en gemeenten, grote en kleine, waar de mandatarissen er veel waardering voor hebben.

De Hallen van Ieper, hierbij afgebeeld, zijn slechts één voorbeeld uit een reeks monumenten die met succes onder handen werden genomen.

Het is haast te mooi om waar te zijn, dat in deze tijd, waarin vooral de dienstverlening zo duur wordt, een dergelijk kostbaar en compleet dienstenpakket GRATIS wordt aangeboden. Of het écht waar is, kunt u vernemen bij de talrijke opdrachtgevers die u reeds zijn voorafgegaan in samenwerking met het "Sikkens Diagnose Team".

Met veel plezier zullen wij u onze referenties opgeven ... of nog beter ... waarom neemt u zelf niet eens de proef op de som ?
Schrijf, bel ons op of stuur ons de onderstaande bon terug. Wij zullen u met genoeg antwoorden.

Sikkens

Afdeling Bouwverven

Donkerstraat 38 1740 Ternat - T. (02) 582.31.10

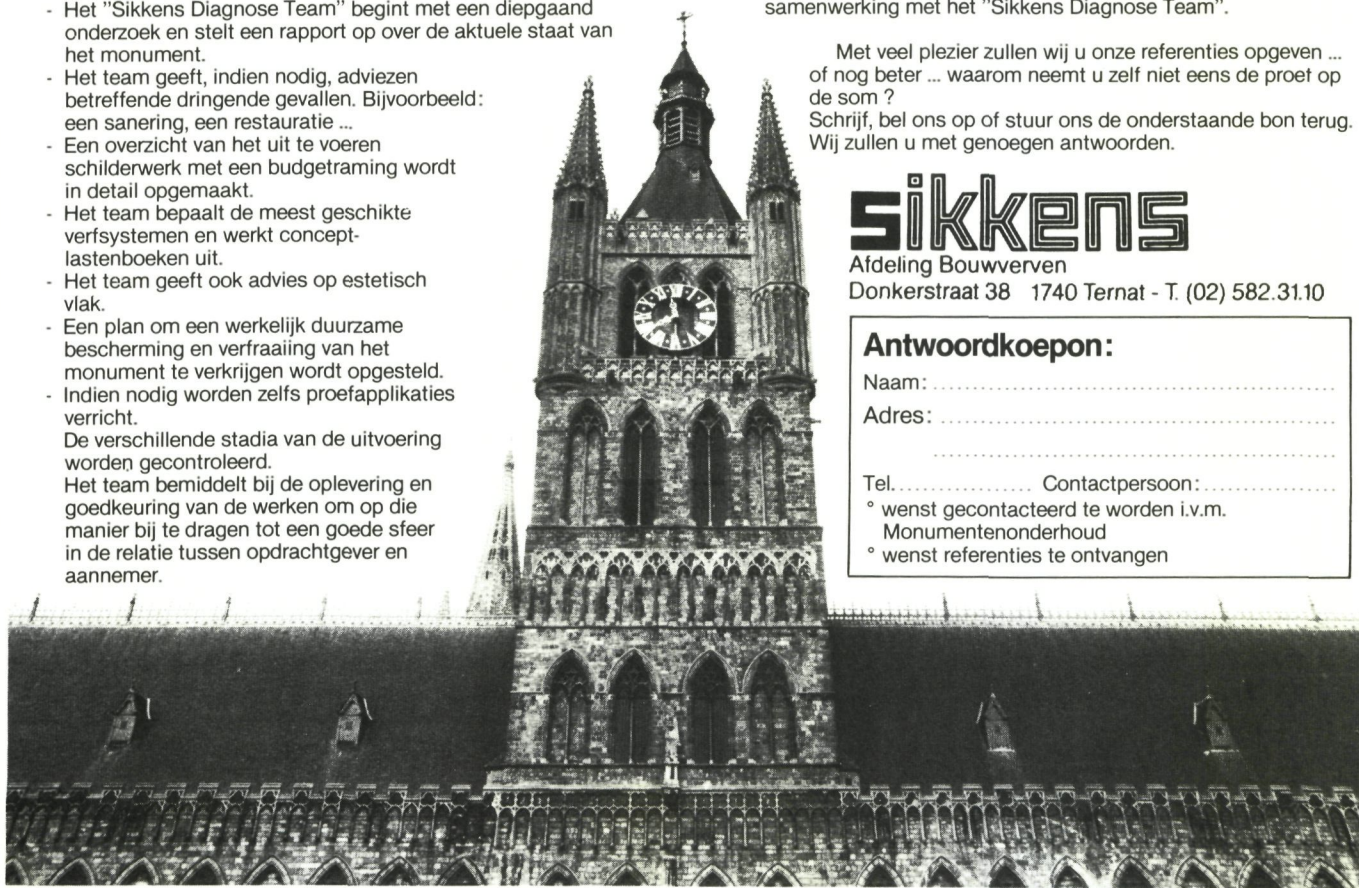
Antwoordkoepon:

Naam:

Adres:

Tel. Contactpersoon:

- ° wenst gecontacteerd te worden i.v.m. Monumentenonderhoud
- ° wenst referenties te ontvangen

ÉÉN VAN DE REALISATIES VAN HET SIKKENS DIAGNOSE TEAM WAAR WIJ TERECHT FIER OP ZIJN.

BOUWEN DOOR DE EEUWEN HEEN IN VLAANDEREN

Provincie West-Vlaanderen - Arrondissement Veurne

Deel 8n van deze onvolprezen reeks is nu ook verkrijgbaar bij uw boekhandelaar

Meer dan 700 bladzijden grondige informatie,
opgeluisterd met prachtige kleurenfoto's, plannen,
tekeningen en honderden zwart-wit opnamen

Prijs: 1.350 fr.

Mocht u deze werken niet bij uw boekhandelaar vinden, richt u dan tot de uitgever, waar trouwens ook de andere delen van de reeks, met uitzondering van Leuven en Nijvel, nog verkrijgbaar zijn.

Snoeck-Ducaju & Zoon,
Begijnhoflaan 464, 9000 Gent, tel. 091/23.48.97.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie West-Vlaanderen
Arrondissement Veurne

8n

n.v. **DRY WORKS**

Sedert 26 jaar

Steeds tot uw dienst

- Waterdichtheid:
Voegen - bezettingen - gunitering - injecteringen - herstellen van scheuren.
- Droogmaking van vochtige muren - PETER COX transfusie methode.
- Speciale beschermingen tegen aantastingen.
- Industriebloeren.

Tienjarige effectieve waarborg.

n.v. **DRY WORKS**

*César Franckstraat 53-55,
1050 BRUSSEL
Tel.: 02/647.05.26*

Tweemaandelijks tijdschrift
uitgegeven door Snoeck-Ducaju
& Zoon, N.V., in opdracht van het
Ministerie van de Vlaamse
Gemeenschap, Rijksdienst voor
Monumenten- en Landschapszorg

ISSN 0770-4984

1ste jaargang
Nr. 6 - september 1982

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Zicht op de Uitaswijk in de Oude Doncklaan.
(Foto Peter Somers, R.M.L.Z., 1982)

Redactiecomité:

E. Goedleven (Voorzitter), H. Craeybeckx
(Voorzitter K.C.M.L.), O. De Wandel (afge-
vaardigde van Gemeenschapsminister
K. Poma), A. Bergmans, M. Buyle, M. Celis,
W. Claes, M. Fierlafijn, M. Hoflack,
H. Jult, M. Ramakers, H. Stynen, S. Van
Aerschot, Hedwig Van Den Bossche,
Herman Van Den Bossche.

Redactie:

Rijksdienst voor Monumenten- en Land-
schapszorg, Jozef II-straat 30, 1ste verdie-
ping, 1040 BRUSSEL.
Tel. 02/217.99.90.

Marijke Hoflack: coördinatie.
Lut Pans: Public-Relations.
Marcel Ramakers: produktie en lay-out.
Herman Stynen: eindredactie.
Diane Torbeys: zetwerk.

De verantwoordelijkheid voor de
gepubliceerde artikels berust uitsluitend
bij de auteurs. Alle rechten voor het
reproducen, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

INHOUD Nr. 6

Redactioneel	9
Het Boekenbergpark te Deurne H. Van den Bossche	10
Unitastuinwijk in Deurne (1923-1932) Ch. Bentein en H. Stynen	20
Het 'tiende gebod' in Leuven J. Martens, A. Impens en G. Paesmans	40
Beschermingen op de zeedijk: Villa Maritza en Villa Doris M. Goossens	51
Monumentenzorg studeren in Vlaanderen M. Ramakers	55
Fragmenten van de koorbanken van de Sint-Sulpitiuskerk te Diest in een Ierse verzameling M. Smeyers	59
Nederland - België in monumentenland. Een ontmoeting van Parlementariërs G.W. Van Herwaarden	63
M & L Binnenkrant	
Literatuur	[1]
R.M.L.Z.-activiteiten	[6]
Restauraties	[9]
Het Sint-Laureinsstrand in Middelkerke (G. Ostyn)	[12]
Stichting Monumenten- en Landschapszorg	[13]
Bescherming van het Cultuurpatrimonium	[15]

Jaarabonnementen:

België: 660 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 110 fr.).
CJP'ers betalen 550 fr.
Buitenland: 810 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in met het eerstvolgend nummer (tenzij u dit expliciet anders vermeldt) na overschrijving van het abonnementsgeld naar rek. 445-3608261-22 van Snoeck-Ducaju & Zoon, N.V., Abonnementen M & L, Begijnhoflaan 464, 9000 Gent (tel. 091/23.48.97).

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Advertentiewerving:

De Ganzerik, Postbus 71, 8000 Brugge 1. Tel. 050/32.34.98.

Druk: Snoeck-Ducaju & Zoon

SNOECKS NATUURPOSTERS

86 × 60 cm - 80 fr.

Dit prachtige landschap is de tweede (referentienummer 202) van een nieuwe reeks kleurenposters. Voor de eerste poster (duinlandschap, ref. nr. 201) verwijzen wij naar M & L, nr. 5, p. 66).

U kunt deze prachtige kleurenposters bestellen door 80 fr./ex. over te schrijven naar rekening nr. 290-0204513-58 en onderstaande bestelkaart goed ingevuld te zenden naar Snoeck-Ducaju & Zoon, Dienst posters, Begijnhoflaan 464, 9000 Gent, tel. 091/23.48.97.

Ik bestel ex. Snoecks natuurposter 201

..... ex. Snoecks natuurposter 202

Ik stort het totale bedrag van fr. op rekening nr. 290-0204513-58 van Snoeck-Ducaju & Zoon.

Naam:

Adres:

Handtekening: Datum:

WOONERVEN in een globale stedebouwkundige visie

WOONERVEN

in een globale stedenbouwkundige visie

*Ruimtelijke ordening, Landinrichting
en natuurbehoud*

*Bestuur van de Stedebouw
en de Ruimtelijke ordening*

Technische gegevens: 200 bladzijden - 590 fr. - 2 kleuren
- kft: 4 kleuren

Inhoud: de verschillende hoofdstukken handelen over:

- kennismaking met het woonerf
- een nieuw stedenbouwkundig perspectief
- het woonerf als onderdeel van een maatregelenpakket
- de „andere” straatverbeteringen
- de vormgeving van het woonerf
- de ontwerpmethodiek
- synthese van de vormgevings- en beoordelingscriteria
- diverse aspecten
- samenvatting der bevindingen

verkrijgbaar in de boekhandel of bij de uitgever

Snoeck-Ducaju & Zoon, n.v. Begijnhoflaan 464, 9000 Gent, tel. 091/23.48.97

Redactioneel

Dit laatste nummer van de eerste jaargang opent met een bijdrage over het **Boekenbergpark in Deurne**. Doorheen de historie van dit park, gedeeltelijk formeel opgevat en gedeeltelijk volgens de principes van de landschapstuin aangelegd, loopt als een rode draad het verhaal van hoe de vroegere luister aangetast werd onder druk van een in volle stedelijke expansie verkerende Antwerpse agglomeratie rond de eeuwwisseling.

Letterlijk aansluitend hierbij, een uitgebreide bijdrage over de aan het Boekenbergpark grenzende **Unitastuinwijk**. Het is het relaas van hoe de droom van een nieuw gemeenschapsleven in een nieuw concept van vormgeving en woonomgeving door politieke besluitvorming versmalt is geworden. Unitastuinwijk is alleszins één van de boeiendste tuinwijkrealisaties in België, waar dan ook zorgvuldig mee omgegaan moet worden.

Het artikel over de **koorbanken van de Sint-Sulpitiuskerk te Diest** van de hand van M. Smeyers, werd geschreven naar aanleiding van de recente verkoop van fragmenten van dit geheel door het befaamde Engelse veilingshuis Sotheby. Hoewel dit kunstbezit België meer dan een eeuw geleden verliet, wordt door deze bijdrage het probleem van de vervreemding van het roerend patrimonium naar het buitenland, bij ontstentenis van een aangepaste wetgeving terzake, actueel gesteld.

Het **'Tiende Gebod' in de Mechelsestraat in Leuven** is één van de weinige, vrij authentiek bewaarde 16de-eeuwse woonhuizen. Het wordt in zijn historische context benaderd en typologisch en structureel geanalyseerd. Het artikel is een bewerking van een voorstudie tot restauratie en is in die zin methodologisch interessant wat betreft de opmaak van een restauratiedossier. Het is zonder meer duidelijk dat dit pand, ook gezien in de ruimere omgeving, met name de Sint-Geertruiabdij en haar afhankelijkheden, voor bescherming in aanmerking komt.

De aan de gang zijnde beschermingsprocedure voor de **Villa Maritza in Oostende** werd aangegrepen om de bredere problematiek van de bescherming van restanten van Belle Epoque-architectuur op de zeedijk te belichten. De lezer zal zelf een oordeel kunnen vormen over de soms 'absurde' situaties die zich in deze omgeving kunnen voordoen.

De Heer G.W. Van Herwaarden van het Nederlandse Cultuurministerie brengt in **Nederland-België in monumentenland** verslag uit over het bezoek van een aantal geïnteresseerde parlementariërs van de Vlaamse Raad aan het 'mekka' van de monumentenzorg. Hieruit blijkt dat een aantal vruchtbare contacten werden gelegd en afspraken gemaakt die een verdere collegiale samenwerking en uitwisseling mogelijk zullen maken.

Onze medewerker M. Ramakers rondt het redactioneel gedeelte af met een artikel over de mogelijkheden van het **Monumentenzorg studeren in Vlaanderen**. De drie post-graduaatafdelingen in het Vlaamse landsgedeelte worden in deze informatief gerichte bijdrage doorgelicht.

Wat de **Binnenkrant** betreft willen wij, naast de traditionele rubrieken, vooral de aandacht vestigen op de definitieve bescherming van het **Sint-Laureinsstrand in Middelkerke**. Door deze beslissing is één van de laatste restanten duinengebied van dit kustgedeelte definitief gevrijwaard.

Verder wordt in de nieuwe rubriek *restauranties* op een beknopte wijze verslag uitgebracht over recent voltooide, gesubsidieerde werken aan monumenten.

Ook het *jeugdkamp Landschapszorg* in het Vloetenveld bij Brugge komt aan bod in de Binnenkrant. Ondanks budgettaire en organisatorische moeilijkheden, had hier een succesvol werkkamp plaats. Het ligt in de bedoeling dit initiatief met een nieuw elan uit te breiden volgende zomer. Via M & L houden wij de geïnteresseerde jongeren op de hoogte van de geplande initiatieven.

Tenslotte houden wij er aan alle medewerkers, zowel binnen als buiten de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, te danken voor hun inzet en medewerking bij de realisatie van deze eerste jaargang. Wij hopen dat de abonnees van het eerste uur hun belangstelling zullen handhaven en dat de lezerskring zich verder zal blijven uitbreiden. Suggesties en opmerkingen blijven in die zin welkom.

Het Boekenbergpark te Deurne

Herman van den Bossche
R.M.L.Z.

''Een openbaar park, eene onbebouwde, eene onbewoonde ruimte, met boomen beplant is even nuttig voor de stad als de waterleiding, de gaz, de verkeerswegen en de riolen. Het is eene fabriek van zuivere lucht onmisbaar voor de gezondheid en 't leven van den mensch...

Openbare gezondheid, verfraaiing der streek, behoud der meesterwerken van de natuur, meerdere waarde der aanpalende eigendommen, algemeen welzijn van de bevolking: dat zijn de hoofdredenen die pleiten ten voordeele van de bewaring der twee schoone parken die wij komen te beschrijven en die men zoo gemakkelijk in een grootsch geheel zou kunnen vereenigen.

Wij kunnen niet anders dan uit ganscher harte de pogingen goedkeuren die in dien zin gedaan worden en wij uiten den zeer rechtzinnigen wensch dat het Staatsbestuur, de Provincie, de Gemeenten, de belanghebbende eigenaars, hunne pogingen vereenigen om de geldelijke overeenkomst tot stand te brengen die Boeckenberg Hof en Teboulaer Hof en de zoo merkwaardige planten-rijdommen welke die twee eigendommen bevatten, zou redden.''(1)

De dreigende verkaveling van het 'Boeckenberghof', omstreeks de eeuwwisseling eigendom van de N.V. Antwerpse Maatschappij voor de Onderneming van Openbare en Biezondere Werken geworden, alarmeert niet alleen de Studie-Commissie tot de inrichting der Antwerpsche Agglomeratie, maar ook het Provinciaal Comité van de Corresponderende leden van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.

In een brief van 4 juli 1913 maakt het Provinciaal Comité de Koninklijke Commissie attent op de nakende verkaveling en dringt zij aan op een spoedige rangschikking als landschap. Het Comité beroept zich op het omstandige verslag van Crahay (1911). Uit de brief van 28 november 1913 van de Centrale Commissie aan het Provinciaal Comité vernemen wij dat in overleg met de burgemeesters van Borgerhout en Deurne het Boelarepark (opp. 15 ha) en het Boeckenbergpark (opp. 20 ha) door de gemeenten zullen worden aangekocht en voor het publiek opengesteld. Hoewel Borgerhout maar 2 ha van het Boelarepark voor woningbouw voorziet en er bij Deurne op aangedrongen wordt proportioneel slechts evenveel oppervlakte te verkavelen, drukt de Commissie toch de vurige wens uit dat de voor woningbouw bestemde gronden in beide parken tot het strikte minimum zouden worden herleid.

Nog in december 1913 mogen beide gemeentebesturen van de Centrale Commissie welgemeende felicitaties ontvangen met het oog op de aankoop van beide parken (2). In april van 1914 is het duidelijk dat de gemeente Deurne het advies van de Centrale Commissie van 28 november 1913 niet zal volgen. Amper een maand later beslist een meerderheid van de gemeenteraad tot de aankoop van de helft van het Boekenbergpark.

J. Schobbens, in 1911 secretaris van de Studie-Commissie tot Inrichting der Antwerpsche Agglomeratie, laat er trouwens in zijn 'Les environs d'Anvers' uit 1929 geen twijfel over bestaan:

''De onderhandelingen en overeenkomsten die aan de aankoop zijn voorafgegaan getuigen van de laagste gemeenheid (la vilénie la plus basse) en de meest verfoeilijke ingesteldheid (l'état d'âme le plus odieux) ooit door gemeentemandatarissen ten toon gespreid. Het is voldoende eraan te herinneren dat een meerderheid in de gemeenteraad van Deurne weigerde, een plan kelderde dat de gemeente garandeerde als enige eigenaar, onmiddellijk, geheel kosteloos en zonder enig risico de zo beboste hectare van het Boeckenbergpark te verwerven.

De ermee gepaard gaande wijziging van de gemeentegrenzen ten voordele van Borgerhout, overigens tot tegenprestaties bereid, voor ogen, leende Deurne zich, goedschiks of kwaadschiks, tot een overeenkomst waardoor slechts de helft van Boeckenberg van de ondergang kon worden gered. Bij de afbakening van het te verwerven gedeelte werd zelfs geen rekening gehouden met de meest elementaire noties van goede smaak.

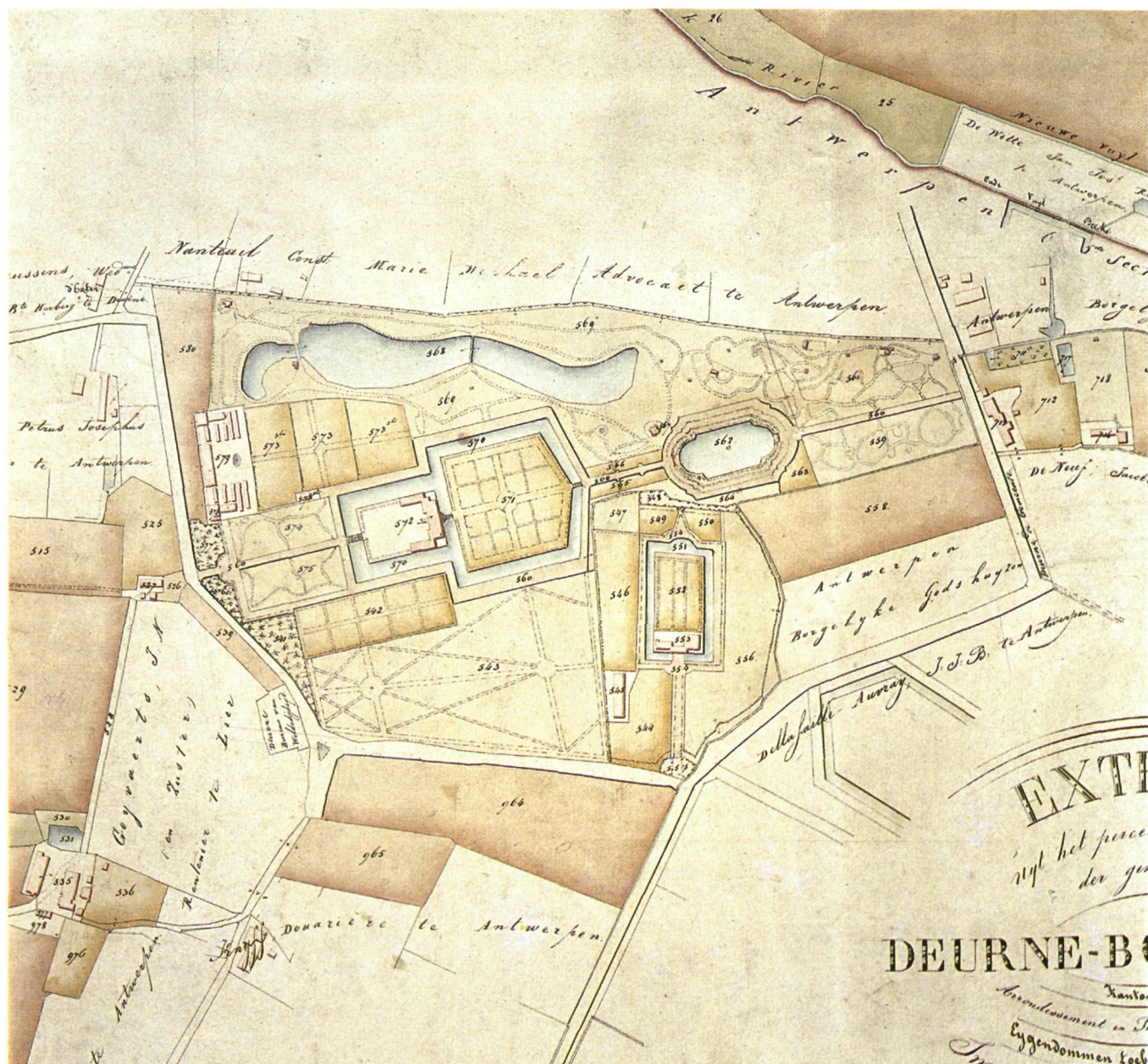
Bovendien valt het te betreuren dat het onderhoud van het verworven parkgedeelte enorm te wensen overliet. Sinds de oorlog hebben de opeenvolgende administraties systematisch en koppig in de verwaarlozing van het park volhard. Het is pas in 1928 dat een overigens ondoelmatige inspanning inzake onderhoud wordt geleverd.

Wij betreuren dat noch de overheid noch de provincie de nodige stappen hebben ondernomen om het integraal behoud van dit precieus domein te verzekeren en het met het Boelaerepark te verbinden.'' (3).

De oorsprong van het domein gaat terug tot in 1555, wanneer Jerome van den Manackere er een huis van plaissance betreft. In 1595 verhuurt Paul van Hersbeke 'een hoff ende hoeve genaamt 't Hoff van Boeckendael' aan weduwe Catharina van Aldenhove.

Een akte van 1607 vermeldt 'Boeckenberch' als verblijfplaats van Gaspard van Hersbeke.

De voor ons belangrijkste periode in de evolutie van het

Extract uit het perceelsgewijze plan van de gemeente Deurne-Borgerhout, vastgesteld in het jaar 1834, Antwerpen 6de Mey 1836. (Rijksarchief, A'pen)

domein 'Boekenberg' vangt aan in 1752, wanneer weduwe Marie-Thérèse-Caroline Knyff, dochter van de Antwerpse burgemeester, aan J.P. Bourscheit de Jongere de opdracht geeft voor de bouw van een landhuis. Zijzelf houdt zich bezig met de algemene richtlijnen inzake aanleg van de aanplantingen, de vijvers, de dreven. Bij haar dood in 1755 zijn de werken amper beëindigd.

Tot in 1797 zal haar broer en erfgenaam Michel-Jean-Antoine Knyff de bestaande plantencollectie verrijken met zeldzame uitheemse gewassen (4).

De Ferrariskaart (ca. 1770), later ook een kadasterplan (1836), het plan van Schillemans (1838) en de Vander Maelenkaart (ca. 1850) geven een gedetailleerd beeld van de 18de-eeuwse buitenplaats.

Het landgoed is ontworpen naar het klassieke Hollandse

model: langgerekt van vorm met op de noord-zuid geëxponeerde lengteas het omwalde landhuis en de attractiepunten. Het omwalde voorplein met de woning wordt betreden via de met bomen omsloten, vierkante, formeel aangelegde voortuin. Een brug aansluitend bij de zuidgevel geeft toegang tot de vijfhoekige eveneens omwalde formele siertuin. Een op de lengteas gelegen wandelpad verbindt de siertuin met de door terrassen omgeven spiegelvijver, gelegen in het op een punt uitlopend bos met symmetrisch drevenpatroon. Tenslotte aansluitend, bij het domein ten westen, strekt zich een tweede bos uit met ter hoogte van de spiegelvijver het landgoed 'Ravelsberg'.

De tweede belangrijke fase in de evolutie van Boeckenberg vangt aan wanneer Jean-Guillaume Smets, Antwerps bankier en koopman die fortuin vergaarde met de handel naar

Zicht op de serpentine en de Chinese pagode. Stereo-opname door Van de Poel (19de e.). (Verzameling Provinciale Cultuurdienst, A'pen)

China en Japan, het domein in 1798 aankoopt. Verrassend genoeg (voor die tijd) respecteert hij volledig de goed bewaarde 18de-eeuwse formele aanleg. Rekening houdend met de geldende mode van die tijd breidt hij het domein langs de oostkant uit met een park in de 'style Anglo-Chinois': met een serpentine-vijver in de bedding van de Boelaarbeek, een grottencomplex, een rotsbrug met toren-

Het grottencomplex. Stereo-opname door Van de Poel (19de e.). (Verzameling Provinciale Cultuurdienst, A'pen)

ruïne, kunstmatige heuvels, boommassieven, slingerende wandelpaden en taferelen.

De fijnzinnige link tussen de 18de-eeuwse formele tuin en het landschappelijk park wordt de, in 1800-1802 ten noordoosten van de spiegelvijver (in de oude tuin) opgerichte 26 meter hoge Chinese toren. De toren geeft enerzijds de formele tuin een cachet van de 'nouveau goût' en past anderzijds, samen met de Chinese boogbrug over de serpentine en de bijhorende jonk, volkomen in de ensce-ning van de nieuwe aanleg. Bovendien bevoorraadt een groot waterreservoir in de toren diverse fontein-ten.

Verder bouwt hij een nieuwe orangerie, serres en planten-kassen tussen de oude voortuin en het nieuwe parkge-deelte. Het domein is zo vermaard dat Smets er tussen 1815 en 1818 bezoek krijgt van drie Schotse tuinbouwkun-digen van de 'Caledonian Horticultural Society'.

Wij citeren uit hun verslag van 21 augustus 1823:

"Hier wordt de Nederlandse en de Engelse stijl van tuinie-ren verenigd. De plek werd oorspronkelijk aangelegd in 1752 en heeft achtereenvolgens veel veranderingen en ver-beteringen ondergaan. Dicht bij het huis wordt op het ene ogenblik het oog bedroefd door de aanblik van uiterst nauwkeurig gesnoeide hagen van buksboom, vier en een halve voet hoog, gepijnigd tot zij gelijken op moderne bijenkorven en antieke vazen... en op het volgende ogen-blik wordt het oog dan weer verheugd door een mooi watervlak met een daarover geworpen brug. Dit soort van tegenstellingen ontmoet men overal, maar in zijn geheel bekeken is het landgoed heerlijk, aangezien de tuinen aan-gelegd zijn om op zeer natuurlijke en gratievolle wijze met het omgevend landschap een eenheid te vormen, hetgeen, dat mag gezegd worden, één voortgezette tuin is. Het uit-zicht van de laan van de woning is zodanig berekend, dat het ongemerkt overgaat in het natuurlijk bos in de verte. Spoedig na het verlaten van het Kasteel, kwamen wij aan een ronde vijver rondom dewelke op een dubbele rij van verhoogde terrassen, op dit tijdstip van het jaar, een heel aantal oranje-bomen worden geplaatst. Er zijn er niet min-der dan honderdvijftig, grote en kleine. Sommige van de exemplaren zijn uitzonderlijk mooi en niet zo genadeloos gesnoeid als in de Gentse tuinen.

Wij merkten een pagode op, die boven de bomen uitstak en wandelden er heen. Met uitzondering van de pagode in Kew, bleek deze de knapste structuur van haar soort te zijn, die elk van ons ooit gezien had. (5)

Een groot reservoir op de top, kan, naar men zegt, 100 ton water bevatten. Dit voedt verscheidene fontein-ten beneden, waarvan er, zoals gewoonlijk, enkele zijn, die de nieuws-gierige met een nat pak verrassen. De versieringen van het hoogste gedeelte zijn fantastisch: het geheel is bekroond door vier bronzen, of tenminste vergulde, in elkaar ver-strengelde serpentes en het hoogste punt bestaat uit een ananas. Het water in de omgeving van deze Chinese tem-pel is waarlijk decoratief en het vormt een natuurlijke vis-vijver. Op een plaats is een Chinese brug met grote boog-wijde biezonder goed in harmonie met de pagode.

Een kleine, voor anker zijnde jonk past eveneens in dit geheel. Op een andere plaats is er een brug gebouwd als imitatie van een oude ruïne. Het materiaal is, zoals blijkt, uiterst geschikt voor zulk een konstruktie: massa's van

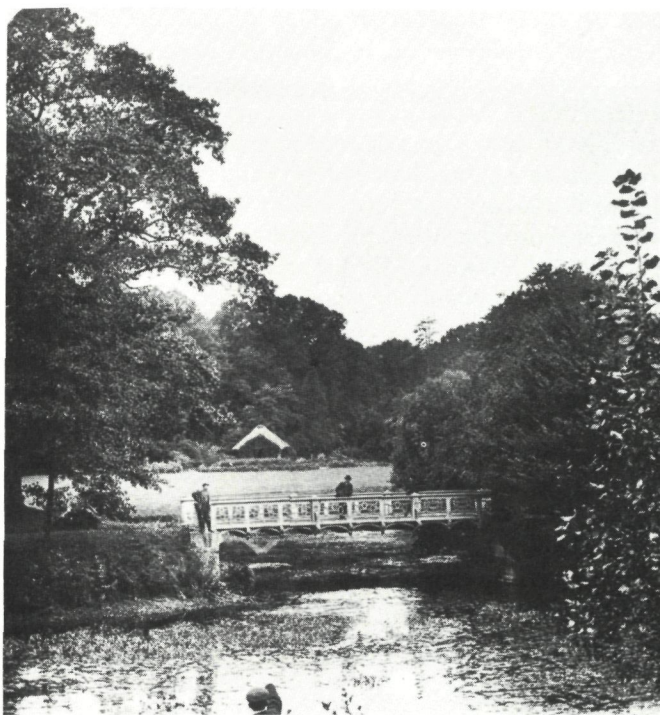
onregelmatige stenen, op grote vuursteenknollen gelijkend, die uit de nabijheid van Schaarbeek, een dorp in de nabijheid van Brussel, aangebracht werden. Beneden aan de brugpijler is de ingang van een grot of eerder een krypte, een koele spelonkwandeling van wel enige uitgestrektheid; de bogen en de muren zijn van hetzelfde materiaal.”(6)

Het oordeel van de Schotse delegatie is evenwel niet onverdeeld gunstig:

”Eén van de versierselen van dit landgoed, indien het ons niet beviel, dan toch op zijn minst verraste, was van een eerder zonderlinge aard. Komend vanuit een schaduwrijk pad, dat ons tussen wildernis en bossage leidde, kwamen wij plots op een grasweide, die wel ingenomen leek door een kleine kudde schapen, waarvan er enkele graasden, anderen rustten, maar alhoewel wij bleven naderen, bleven zij bewegingsloos - want de schapen waren uit steen gehouwen! De beelden waren meer dan dertig in getal, staan in alle mogelijke houdingen en in zijn geheel genomen stellen zij de kunstenaar niet te schande. In zijn ijver evenwel om het toneeltje zo echt mogelijk te maken, overdreef hij door er een schaapherder en twee honden aan toe te voegen. Deze begeleiders passen hier niet en de ontstemming zou verminderen, indien zij mochten worden weggenomen. Dezelfde bemerking is van toepassing op een beeldengroep op het nabije grasveld die een wolf voorstelt, die een stier aanvalt. Wij voegen er aan toe, dat dit beeld, als skulptuur, veel minder waarde heeft. Een stel dwergachtige menselijke wezens in een daartegenovergelegen inham is van nog een slechtere smaak en een dronken kerel wordt er voorgesteld in een houding, die slechts walg kan oproepen. Wij hebben evenmin lof over voor het kunststukje, dat erop volgde: een kunstmatig graf met getraliede deuren en vensters en de spreuk 'Vanitas Vanitatum', noch konden wij enige schoonheid of geestigheid ontdekken in een nabijgelegen hol, verraderlijk bezaaid met fonteintjes en met het vreemde opschrift: 'XI. Praeceptum'. Het elfde gebod, zei de hovenier betekenisvol, was: 'Garde à vous'. Het gebod is op dit ogenblik overbodig, aangezien de buizen en de kranen allen stuk zijn; een staat in dewelke wij tot nog toe elke verrassingsfontein op het vasteland vonden. In het vermelde vervaarlijk hol staat de Griekse Cyniker afgebeeld in zijn ton. En in een nabijgelegen, met bast beklede en in verval zijnde kluis is een kluizenaar afgebeeld, turend over zijn missaal. Om de lijst van deze miserabele buitensporigheden te sluiten zullen wij enkel nog een zetel of stoel vermelden, die ons door een gids met niet weinig zelfvoldoening werd getoond. Hij is zo gebouwd, dat de onbedachtzame bezoeker, die er in gaat zitten, zich in het water gezeten voelt!” (7).

De derde belangrijke fase vangt aan in 1838 wanneer Cathérine-Regine-Marie-Fernande-Josepha della Faille (1794-1880), echtgenote van Constant-Charles-Marie van Havre (1794-1855), het 14 ha grote domein 'Boekenberg' aankoopt en het samenvoegt tot een geheel met het zuidelijk gelegen Lantaarnhof, het zuidwestelijk gelegen perceel (1 ha 33 a) van het Antwerpse 'Hospices civiles' en de gronden van de hoeven 'den Langenhof' en 'Menegemlaar'. In totaal 29 ha 68 a.

Onder haar impuls zal de Duitse landschapsarchitect E.

De gietijzeren brug. Stereo-opname door Van de Poel (19de e.). (Verzameling Provinciale Cultuurdienst, A'pen)

Keilig die in dezelfde periode het Terkamerenbos (1862) en het Antwerpse Stadspark (1868) op de Herentalse Bril ontwerpt, de omwalling van het voorplein dempen, de serpentine-vijver via een gedeelte van de omwalling van de 18de eeuwse siertuin met de spiegelvijver verbinden en de vierkante vorm van de voortuin supprimeren zodat elk spoor van symmetrie en regelmaat verdwijnt. (8)

De orangerie. Stereo-opname door Van de Poel (19de e.). (Verzameling Provinciale Cultuurdienst, A'pen)

Met deze, in onze ogen misschien spijtige ingreep, speelt Keilig in op de heersende principes inzake parkaanleg. Had Vergnaud, de Franse leidinggevende architect en auteur van 'L'Art de créer les jardins' (1838) niet gesteld dat 'niets regelmatig, zelfs niet in de onmiddellijke omgeving van de woning, kan worden geduld'. (9)

De M.G.I.-kaart van 1863 gereviseerd in 1872, 1892 en 1902 en gedrukt in 1924, biedt een goed beeld van de aanpassingen door Keilig. De parkuitbreiding door Smets is om voor de hand liggende redenen quasi-integraal bewaard. De Knyff-tuinen zijn echter herschapen in uitgestrekte gazons met brede wandelpaden en geïsoleerde boomgroepen langsheen 'eindeloze' vijvers en boommassieven.

Ook de invloed van de Franse architect en urbanist Alphand is onmiskenbaar aanwezig. De namen van de families van Havre en della Faille zijn vereeuwigd in de wapenschilden op de imposten van de fraaie gietijzeren brug die de verbinding van de serpentine-vijver met de relictten van de omwalling van de ovale siertuin overspant.

Met de verkoop rond de eeuwwisseling van het ongeveer 30 ha grote domein Boekenberg door de erven van Paul Cogels, kleinzoon van weduwe van Havre-della Faille aan de immobiliënmaatschappij, treedt het verval in. Een betreurenswaardige ontwikkeling waarmee wij nog dagelijks worden geconfronteerd.

Ook op het dendrologische en botanische gebied geniet Boekenberg een goede reputatie. Al in 1792 bespreekt baron de Poederlé in zijn 'Manuel de l'arboriste' er een trompetboom (*Catalpa bignonioides* Walter). Het is niet toevallig dat deze uit het zuidoosten van de VSA afkomstige boomsoort de aandacht trok: de *Catalpa* werd pas in 1726 in Engeland ingevoerd en het exemplaar in Boekenberg behoorde vermoedelijk tot de eerste die in de Nederlanden werden ingevoerd.(10)

De delegatie van de 'Caledonian Horticultural Society' laat er trouwens geen twijfel over bestaan:

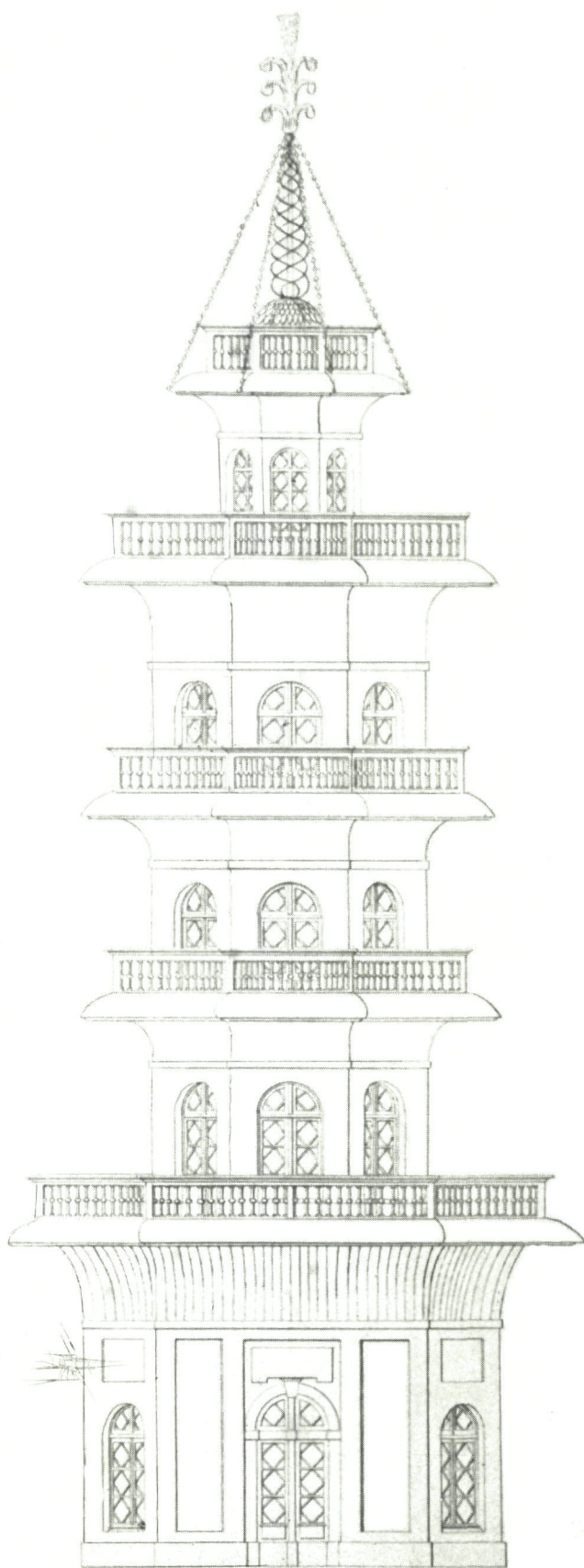
"Een *Catalpa*, die zich niet ver van de purperbeuk bevindt, steekt ver uit boven de specimen van deze Amerikaanse boom, die wij reeds geprezen hebben in Lambeth

Plan des propriétés situées sous la commune de Deurne, appartenant à Monsieur J.B. De Haen, Schillemans 1838. (Rijksarchief, A'pen)

Volgende pagina: zicht op de rotsbrug met links de toren en rechts een ingang van de grot. (Foto R.M.L.Z.)

Tour chinoise
N° 567 du Plan

Palace en Mile End Nurseries nabij Londen. Op korte afstand van de grond meet de stam 8 voet 8 duim in omtrek. De stam van de boom is 6 voet hoog, vóór er takken ontspringen. De stomp van een grote afgezaagde tak was meer dan een voet in doormeter. De bovenste takken groeiden tot 35 à 40 voet hoog. Het gebladerte was groot en volmaakt en niet verscheurd door de wind, zoals in Londen en de gehele boom was nu bedekt met zijn vertakte bloemtrossen."

De Poederlé maakt eveneens melding van een Copalme d'Amérique of amberboom (**Liquidambar styraciflua** L.). Omstreeks 1640 in Engeland ingevoerd bleef hij toch vrij zeldzaam, getuige het verslag van de Schotse delegatie:

'Een andere Amerikaanse boom, de Liquidambar of zoete gomboom (*Liquidambar styraciflua*) overtrof eveneens elk specimen, dat wij in Londen zagen. Een voet boven de grond mat de stam zes voet in omtrek, hij bleef kaal tot op een hoogte van 12 voet, waar hij zich vertakte en het vertakt gedeelte van de boom, enigzins kegelvormig, bereikte een hoogte van tenminste 50 voet.'

Nog in 1911 schrijft Crahay met lof:

'Een liquidambar of Amerikaanse Copalm, (*liquidambar styraciflua*) van 3 m 50 omtrek op 1 m 50 van den grond, met eene tronk-hoogte van 16 tot 18 meter, met eene breede en rijk-bebladerde kroon, is voorzeker het schoonste exemplaar van die soort dat in België en zelfs in Europa bekend is. Deze hier zoo zeldzame boom is herkomstig uit Mexico en uit het Zuiden en Zuid-Oosten der Vereenigde-Staten''.

De trots van Boekenberg is echter een bruine beuk (**Fagus sylvatica** L. *atropurpurea*). Bijzonder interessant is de beschrijving door de Schotse delegatie: „Van dezen verdient een majestatische purperbeuk (of swartze beeckenboom zoals de heer van Donkelaar hem noemde) een eerste plaats. Hij is geënt op een onderstam van gewone beuk, ongeveer drie voet. De plaats van de ent is aangegeven door een houten ring, die nagenoeg horizontaal om de stam is gelegd, zodat de purperbeukstam eenvoudig op de onderstam gelegd schijnt. Misschien werd de wig-ent hier toegepast. Op de plaats van de ent is de stam van de purperbeuk 9 1/2 voet in omtrek. Achttien duim hoger is de stam 7 voet 9 duim. De bovenste takken zijn tussen 50 en 60 voet hoog en de lagere takken strekken zich over 45 voet diameter uit. Hij werd in 1752 geplant, op welk tijdstip dit landhuis oorspronkelijk werd gebouwd. De boom is alles bijeen van een mooie vorm en zeer evenwichtig en overvloedig van takken voorzien. Voor de toeschouwer, die er onder staat, lijken de bladeren bijna van de gewone groene kleur en zijn zij slechts purper gevlekt, voor zover zij het zonlicht ontberen, maar naar de buitenkant toe krijgen zij een sterke purperen tint en aan de buitenkant zelf zijn zij dieppurper, inzover, dat de boom vanop afstand gezien, nagenoeg zwart lijkt. De purperen kleur van deze variëteit van beuk wordt algemeen aanschouwd als analoog met de bontschakering van andere bomen, maar

Tour chinoise, detail uit het 'Plan des propriétés situées sous la commune de Deurne appartenant à Monsieur J.B. De Haen, Schillemans 1838 (Rijksarchief, A'pen). (Foto R.M.L.Z.)

dit specimen, in zijn krachtige groei en uitbundig gebladerte, stelt zeker geen symptoom van zwakheid of ziekte ten toon. Er weze aan toegevoegd, dat hij elk jaar bloemen en vruchten voortbrengt en dat talrijke zaailingen rondom de stam opschieten. Wat verder waard is opgemerkt te worden is, dat de meerderheid ervan purper zijn. De heer van Donkelaar veronderstelde zelfs, dat de weinige groenbladige planten, die verschenen, mogelijkerwijze voortkomen van de beuken in de omgeving, verspreid door de wind of door de vogels. Maar deze veronderstelling is onnodig: want alhoewel enkele groene planten kunnen verschijnen is de klaarblijkelijke strekking van het nageslacht een purper gebladerte aan te nemen.

Het kan mogelijk zijn, dat in veel gevallen deze tendens zich slechts geleidelijk ontwikkelt, want in een jonge haag, door zaailingen gevormd, vonden wij elke tintvariëteit van groen tot purper; wel was er geen enkel blad geheel groen en geen enkel blad geheel purper."

François Crepin, directeur van de Botanische Tuin van Brussel, schrijft in de 'Compte rendu des séances de la Société royale de Botanique de Belgique' van 1882 dat de fameuze beuk op dat ogenblik ter hoogte van de ent een stamomtrek van 6.10 m heeft.

Crahay vermeldt in 1911:

"Een roode beuk (*Fagus purpurea*) van buitengewone afmetingen. Hij heeft een omvang van 5 m 60 op 1 m 50 van den voet, en van 6 m 30 op de hoogte der griffeling. Zijne kruin is reusachtig, regelmatig gevormd en zijne liefelijk gebogene takken beschaduwen eene oppervlakte van 30 m doorsnede. Het is de grootste beuk die ik in mijne reeds lange loopbaan van boschopziener heb mogen bewonderen. Zijn ouderdom bedraagt minstens 4 eeuwen.

Deze statige boom is nog heel kloek en men ontwaart in zijne kruin geen enkel spoor van ouderdom of rijpheid". De drie vermelde bomen zijn volgens het Schots verslag in 1752 door weduwe M.T.Knyff aangeplant.

J.G. Smets plantte o.m. de treurwilg (*Salix alba* L. cv. *Tristis*) en de Libanonceder (*Cedrus libani* L.) aan. (11). Crahay vermeldt verder een aantal loof- en naaldhoutsoorten waarvan wij met zekerheid kunnen stellen dat zij aangeplant werden door Keilig (12). Vooral de naaldhoutsoorten mogen als zeldzaamheden voor hun tijd worden beschouwd. Ter vergelijking wordt bij sommige species het jaar van invoering in Europa vermeld: Amerikaanse eik (*Quercus rubra* L.), moeraseik (*Quercus palustris* Muenchh.), tulpenboom (*Liriodendron tulipiferum* L.), moerascypres (*Taxodium distichum* (L.) Rich.), reuzenlebensboom (*Thuja plicata* D. Don ex Lamb.) (Engeland, 1853), gele den (*Pinus ponderosa* Dgl. ex Laws) (Engeland, 1826), zilverspar (*Abies concolor* (Gord.) Ldl. ex Hildebr.) (Engeland, 1851), Spaanse zilverspar (*Abies pinsapo* Boiss.) (Frankrijk, 1837) en de zilverspar (*Abies nordmanniana* (Stev.) Spach) (Engeland, 1840) (12).

Uit dezelfde periode dateren de nog bestaande door Crahay niet opgemerkte, maar voor de regio zeldzame tot zeer zeldzame loofhoutsoorten:

Mispelbladige wintereik (*Quercus petraea* (Mattuschka) Lieblein cv. *Mespilifolia*) (Frankrijk, 1843), witbonte zomereik (*Quercus robur* L. cv. *Argenteovariëgata*) (Duitsland, 1825), doodsbeenderenboom (*Gymnocladus dioica* (L.) Koch) (Engeland, 1745), honingboom (*Sophora japonica* L.) (Frankrijk, 1750) en de sassafras (*Sassafras albidum* (Nutt.) Nees van molle (Raf Fern.) (Engeland, 1633) (13).

Beekenberghof, zicht vanuit het zuiden op het kasteel en de Chinese pagode (ca. 1905). (Verzameling Provinciale Cultuurdienst, A'pen)

Intussen heeft het Boekenbergpark veel van zijn luister en plantenrijkdom verloren. Een zware storm in maart 1876 ontwortelt de trompetboom (14).

De befaamde amberboom die ongelukkigerwijze buiten het aangekochte parkgedeelte stond, verdwijnt ondanks het verzoek van de Provinciegouverneur van Antwerpen bij de Minister van Landbouw en de Koninklijke Commissie tot rangschikking als monument, in 1915 (15).

De majestatische 'swartze beeckenboom' wordt door de gemeente in 1945 gerooid. Sinds 1911 verdwenen alle door Crahay vermelde naalddhoutsoorten (16).

De monumentale ingangspoort van Boekenberg kan in 1927 door het gemeentebestuur worden aangekocht en krijgt zijn plaats bij de noordelijke parkingang (17).

In 1928 wordt het park voor het publiek opengesteld en krijgt het de bestemming van recreatiepark. De voormalige Knyff-tuinen krijgen een actief-recreatieve functie, het Smets-park wordt grotendeels wandelpark.

In 1934 wordt de voormalige spiegelvijver, door E. Keilig omgevormd, uitgebouwd tot openbaar openluchtzwembad (18). In dezelfde periode wordt in de onmiddellijke omgeving een cafetaria opgericht. Onbegrijpelijkerwijze beslist het College van Burgemeester en Schepenen, zonder enig verzet van de Koninklijke Commissie, de bouwvallige Chinese toren, op de benedenverdieping na, te laten slopen.

Twee jaar later drukt het Comité van de Corresponderende Leden zijn spijt uit over 'het feit dat, bij gebrek aan verzorging, deze toren, karakteristiek voor onze provincie en voor de tijd waarin hij opgericht werd, afgebroken werd. Tegen de aanpassingswerken (een enorme schaal ter bekroning) door architect Groothaert, wordt geen be-

zwaar aangetekend' (19). De Koninklijke Commissie sluit zich bij dit advies aan (20).

In 1972 geeft de Koninklijke Commissie een gunstig advies voor de herstellings-, verbouwings-, en nieuwbouwwerken (badcabines, bergplaatsen, waterfilterinstallatie, pompsysteem) aan het gemeentelijk zwembad (21).

Het Smets-park heeft de recreatiedruk beter doorstaan. Ondanks het dierenpark, de overmatige betreding van de aanwezige kruidlaag en de vershraling van het historische boomassortiment kon het zijn 19de-eeuwse karakter behouden.

De bescherming als landschap van het Boekenbergpark, waar Crahay en Schobbens al in 1911 op aandrongen, is er uiteindelijk in 1974 gekomen. Mede onder de impuls van de studiegroep Boekenbergpark werd in 1980 de beheerscommissie 'Boekenbergpark' opgericht. Vertegenwoordigd zijn: leden van de Koninklijke Commissie, ambtenaren van de gemeente en medewerkers van de Rijksdienst en de U.I.A.. De beheerscommissie ijvert voor het behoud en het herstel van het historisch karakter, de botanische en dendrologische waarde van wat terecht het 'Landschapsmonument Boekenbergpark' wordt genoemd.

Voetnoten

- (1) Crahay N.J., *Verslag aangaande de goederen geheeten: Boeckenberg en Teboulaer onder Deurne*, Antwerpen, 1911.
- (2) R.M.L.Z.-archief, nr 5696, minuut 9.12.1913.
- (3) Schobbens J., *Les environs d'Anvers*, Antwerpen, 1922, herdruk 1929.
- (4) idem.
- (5) Chagneau C., e.a., *Jardins 1760-1820, Pays d'illusion, Terre d'expériences*, Paris, 1977.
- cfr. Pagode (1773-1778) door L.-D. De Camus in Chanteloup (Dep. Indres-et-Loire).
- (6) Anon., *Journal of a horticultural tour through some Parts of Flanders, Holland etc. by a Deputation of the Caledonian Horticultural Society*, 1823, Stadsbibliotheek -A'pen K 9644, Antwerpen.
- Slembrouck J.A.E., *Bezoek aan Boekenbergpark in de eerste jaren van het Verenigd Koninkrijk*, Heemkundig Handboekje voor de Antwerpse Rand-gemeenten, jaargang 22 nr. 3, Borgerhout, 1974.
- (7) idem.
- (8) Schobbens J., *Les environs d'Anvers*, Antwerpen, 1922, herdruk 1929.
- (9) Gothein M.-L., *Geschichte der Gartenkunst, Band II, Von der Renaissance in Frankreich bis zu Gegenwart*, Jena, 1914.
- (10) Bean W.J., *Trees and Shrubs hardy in the British Isles*, vol. I A-C, achtste druk, London, 1976.
- (11) zie (6).
- (12) Boom B.K., *Nederlandse Dendrologie*, tiende druk, Wageningen, 1978.
- (13) Anon., *Studiegroep Boekenbergpark, Zeven jaar na de bescherming*, Deurne, 1980.
- (14) Schobbens J., *Les environs d'Anvers*, Antwerpen, 1922, herdruk 1929.
- (15) R.M.L.Z.-archief, nr 5696, brief 18.04.1914.
- (16) Anon., *Studiegroep Boekenbergpark, Zeven jaar na de bescherming*, Deurne, 1980.
- (17) R.M.L.Z.-archief, nr 5696, brief 25.07.1927.
- (18) R.M.L.Z.-archief, nr 5696, notulen G.R. Deurne 31.07.1963.
- (19) R.M.L.Z.-archief, nr 5696, brief 18.02.1957.
- (20) R.M.L.Z.-archief, nr 5696, minuut 15.03.1957.
- (21) R.M.L.Z.-archief, nr 5696, brief 07.01.1972.

De gietijzeren brug. (Foto R.M.L.Z.)

Volgende pagina: luchtfoto met links het Boekenbergpark en rechts de Unitastuinwijk; toestand juni 1969. (Copyright Nationaal Geografisch Instituut, Brussel)

Unitastuinwijk in Deurne (1923-1932)

Een poging tot versmelting van een kwalitatief hoogstaande woonomgeving met een nieuwe vorm van samenleven in het kader van de volkswoningbouw.

Channah Bentein, licentiate kunstgeschiedenis
Herman Stynen, R.M.L.Z.

Unitastuinwijk in Deurne is ongetwijfeld één van de meest interessante en boeiende naoorlogse tuinstadwijken in Vlaanderen. De wijk is vooral aantrekkelijk omwille van de ligging en onmiskenbare architecturale en omgevingskwaliteiten, eigenschappen die Unitas tot op de dag van vandaag vrij goed heeft weten te behouden. Unitastuinwijk is ook één van die wijken die, althans in aanzet, 'meer waren dan alleen maar huisvesting. Zij hielden reële pogingen in zich om het begrip zelf van de huisvesting te doorbreken en de herwaardering van het woonmilieu als maatschappelijke waarde te bewerken. De bedoeling zat voor, het wonen en de woning uit de consumptieve sfeer te halen door ze op de bewoner te betrekken en door de bewoner erbij te betrekken'(1). De organisatievorm als 'huurderscoöperatief' was één van de middelen om dit doel te bereiken. Zoals wij verder zullen zien heeft de 'politiek' er anders over beslist.

Hoe dan ook, bij een evaluatie van de architectuur van het 'Interbellum' kan men aan de Unitaswijk niet voorbij. Het is onzes inziens terecht dat deze vrij unieke tuinstad als eerste in aanmerking komt om voor bescherming voorgedragen te worden (2).

Unitas: de wordingsgeschiedenis van een bediendengemeenschap (3).

In 1921 kwamen in het Antwerpse een aantal initiatieven van de grond binnen de werknemersverenigingen zowel van staats-, stads-, handels- en nijverheidsbedienden als van leraars en onderwijzers, om in een gezamenlijke inspanning tot de realisatie van een grote tuinstad te komen. Er werd gedacht aan een duizend tot vijftienhonderd woningen.

Toen het echter tot de praktijk kwam, zou de eenheid die ontstaan was, door politieke en andere meningsverschillen uiteenvallen. De verschillende verenigingen verkozen ieder afzonderlijk te werk te gaan.

Wanneer de onderhandelingen voor een grote tuinstad begonnen vast te lopen, riep A. Kennis (1854-1924), ondervoorzitter van de vereniging van Belgische kantoorbedienden Unitas, op 18 maart 1922 een vergadering bijeen om het 'woningvraagstuk' te bespreken.

E. Leonard (1890-1981), als bediende werkzaam bij Gevaert maar tevens architectuurcriticus en redactiesecretaris van *De Bouwgids*, zette bij deze gelegenheid de principes en het opzet van de tuinstad en -wijk uiteen. Op deze bijeenkomst werd in feite de basis gelegd van de Unitastuinwijk zoals wij die nu nog kennen. A. Kennis zou de eerste voorzitter worden, E. Leonard zaakvoerder en L. Witdouw, een ander strijder van het eerste uur, één van de medebeheerders. Het woningcomplex zou dus ontstaan in

de schoot van de *Belgische Vereniging van Kantoorbedienden* en de stichters hadden in de eerste plaats de oprichting van een bediendengemeenschap voor ogen.

Dit was in strijd met één van de basisprincipes van het tuinstadconcept, namelijk: door een vermenging van de verschillende sociale klassen een nieuwe harmonische gemeenschap tot ontwikkeling brengen. E. Leonard was zich hier terdege van bewust: '*sociaal gesproken zijn er wel bezwaren tegen het scheiden van klassen in woninggroepen*' maar toch vond hij dat de aspiraties van de bediende 'voorlopig' nog te zeer verschilden van die van de arbeidersklasse. Een andere factor die wellicht het meest de doorslag heeft gegeven was het element 'kostprijs'.

Dit paste, de oorspronkelijke bedoelingen om de financiële lasten zo democratisch mogelijk te houden ten spijt, bij de uiteindelijke realisatie toch beter in het budget van de bediende.

Wel werd van meetaf aan geöpteerd, naar Engels voorbeeld, voor de formule 'huurderscoöperatief'. De toepassing van deze formule binnen de toen van kracht zijnde wettelijke bepalingen kwam erop neer dat men, door het kopen van een relatief klein aandeel, lid kon worden van de coöperatief en tegelijkertijd mede-eigenaar van de te bouwen tuinstad (4).

Maandelijksse bijdragen - te beschouwen als huurgeld voor de betrokken woning - dienden onder meer voor de afbetaling van het geleende kapitaal en om de werking van de huurderscoöperatief en het onderhoud van de tuinstad te financieren. Volgens Leonard waren de voordelen van dit

systeem de volgende: *'het beheer is in handen van de huurders, die dus alle belang hebben de zaken goed te drijven; de huurders zelf hebben voordeel bij een goed onderhoud, zowel van hun eigen woning als van het geheel; er wordt een geest van samenwerking geboren die op het algemeen de weldadigste invloed kan uitoefenen. Dit alles draagt dus bij tot de verwezenlijking van de gedachten die bij het oprichten van een tuinwijk ontwikkeld waren'* (5).

Ingevolge de vergadering door A. Kennis bijeengeroepen, werd gezocht naar een geschikt terrein. Uit de verschillende mogelijkheden werd op een vergadering in juni 1922 door ongeveer honderd belangstellenden geopteerd voor een domein gelegen ten oosten van het toenmalige Cogelsdomein, nu Boekenbergpark, sinds 1913 in het bezit van de gemeente Deurne. Oorspronkelijk lag de bedoeling erin er een publiek domein van te maken. Een strook van 625 m lang en \pm 100 m diep zou aangekocht worden om er een tweehonderdtal woningen op te richten.

Dit werd gezien als een eerste etappe in de aanleg. Later zou eventueel getracht worden ook de omliggende grond aan te kopen. De feitelijke toestemming tot aankoop werd door de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* pas in januari 1923 gegeven, zodat verscheidene belangstellenden van het eerste uur andere oplossingen voor hun woonprobleem dienden te zoeken.

In februari 1923 werd architect Eduard Van Steenberg (1889-1952) aangezocht om een plan van aanleg uit te werken. Het was E. Leonard die hem aan de leden had voorgesteld. Hij had Van Steenberg leren kennen toen die nog aan de academie studeerde en beschouwde en verdeedigde hem als één van de beste, moderne architecten in België op dat ogenblik. Als architectuurcriticus had hij Van Steenberg trouwens herhaaldelijk geprezen (6). De contacten verliepen blijkbaar vrij vlot, want in mei 1923 kreeg Van Steenberg ook de opdracht om een aantal woningtypes te ontwerpen.

Op 2 juli 1923 had de officiële stichtingsvergadering van 'Unitastuinwijk huurderscoöperatief' plaats. Honderd-

veertig leden waren aanwezig. Op deze vergadering werden de eerste ontwerpen van aanleg en van de woningen voorgesteld. Uit de verslagboeken blijkt dat drie woningtypes werden voorgesteld: één van 9 m gevelbreedte, één van 7 m en één van 5,5 m dat echter nog niet helemaal uitgewerkt was. Het resultaat van de besprekingen was dat het type van 7 m, zoals wij het nu kennen, als standaardtype werd genomen. Het antwoord op de vraag welke plannen van aanleg op die vergadering werden voorgesteld is moeilijker te geven. Er waren alleszins verschillende ontwerpen waarvan er ons drie bekend zijn in hun grafische vorm en één variëte door middel van een beschrijving (7).

In een eerste plan werd een gemeenschappelijke binnentuin voorzien die via portiekbogen onder de huizen door bereikbaar zou zijn. Dit zou de intimiteit sterk verhogen en ook de gelegenheid scheppen een aantal oude bomen, die zo gespaard bleven, gedeeltelijk als omheining van het plein te laten fungeren (zie p. 22).

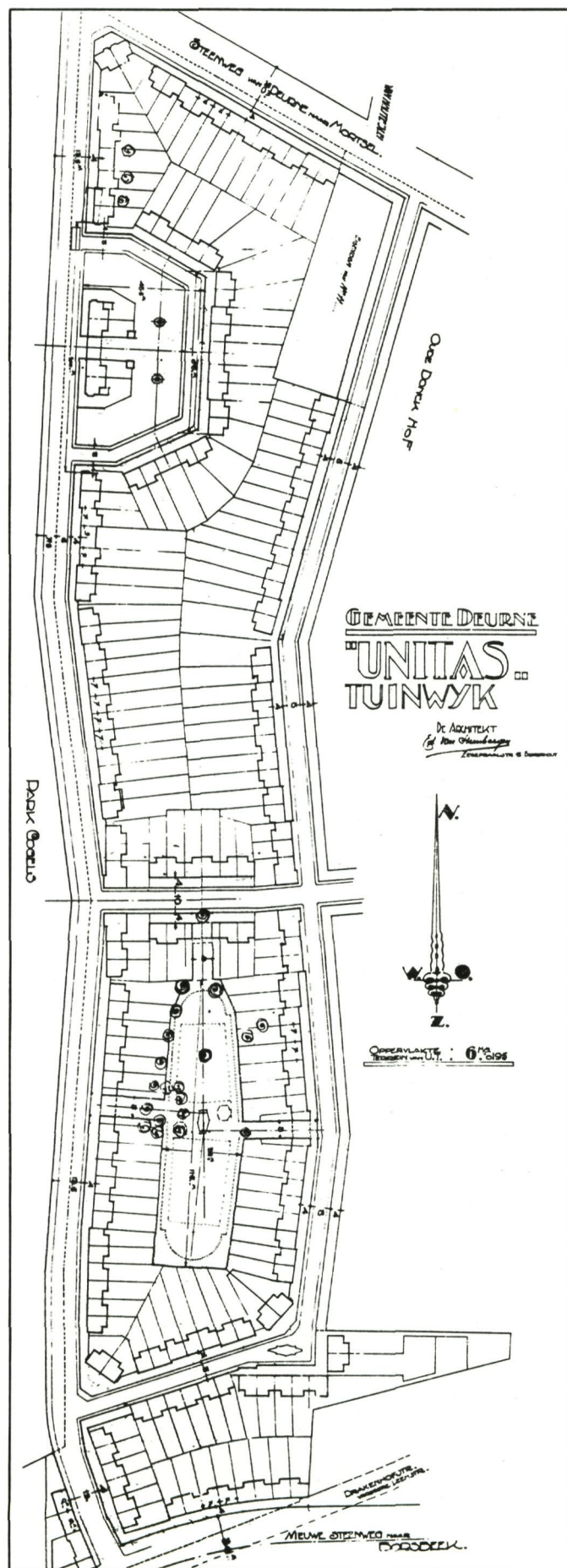
In een tweede plan werd de gemeenschappelijke tuin door een straat als het ware doormidden gedeeld en gedeeltelijk opgegeven. Ook de toegangsbogen onder de huizen kwamen in dit plan niet meer voor. Verder waren er nog voetpaden aan de achterzijde van de woningen voorzien opdat de huizen ook via achterpoortjes bereikbaar zouden zijn. In een derde plan bleef de inplanting zoals die in het tweede, maar de voetpaden kwamen hier niet meer voor (zie p. 23).

Uit diverse nota's, verslagen en briefwisseling blijkt dat in de loop van die maanden tal van varianten werden uitgewerkt en voorgesteld. Wat ook vaststaat is dat er heel wat moeilijkheden zijn gerezen bij de opmaak van dit aanlegplan. Dit blijkt onder meer uit een brief van Van Steenberg aan Leonard waarin hij zijn beklag doet over de houding van de gemeente en van een 'commissie' (8).

Zowel met de plannen van de huizen als met de aanleg waren de leden echter zeer ingenomen. Zij maakten geen enkele fundamentele opwerping.

Ontwerp voorgevel van type I (7 meter) - architect Van Steenberg, 1923.

Van 'huurderscoöperatief' naar 'koperscoöperatief'.

'De beheerraad van de Unitastuinwijk is genoodzaakt voor een goed deel van zijn oorspronkelijke ontwerpen af te zien. In plaats van een wijk van 200 woningen ineens op te richten, moet er nu met 88 begonnen worden; in plaats van woningen voor huurders welke mede-eigenaars van het gehele complex zouden zijn, worden het nu kleine eigendommen; in plaats van de minst begoeden in de eerste plaats te helpen worden nu zij geholpen die reeds over iets of wat beschikken'(9).

De plannen die op de stichtingsvergadering voorgelegd werden, zouden inderdaad niet in die vorm gerealiseerd worden. Op 19 januari 1924 moest het bestuur aan zijn leden mededelen dat het Ministerie van Financiën zich verzette tegen het steunen van maatschappijen die wilden verhuren aan hun leden. Er moest verkocht worden.

Het bestuur ontving deze mededeling al in augustus 1923, maar het zou een half jaar duren vooraleer het zich bij deze beslissing neerlegde; bij allerlei instanties werd getracht deze beslissing om te buigen teneinde de verbintenissen met de leden te kunnen nakomen (10).

In feite werd de maatschappij dus het slachtoffer van de wet van 12 en 14 februari 1924, nog voor zij gestemd was. Deze wet maakte de oprichting van huurderscoöperatieven haast onmogelijk. In augustus 1923 werden alle kredieten afgesneden door de minister van Arbeid Moyersoën. Vooral het privé-initiatief zou gesteund worden (11) en Unitastuinwijk huurderscoöperatief werd dan ook Unitastuinwijk koperscoöperatief. Het ledenaantal liep hierdoor terug tot 80. Ook het aantal woningen dat in een eerste bouwphase werd opgetrokken, was aanzienlijk kleiner dan voorzien. Dit was dus niet te wijten aan de bestuurders of de leden, maar aan de *'onverdedigbare houding van Minister Moyersoën, welke de Nationale Maatschappij voor Goedkope woningen in de onmogelijkheid stelde haar verplichtingen na te komen'*(12).

Het bestuur vond deze ommezwaai te betreuren, maar besloot toch van toen af als 'koperscoöperatief' door te gaan. Vanaf dat ogenblik lag een woning in de tuinwijk zeker niet meer in het bereik van de minvermogenden (13). De maatschappij mocht enkel bouwen op belofte van aankoop, d.w.z. slechts wanneer een voldoende aantal ledenkopers verzameld waren, mocht zij overgaan tot het bouwen van een complex van huizen. In feite bleef dus nog maar weinig over van het coöperatieve uitgangspunt: het werd *'ieder zijn huis en zijn tuintje'*.

In april 1924 werd overgegaan tot de aanbesteding van 88 huizen. Toen in juli 1924 de bouw bezig was, kwamen eerst twaalf en daarna nog zeven kandidaten opdagen zodat er in een eerste fase in totaal 107 woningen werden gebouwd. De verkoopprijs lag tussen 32.000 en 36.000 BF (14).

Voorontwerp van aanleg door E. Van Steenberghe met in het zuidelijke gedeelte een gemeenschappelijke binnentuin met toegangspoorten onder de huizen (zie ook ill. p. 29).

Op 15 april 1925 mocht er overgegaan worden tot de aanbesteding van een tweede groep, ditmaal van 36 huizen. Ook deze huizen werden verkocht. De kostprijs lag echter al 25 tot 30% hoger dan bij de eerste groep. Zoals voorzien in de statuten van Unitastuinwijk werd er om het jaar een vergadering gehouden om alle leden te raadplegen. Toen in 1925 de beheerraad en de architect voorstelden de voortuintjes naar een ontwerp van Van Steenberghe te beplanten, werd dit niet aanvaard. De leden wilden individueel en naar eigen smaak de 'hofjes' aanleggen. Wel werden de paden en hekjes naar het ontwerp van de architect uitgevoerd.

In december 1926 werd onder impuls van enkele leden 'Flora', een vereniging van bloemen- en moestuinliefhebbers opgericht. Het was in feite de enige vereniging die spontaan ontstond uit de leden. Zij nam het initiatief om van het onbebouwde stuk grond een moestuin te maken en lag tevens aan de basis van de bloementoonstellingen die regelmatig in het Boekenbergkasteel gehouden werden. Ook werden wedstrijden georganiseerd voor het mooist aangelegde tuintje. Ter gelegenheid van bv. Sinterklaas of carnaval was 'Flora' organisator van danspartijen en kinderfeesten.

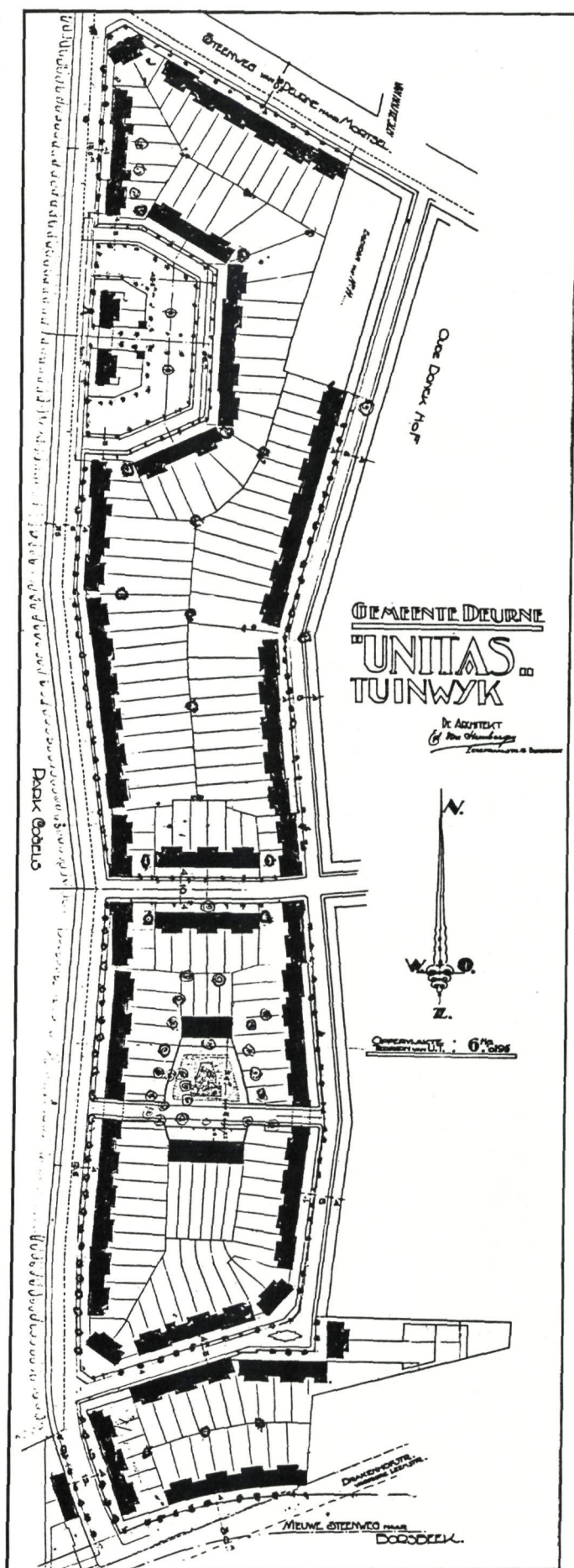
In juli 1928 werd er gefeest ter gelegenheid van de onthulling van het monument voor A. Kennis, eerste voorzitter van Unitas, gestorven in 1924. Het monument werd ontworpen door E. Van Steenberghe en het portretmedaillon in brons werd vervaardigd door beeldhouwer A. Poels.

In 1927 viel de beslissing om een derde groep van 47 woningen te bouwen; respectievelijk 43 van het type I en 4 van het type III, alle op de Oude Doncklaan. Deze woningen zouden echter, gezien de economische recessie, veel te duur worden om ze, ondanks de gunstige premieregeling, aan een bediende te kunnen verkopen. Daarom werd in september 1928 geopteerd voor een kleiner type van woningen van 5,30 m gevelbreedte (type II). Van dit type werden er in deze derde bouwphase 52 gebouwd alsook vier woningen van het type Ib. Van Steenberghe maakte een nieuw plan van aanleg op.

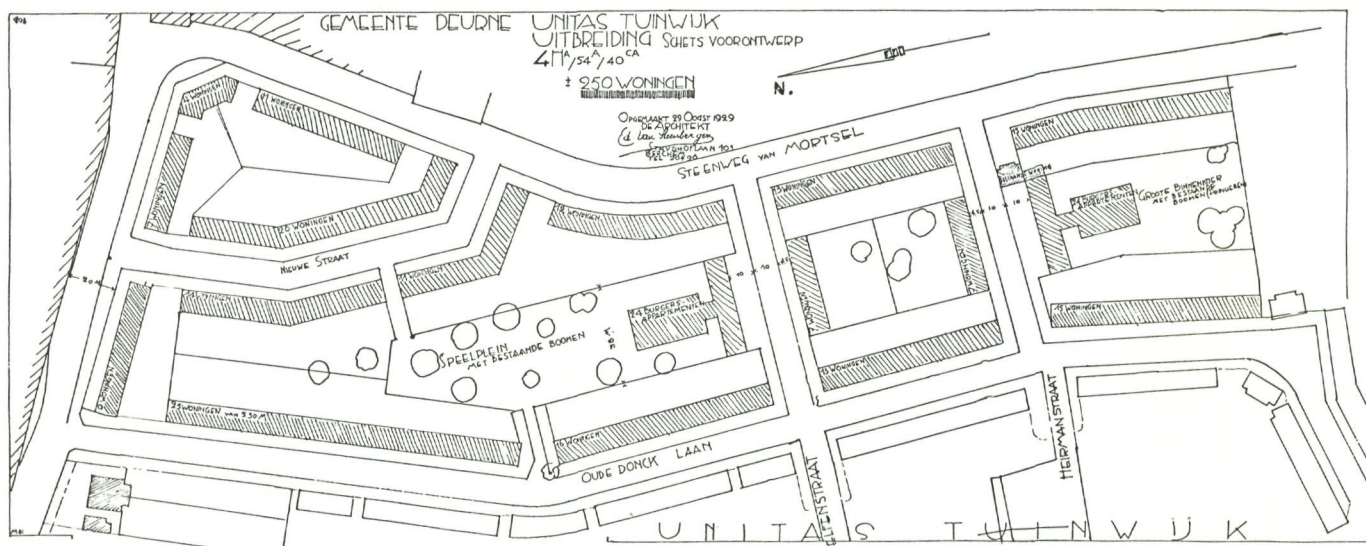
Toen in januari 1929 de bouw begon, waren er twintig 'beloftes van aankoop'. Ondanks de meer bescheiden afmetingen zouden de woningen toch heel duur worden: tussen 67.000 en 77.000 BF.

Er was een enorme vermindering van de koopkracht ten opzichte van 1924 en het bestuur van Unitastuinwijk mocht dan ook overgaan tot het verhuren van de huizen die niet verkocht waren. Van de 199 woningen waren er, bij het einde van de derde bouwphase, 41 betrokken door aandeelhouders-huurders en 158 door aandeelhouders-kopers.

In 1929 stelde E. Leonard voor om in de vier huizen van het type I, die in de laatste bouwphase werden opgericht, een home voor jonge meisjes in te richten, aangezien zij toch te duur waren om te verkopen. Het voorstel werd in

Voorontwerp van aanleg: in grote lijnen werd dit ontwerp uitgevoerd (zie ook plan p. 28).

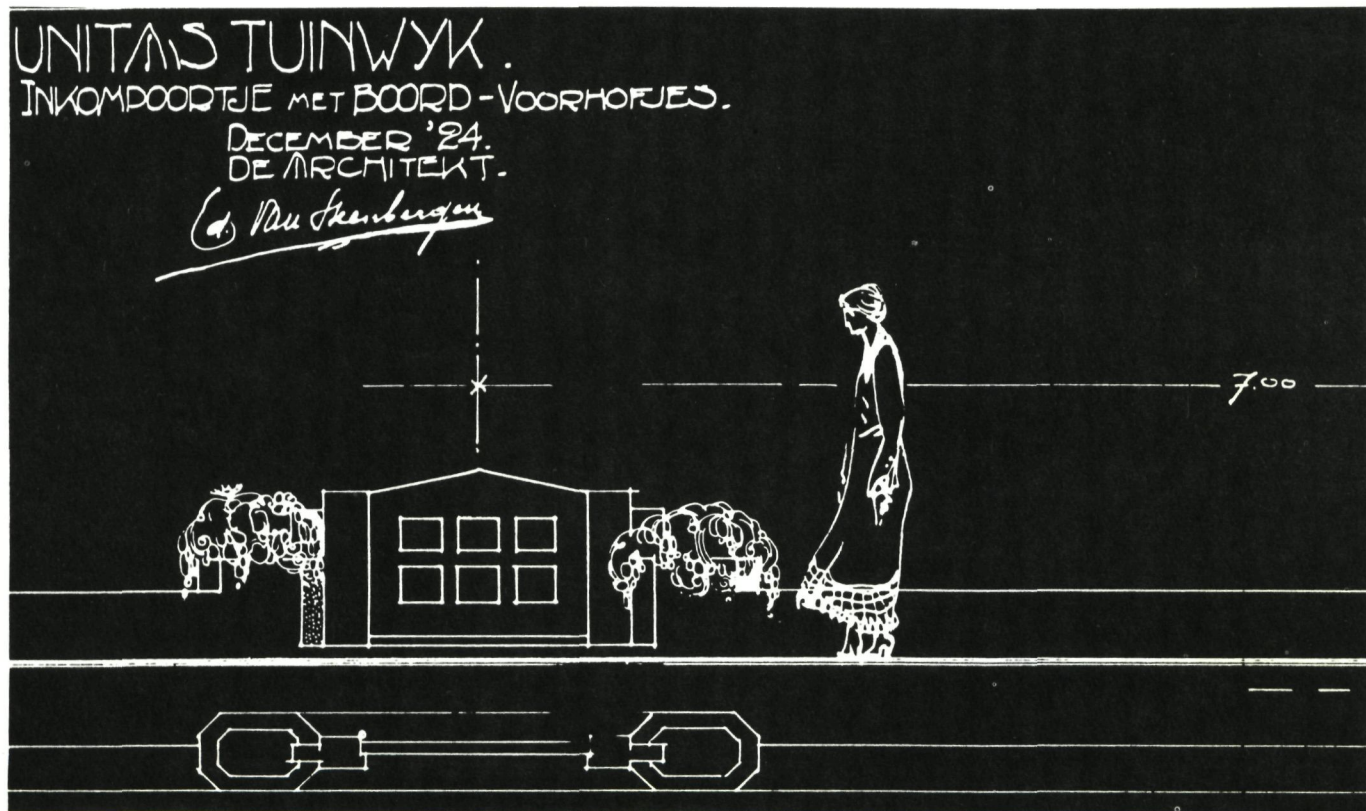

Ontwerp van uitbreiding door E. Van Steenberghe, augustus 1929.

overweging genomen maar uiteindelijk zouden zij verhuurd worden aan grote gezinnen. In oktober 1929 stelde de eigenaar van het aanpalende 'Oude Donckhof' aan de beheerraad voor een stuk grond van 4 ha te kopen. Hierop gingen de beheerders gretig in. Zij kregen een optie van een maand. Tijdens deze maand werd aan de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* om financiële steun gevraagd. Ook werkte

architect Van Steenberghe een ontwerp van inplanting uit voor het nieuwe gedeelte waarop ditmaal hoogbouw voorzien was (15).

Toch zou van dit ontwerp niets gerealiseerd worden. De *Nationale Maatschappij* talmde en vroeg een maand optie bij. De eigenaar van de grond weigerde dit en verkocht het landgoed aan een andere kandidaat die het verkavelde voor verkoop aan particulieren.

Ontwerp voor toegangspoortje, E. Van Steenberghe, december 1924.

Huizen in aanbouw in de Oude Doncklaan nrs 1 en 3 (voorgevels) en Unitaslaan (achtergevels). (Archiefphoto)

Huizen in aanbouw op het A. Kennisplein, nrs 15-19. (Archiefphoto)

DEURNE - Unifas Tuinwijk

Hoek Unitaslaan met zicht in de Heirmanstraat.
Bouwmeester: Edward Van Steenberghe.

Hoek Unitaslaan en Heirmanstraat (postkaartenreeks uitgegeven ± 1929).

Over 1929 wordt in de verslagboeken nog vermeld dat de werking van 'Flora' in dat jaar de voorgaande overtreft: *'door haar toedoen zijn onze huizen met bloemen en planten zo rijkelijk versierd dat het een kleurenparadijs wordt'*. 'Flora' wordt het *'meest bestendige levensteken van de wijk'* genoemd.

Ook in 1929 werd Unitastuinwijk lid van 'Natuur- en Stedschoon', en ijverde mee om een gedeelte rond het Boekenbergpark vrij te houden van bebouwing. Vanaf 1930 verkregen sommige leden de toestemming om een garage te bouwen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de woningen flink beschadigd door een in de buurt ingeslagen V-bom en door ontploffingen op het nabijgelegen vliegveld. De zuidelijke helft van de wijk werd niet vergoed door het noodfonds, zodat bij sommige woningen nu nog barsten zichtbaar zijn die amateuristisch werden opgelapt. De karakteristieke vensters, bestaande uit ramen in kleine horizontaal-rechthoekige ruitjes onderverdeeld, werden toen veelal vervangen door vensters met één glasoppervlak.

Na de oorlog werd de vereniging 'Flora' niet meer vermeld.

In 1953 werden de statuten aangepast en werd de bestaansduur van de maatschappij met dertig jaar verlengd.

In 1963 nam Charles Philips, voorzitter sinds 1924, ontslag om gezondheidsredenen. E. Leonard nam het voorzitterschap over en toen Philips overleed werd de Elfenstraat naar hem genoemd. Een gedenkplaat in zandsteen werd op

de muur van het in 1963 door Van Steenberghe jr. omgebouwde winkelhuis aangebracht.

Op 26 juni 1971 werd de maatschappij ontbonden, omdat de beheerraad toch de mogelijkheid tot uitbreiden als een verloren zaak beschouwde. Unitastuinwijk werd overgedragen aan de maatschappij de 'Deurnese Moderne Woning' (16).

Architect Van Steenberghe en de materialisering van een 'nieuwe woonvorm'.

Uit voorgaande korte historische schets blijkt dat de oorspronkelijke bedoeling om een gemeenschap te stichten van op elkaar betrokken individuen, niet tot stand is kunnen komen zoals gedacht. De materiële omgeving voor deze nieuwe woonvorm heeft zich echter wel gerealiseerd in een gevoelvolle en verfijnde, bestudeerde en doelmatige architectuur en aanleg.

De kwaliteit van de uitvoering staat ongetwijfeld op het niveau van de beter gekende Brusselse tuinwijken uit dezelfde periode zoals *Le Logis - Floréal*, *Kapelleveld*, *La Cité Moderne...* (17). Het is niet toevallig dat ook deze wijken opgezet waren als huurderscoöperatieën die bovendien stuk voor stuk de kans hebben gegeven aan jonge, 'geëngageerde' ontwerpers zoals Louis Van der Swaelmen (18), Huib Hoste (19), J. Eggerickx, J.F. Hoebe e.a. om hun talent op het gebied van de volkswoningbouw te tonen. Deze architecten lagen trouwens groten-

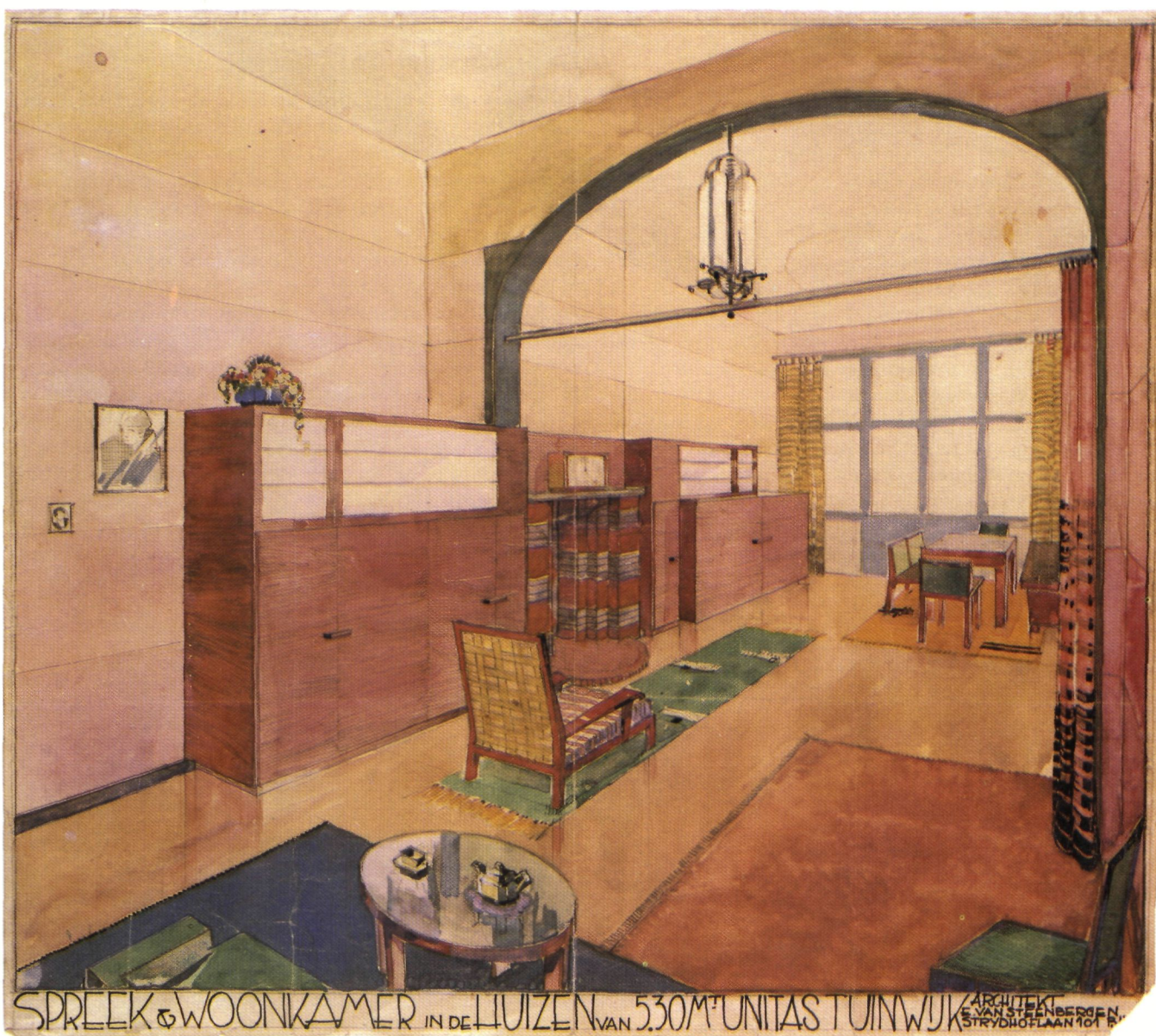
deels zelf aan de basis van de theorievorming rond de Belgische naoorlogse tuinwijkgedachte.

Eduard Van Steenberghe had weinig persoonlijke contacten met deze eerder 'Brussels' geïoriënteerde kringen rond de tijdschriften *La Cité* en *7 Arts*; wat niet wil zeggen dat hij zich niet informeerde over de ontwikkelde denkbeelden.

Eduard J. Van Steenberghe werd geboren in Antwerpen op 1 augustus 1889. Zijn eerste opleiding kreeg hij van zijn vader, die architect was. Vanaf 1906 volgde hij ook lessen aan de Koninklijke Academie van Antwerpen waar hij zich als een briljant leerling ontplooipte. Het was echter vooral de leertijd bij zijn vader die hem van jongsaf aan inwijdde in de technische en ambachtelijke aspecten van de praktijk. Hier ligt de oorsprong van zijn onbetwist meesterschap in de behandeling en het gebruik van de

materialen. Hij zou zich trouwens niet beperken tot de architectuur. Wij kennen van hem binnenhuisontwerpen, meubels, glasramen, schilderijen en beeldhouwwerk, stedenbouwkundige ontwerpen en tuinarchitectuur.

Zijn vader, Martinus Van Steenberghe, overleed in 1913 op 54-jarige leeftijd. Hierdoor kreeg Van Steenberghe in 1914, toen zijn oudere broer gemobiliseerd werd, alleen de verantwoordelijkheid te dragen voor een groot gezin. Zijn vestiging als zelfstandig architect liep hierdoor aanzienlijke vertraging op. Unitastuinwijk was in feite zijn eerste grote opdracht (20). Om over zijn realisaties te schrijven moet men wel voornamelijk voortgaan op de gebouwen die hij heeft nagelaten, want hij zelf heeft omzeggens niets gepubliceerd. Dit verklaart waarschijnlijk ten dele waarom hij in de geschiedschrijving van de architectuur slechts marginaal aan bod komt (21).

Ontwerp voor de binneninrichting van spreek- en woonkamer voor de type II huizen (5 m. 30) t.g.v. de wereldtentoonstelling te Luik in 1930. Niet uitgevoerd. (Geaquarelleerde tekening door E. Van Steenberghe ± 1929). (Foto Ch. Bentein)

Hij was geen theoreticus of schrijver van manifesten. Zijn modernistische tijdgenoten die wel publiceerden, getuigden echter van een grote bewondering voor zijn werk (22). Een constante in zijn werk is de onweerlegbare sensibele en zelfs 'romantiek'. Met het romantische wordt niet het sentimentele bedoeld maar wel zijn architectuur die niet enkel tot de rede maar ook tot het gevoel spreekt.

Voor Van Steenberghe betekent het functionalisme 'eenvoud en zakelijkheid omzetten tot schoonheid'. (23)

Er is een raffinement in de verhoudingen aanwezig maar ook een beheersing van de expressiemogelijkheden van het materiaal. Elke lijn die hij trekt op het plan is in gedachte doorgezet tot de realisatie, is getekend met de uitvoering voor ogen.

We kunnen stellen dat zijn faam beruiste op de grote architecturale kwaliteit van zijn constructies, of het nu ging om villa's of sociale woningen of andere gebouwen. Hierbij wist hij steeds het rationele met het poëtische te verbinden. Deze eigenschappen vinden wij ook terug in de Unitastuinwijk, zowel in de verzorgde aanleg als in de architectuur.

De aanleg

Op het ogenblik dat Van Steenberghe Unitastuinwijk ontwierp, was hij in het bezit van de 'bijbel' van de tuinwijk-planner: **Town Planning in Practice** (1909) van de Engelse architect Raymond Unwin (24).

Omdat de wijk relatief klein bleef was het moeilijk het ideaal door Unwin geformuleerd, te realiseren: de voordelen van de stad en van het land combineren en het gemeenschapsleven bevorderen. Toch ging Van Steenberghe uit van gelijkaardige doelstellingen. Dit merken wij onder meer in zijn eerste voorontwerp waar het basisconcept neerkwam op twee huizencomplexen met elk een centraal plein. Om een sfeer van intimiteit te creëren, was een van de pleinen opgevat als een echte binnenplaats, bereikbaar via vier bogen onder de huizen door. Zoals wij gezien hebben werd dit voorstel niet weerhouden. In het uitbreidingsplan zien wij dit element opnieuw opduiken: gemeenschappelijk speelplein en gemeenschappelijk binnenplein.

In het definitieve plan heeft hij zoveel mogelijk een compact geheel gecreëerd, waarbij uiteraard ook rekening werd gehouden met de aanwezigheid van het Boekenbergpark. Hierdoor konden de huizen grotere aaneengesloten groepen vormen zonder het wooncomfort te verminderen. Unitastuinwijk heeft in vergelijking met andere Belgische tuinwijken een erg hoge densiteit (33 woningen per ha). Ook de oriëntatie is vrij gunstig: Unitaslaan en Oude Doncklaan zijn Noord-Zuid gericht.

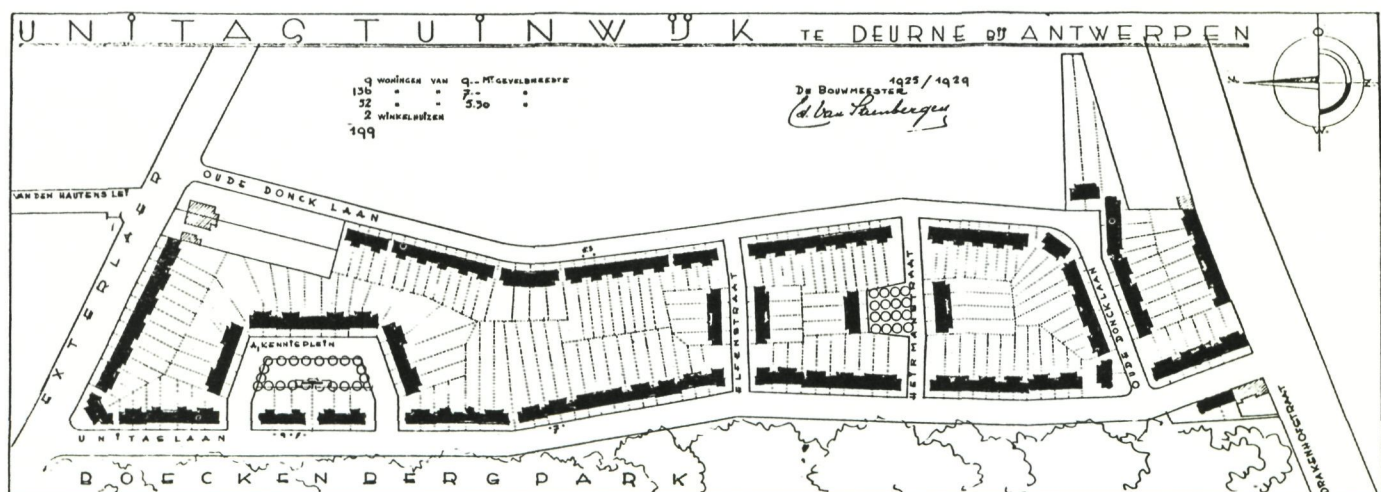
De stratenaanleg is ondanks de moeilijke vorm (een langgerekte onregelmatige trapezium) en de beperkingen opgelegd door de gemeente, een organisch geheel geworden met een rijke afwisseling van straatzichten. Dit wordt onder meer bereikt door lichte buigingen, wat een schilderachtig en intimistisch effect teweegbrengt. Er ontstaat ook een element van toeval. De goedgeplaatste openingen tussen de gebouwen zorgen voor een harmonische hoofdgroepering en voor variatie in de massaverdeling van de huizen. Om de kwaliteiten van de aanleg echter ten volle te appreciëren is een wandeling doorheen de wijk aan te bevelen.

De architectuur (25)

Bij een vergelijking van de architectuur van Unitas met andere modernistische wijken blijkt dat zij aansluiting vindt bij de romantisch-rationele benadering van bv. A. Pompe in Kapelleveld eerder dan bij de puristische richting van V. Bourgeois (La Cité Moderne) of H. Hoste (Kapelleveld en Klein-Rusland te Zelzate).

Deze indruk wordt vooral gewekt door het gebruik van baksteen en door de dakvorm.

Het geheel van de Unitastuinwijk doet onwillekeurig denken aan de Hollandse architectuur. De behandeling van het baksteenmateriaal - de daken in machinale pannen - brengt de Amsterdamse school voor ogen. Toch zijn in deze wijk de baksteenmotieven zeer sober en vinden we niet het fantastisch-dynamische van de Amsterdamse school terug, waar het vrije en onconstructieve baksteen spel zijn eigen vormen had. Integendeel, hier is het geheel volledig beheerst en zijn de gevellijnen sober. Zoals bij de Nederlandse architect Dudok zijn kubistische en geometrische vormen verbonden met schuin oplopende daken.

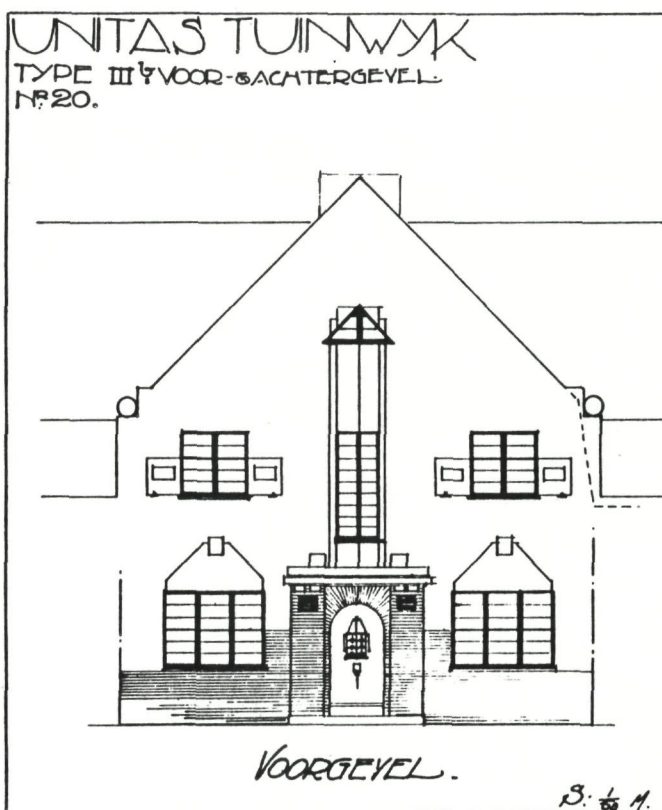
De sfeer van comfort en intimiteit die ongetwijfeld in Unitastuinwijk te vinden is, refereert eerder naar de Engelse 'garden cities'. Op subtiele manier werden aldus de mogelijke inspiratiebronnen verwerkt tot een origineel ensemble.

We kunnen besluiten dat door het gebruik van een gedeeltelijke standaardisatie, een raffinement bekomen werd dat in vele andere gelijkaardige ensembles niet aan te treffen is. De weloverwogen compositie en de harmonieuze relatie tussen lijn, massa, ruimte en kleur, dragen hiertoe bij. In het gehele complex van gebouwen werden horizontale en verticale ritmische accentueringen evenwichtig uitgewogen.

Het geveloppervlak wordt te meer een ritmisch geheel door de uitgebalanceerde plaatsing van ramen, erkers, en contrasterende materialen die afwisselend op elkaar inwerken door kleur en textuur. De gevellijnen zijn strak, de bouwmassa's zijn de hoofdzaak. Maar het baksteenmateriaal heeft de architect verlok tot enkele speelse motieven. Ook in het houtwerk van deur- en winkelramen is dit speelse element aanwezig. Terloops willen wij nog wijzen op de verzorgde afwerking van de achtergevels; een uitzondering in de volkswoningbouw.

Dit sterk bedwongen maar toch afwisselend spel in baksteen en hout verleent een artistiek accent. Door de materialen en structuren wordt een architectuur opgebouwd, waarbij een rationele, functionele totaalindruk overweegt. Het repetitieve element legt de nadruk op het gemeenschappelijke. De voortdurende afwisseling toont aan dat er individuele elementen bewaard blijven, hoewel de eenheid, het gemeenschappelijke toch primeert op de veelheid.

Van Steenberghe ontwikkelde hier, 'in het kader van moderne architectuuropvattingen een rustige, verfijnde bouwkunst, zonder enig dogmatisme. Hij liet zich vooral door de concrete omstandigheden van de bouwopdracht inspireren waarin de opdrachtgever zelf een voorname rol werd toegewezen' (26).

Ontwerp voorgevel voor woningtype IIIb (9 meter). E. Van Steenberghe, 1923.

Vorige bladzijde: Definitief aanlegplan opgemaakt bij de derde bouwphase. E. Van Steenberghe 1925-1929.

Onderaan: Niet uitgevoerd ontwerp voor het zuidelijke gedeelte. Variante van het type I met toegangspartij naar de binnentuin. E. Van Steenberghe, 1923.

Besluit: de bescherming en haar gevolgen

In de huidige fase van de beschermingsprocedure zijn de rechtsgevolgen reeds van kracht, wat betekent dat voor alle werken waarvoor normaal een bouwvergunning verplicht is, het advies van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg gevraagd dient te worden. Dit advies is bindend. Deze verplichte adviesvraag geldt echter ook voor alle ingrepen die het buitenaspect van de woningen zouden wijzigen, zoals de vervanging van deur en raamwerk. Het vervangen of aanbrengen van afsluitingen en toegangspoorten - werken in de omgeving dus - vallen eveneens onder deze bepaling. Dit zijn in de strikte zin de gevolgen van een bescherming als stadsgezicht.

Om de betekenis en de zin van deze bescherming te omlijnen willen wij twee elementen naar voren brengen.

Enerzijds is uit voorgaande historiek en uit de esthetische appreciatie hopelijk duidelijk gebleken dat Unitastuinwijk een belangrijk stuk patrimonium is dat zeker binnen de termen van het decreet van 3 maart 1976 geïnterpreteerd kan worden.

Anderzijds kunnen wij aan de hand van een enquête van in 1979 vaststellen, dat de bescherming zoals hoger omschreven en het wooncomfort voor de bewoners niet onverenigbaar zijn (27).

De bedoeling van de enquête was zowel uit mondelinge als uit schriftelijke informatie en beschouwingen een antwoord te krijgen op de vraag 1. in hoeverre de bedoeling van de stichters van Unitastuinwijk werd gerealiseerd en 2. hoe de bewoners reageren op hun omgeving. Het antwoord op de eerste vraag kan kort zijn: in zoverre de idee van gemeenschapsbetrokken wonen voorstond zijn deze plannen reeds vroeg door tussenkomst van Minister Moyersoos in de kiem gesmoord. De enquête bevestigt dat momenteel $\pm 80\%$ van de bewoners oppervlakkige relaties onderhouden met de burens: het gemeenschapsleven primeert zeker niet meer dan in de doorsneewijk (28).

Wat de tweede vraag aangaat: uit de voorliggende gegevens blijkt dat 90% van de wijkbewoners positief tot zeer positief reageren op hun woonomgeving (29). Een bewoner van het eerste uur op de Oude Doncklaan zegt onomwonden: 'aan de idee van bouwmeester Van Steenberghe is weinig te verbeteren' en een ander bewoner van dezelfde laan stelt dat 'het concept van wijk en woning na vijftig jaren nog voor dadelijke herneming beslist aan te bevelen is'.

Zo de tevredenheid omtrent wijk en woning vrij algemeen is, werden door de meeste bewoners toch wel veranderingen aan het huis aangebracht opdat het beter zou beantwoorden aan hun woonwensen. Het betreft hier vooral het

Kleurenfoto: vrij gaaf bewaarde voorgevel van woningtype I uit de Oude Doncklaan nr. 9. De luiken zijn vervangen maar de tweekleurige beschildering van het houtwerk benadert het oorspronkelijk concept. (Foto P. Somers, R.M.L.Z., juni 1982).

Boven: doorkijk tussen de huizen. (Foto R.M.L.Z., 1982)

Onder: Beeldtransformatie door vervanging van raamwerk en inbrengen van aluminiumdeur. (Foto R.M.L.Z., 1982)

verwijderen van tussenmuren, het installeren van een badkamer en het dichtmaken van de half-open veranda's aan de achterzijde (30).

Het buitenaspect van de woningen is altijd aan reglementering onderworpen geweest. Resultaat hiervan is dat de wijk in haar geheel beschouwd nog vrij goed het originele uitzicht heeft bewaard. Het typische raamwerk is echter reeds in een aantal gevallen verdwenen en vervangen, vooral in de laatste jaren (31). Ook aluminium deur- en raamwerk wordt aangetroffen.

Het is nochtans het behoud van dit soort architectonische details die voor een goed deel de visuele kwaliteit van de wijk bepalen. Hier zou de bescherming een belangrijke rol

kunnen spelen. Jammer genoeg is het zo dat voor een stadsgezicht geen subsidiëring voorzien is, toch niet op het budget van monumentenzorg (32).

Overleg tussen de 'Deurnese Moderne Woning', eigenaars en de dienst monumentenzorg zou wellicht tot een aantal positieve afspraken kunnen leiden. Op die manier hoeft de bescherming niet als betutteling begrepen te worden maar als een positieve aanzet tot het behoud en de versterking van de kwaliteiten van deze unieke brok wooncultuur.

Is de wijk dan geen 'socialere gemeenschap' geworden - de vraag blijft of zoiets te plannen is en of dit wenselijk is - het resultaat is alleszins een wijk waar de bewoners zich thuisvoelen.

Voetnoten

(1) G. Bekaert, *Volkshuisvesting, wat is dat?* Antwerpen, Krokusuitgaven nr. 2, juli 1976, p. 12.

(2) Het geheel van Unitastuinwijk is voor bescherming als stadsgezicht in aanmerking genomen (voorontwerp van lijst dd. 16 februari 1981; ontwerp van lijst dd. 6 oktober 1981, gepubliceerd in het *Belgisch Staatsblad* van 13 november 1981).

(3) Voor de in deze en volgende paragraaf beschreven korte historiek putten wij onze gegevens voornamelijk uit: Ch. Bentein, *De Unitastuinwijk te Deurne van architect Eduard Van Steenberghe beschouwd in het geheel van de geschiedenis van de tuinvijken in België*, R.U.Gent. Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, 1980, p. 64-77 (niet uitgegeven verhandeling).

(4) Zie Ch. Bentein, o.c., p. 30-31 en 66 en ook M. Smets, *De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België. Een overzicht van de belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, Brussel-Liège, p. 106 e.v.

(5) Ch. Bentein, o.c., p. 67.

(6) Zie o.m. *Beschouwingen naar aanleiding van den wedstrijd tot wederopbouw van de Schoenmarkt te Antwerpen*, in E. Leonard, *Voor 's lands wederopbouw. Korte opstellen over bouwkunst*, Amsterdam, 1920, p. 158-168; in dezelfde publikatie is de bijdrage *Iets over kunst in het openbaar leven en zoogezegde bouwkunst* (p. 139-145) opgedragen 'Aan mijn goeden vriend Eduard Van Steenberghe'. Verder nog *Een paar opmerkingen n.a.v. het artikel 'Le concours d'Anvers' van A. De Ridder*, in *De Bouwgids*, nr. 10, 1919, p. 200. *Gedenkteken van Wilmarsdonck*, in *De Bouwgids*, nr. 8, 1921, p. 156.

Een van de eerste zelfstandige opdrachten voor Van Steenberghe was de bouw van de woning Leonard te Borgerhout (1922).

(7) Ch. Bentein, o.c., p. 69 e.v.

(8) Brief dd. 10 oktober 1923 in Bijlage XI in *ibidem*.

(9) Niet gedateerde nota van E. Leonard (\pm 1924), geciteerd in ID, o.c. p. 71.

(10) Zo werd in een ultieme poging een onderhoud verkregen met Minister Moyersoen: 'Over al onze aangevoerde argumenten was de Minister het eens, wees steeds op het tekort aan geld, om te besluiten dat wij maar moesten bouwen voor de koopers. Hoezeer wij ons ook inspanden om hem te doen verstaan, dat er jegens veel onzer inschrijvers en wel jegens de meest belangwekkende en meest hulpbehoevende op onverantwoordelijke wijze gehandeld werd, de Minister wenschte van zijn gedragslijn inzake woningbouw niet af te wijken. Het is niet zonder diepe verontwaardiging, dat wij het kabinet van de Minister verlieten (...)'. Omzendbrief aan de leden dd. 29 januari 1924, integraal opgenomen in Bijlage VII in *ibidem*.

(11) Zie M. Smets, o.c., p. 142.

(12) Omzendbrief aan de leden dd. 29 januari 1924 (zie voetnoot 10).

(13) Men werd lid van Unitas 'koperscoöperatief' door voor een aandeel in te tekenen. Dit bood, wanneer men een bepaalde inkomensklasse niet overschreed, de mogelijkheid om bij de A.S.L.K. een interessante lening aan te gaan tot 65% van de totale waarde van de woning. Verder kon men premies krijgen van de Staat en de Provincie (respectievelijk 3000 en 1000 BfE, onafhankelijk van de waarde van de woning maar wel verhoogd bij grote gezinnen). Ook werd men van registratie- en overschrijvingskosten ontlast. Wel werden maatregelen genomen die het kopen met specula-

tieve bedoelingen tegengingen.

(14) Het zijn huizen gelegen aan de Unitaslaan, het A. Kennisplein en het Eksterlaar. De woonhuizen werden verkocht aan prijzen die varieerden naargelang de oppervlakte van de tuin. De twee winkelhuizen werden verhuurd per opbod. Voor een overzicht van de verschillende types, de spreiding, en de bouwdata verwijzen wij naar de overzichtstabel en de bijlagen achteraan dit artikel.

(15) Bij de aankoop van het eerste stuk grond was contractueel voorzien dat Unitas bij eventuele verkoop van het Oude Donckhof het eerste recht tot kopen kreeg.

(16) De 41 woningen die Unitas nog in bezit had werden overgeheveld en de aandelen werden uitgewisseld. De leden die zich wensten terug te trekken kregen daartoe de gelegenheid. De 'Deurnese Moderne Woning' verhuurde deze woningen verder doch na vier jaar mocht de huurder zijn woning kopen. Zo worden momenteel nog 36 woningen verhuurd. Door toedoen van de gemeente werden de kastanjelaren die in de Heirmanstraat geplant waren verwijderd en vervangen door cypressen. Een drie-hoekig pleintje werd aangelegd in de Oude Doncklaan.

(17) Zie M. Smets, *Stedebouw in België 1920-1940. Algemene ontwikkeling. Tuinvijken*, in *Forum*, jg. 24, nr 4-5, 1975.

(18) Zie H. Stynen, *Stedebouw en gemeenschap. Louis Van der Swaelmen (1883-1929), bezieler van de moderne beweging in België*, Brussel-Liège, 1979.

(19) Zie M. Smets, *Huib Hoste, voorvechter van een vernieuwde architectuur*, Brussel, 1972.

(20) Van Steenberghe zelf beschouwde als zijn belangrijkste werk tussen de twee wereldoorlogen: de Unitastuinwijk, het sanatorium De Mick in Brasschaat (1925-1932), het woningcomplex in de Volhardingsstraat te Antwerpen (1932), het Atheneum te Deurne (1936-1941), de ontwerpen voor de Kunstberg te Brussel (1937-1941), de Polykliniek F.O.B. te Antwerpen (1937-1939).

(21) Meestal wordt enkel zijn naam vermeld zonder dat op zijn persoon of werk wordt ingegaan. Wel verscheen in Antwerpen bij De Sikkels in 1955 een monografie getiteld *Eduard Van Steenberghe. Bouwmeester en sierkunstenaar* (1889-1952). De ondertitel *Album met aantekeningen voorzien door Victor Van Den Berghe. Ingeleid door H. Van de Velde*, geeft duidelijk het opzet weer: een gedenkboek (overigens goed gedocumenteerd) met beperkte oplage, van, voor en door vrienden waaronder veel cliënten van de architect. Dit werk kan vruchtbaar geconsulteerd worden voor nadere biografische gegevens. Er is tevens een lijst van ontwerpen en uitvoeringen in opgenomen (p. 45-55).

(22) Zie o.m. de inleiding van H. Van de Velde in de monografie hoger aangehaald (voetnoot 21). H. Hoste, *In memoriam E. Van Steenberghe*, in *Jaarboek van de K. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten*, Brussel, 1952, p. 237.

L. Van der Swaelmen, *L'effort moderne en Belgique*, in *La Cité*, jg. 5, nr. 7, 1925, p. 139 en 141.

R. Braem, *E. Van Steenberghe, een geslachtofferde generatie*, in *Bouwen en Wonen*, nr. 1, 1956, p. 13 e.v.

(23) V. Van den Berghe, o.c., p. 40.

(24) R. Unwin was, samen met B. Parker de architect van Hampstead Garden Suburb bij Londen, het prototype a.h.w. van de tuinvijken in de invloedsfeer van grotere agglomeraties. Zie o.m. W.L. Newe *The search for environment. The garden-city: before and after*, Nee-Haven-London, 1966.

Van Steenberghe was op dat ogenblik ook in het bezit van het standaardwerk van G. Feemstra, *Tuinsteden en volkshuisvesting in Nederland en buitenland*, Amsterdam, 1920 en van het werk van G. Metzendorf, *Kleinwohnungsbauten und Siedlungen*, Darmstadt, 1920.

(25) Binnen het bestek van dit artikel hebben wij niet geopteerd voor uitgebreide beschrijvingen van grondplannen en architectuurofbouw. Hiervoor willen wij verwijzen naar Ch. Bentein, o.c., p. 78-121. Wel werden achteraan dit artikel zoveel mogelijk plannen en foto's per type gegroepeerd.

(26) G. Bekaert, art. *Van Steenberghe*, in *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen*, deel V, Brussel, 1974.

(27) Enquête uitgevoerd in het kader van de licentiaatsverhandeling van Ch. Bentein, o.c., p. 154-168a (bespreking) en Bijlage (cijfermateriaal).

(28) Over deze, historisch te situeren, problematiek zie o.m. R. Schoonbrodt, *Sociologie de l'habitat social*, Bruxelles, 1979, en de geciteerde werken van M. Smets in het bijzonder het *Forumnummer*, jg. 14, nr. 5, 1975 over een gelijkaardig onderzoek in de Brusselse tuinsteden en de wijk Klein-Rusland in Zelzate.

(29) Momenteel is 75,2% van de bewoners eigenaar en 10,9% huurt van particulieren. Er blijven nog 36 huurders van de "Deurnese Moderne Woning".

De meeste bewoners, bijna 70%, wonen er langer dan 10 jaar. Wat de mannelijke bevolking betreft zijn er 38,5% bediende en 16,5% arbeider. Van de vrouwen zijn bijna 50% huisvrouw en 16,3% zijn bediende. Bijna 40% van de bevolking is ouder dan 60 jaar.

(30) Verwijdering van de muur tussen salon en eetplaats: type I: 67%; type III: 40%; voor type II was hier al geen muur meer voorzien door de architect.

Verwijdering muur tussen keuken en wasplaats: type I 14%; type III 20%.

Installatie van badkamer type I 56,5%; type II 43,5%; type III 80% en van centrale verwarming resp. 22,5%; 40% en 17,3%. Dichtmaken van veranda respectievelijk 24%, 61% en 20%.

(31) Zoals hogervermeld gebeurde dit reeds gedeeltelijk n.a.v. de vernielingen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Momenteel bedraagt de vervan-

ging 31% van type I, 17,5% van type II en 20% van type III.

(32) Wel bestaan er, bij een globale aanpak, mogelijkheden in het kader van de voorzieningen voor stads- en dorpsherwaardering. Het is immers duidelijk dat vervanging naar bestaand model financieel duurder zal komen dan raamwerk met één glasoppervlak. Groepering van bestelling zou wellicht aan deze mogelijke financiële bezwaren reeds gedeeltelijk tegemoet komen.

Beknopte bibliografie.

Leonard E., *Unitas Tuinwijk, Société coopérative de locataires à Anvers-Deurne*, in *L'Habitation à Bon Marché*, nr. 8, 1926, p. 140-148.

ID., *De bedienden-tuinwijk Unitas te Deurne*, in *De Bouwgids*, jg. 20, nr. 12, 1928, p. 235-240.

ID., *De bemeubeling der goedkope woning*, in *K.M.B.A.*, jg. 3, nr. 2, 1932, p. 23-26, ill. p. 31-33.

ID., *Kleine geschiedenis van 'Unitas Tuinwijk'*, Een woningwijk voor bedienden te Deurne, Antwerpen, 1952.

F.V.G., *'Unitas' tuinwijk te Antwerpen-Deurne (Zuid)*, in *K.M.B.A.*, jg. 6, nr. 6, 1935, p. 181-187.

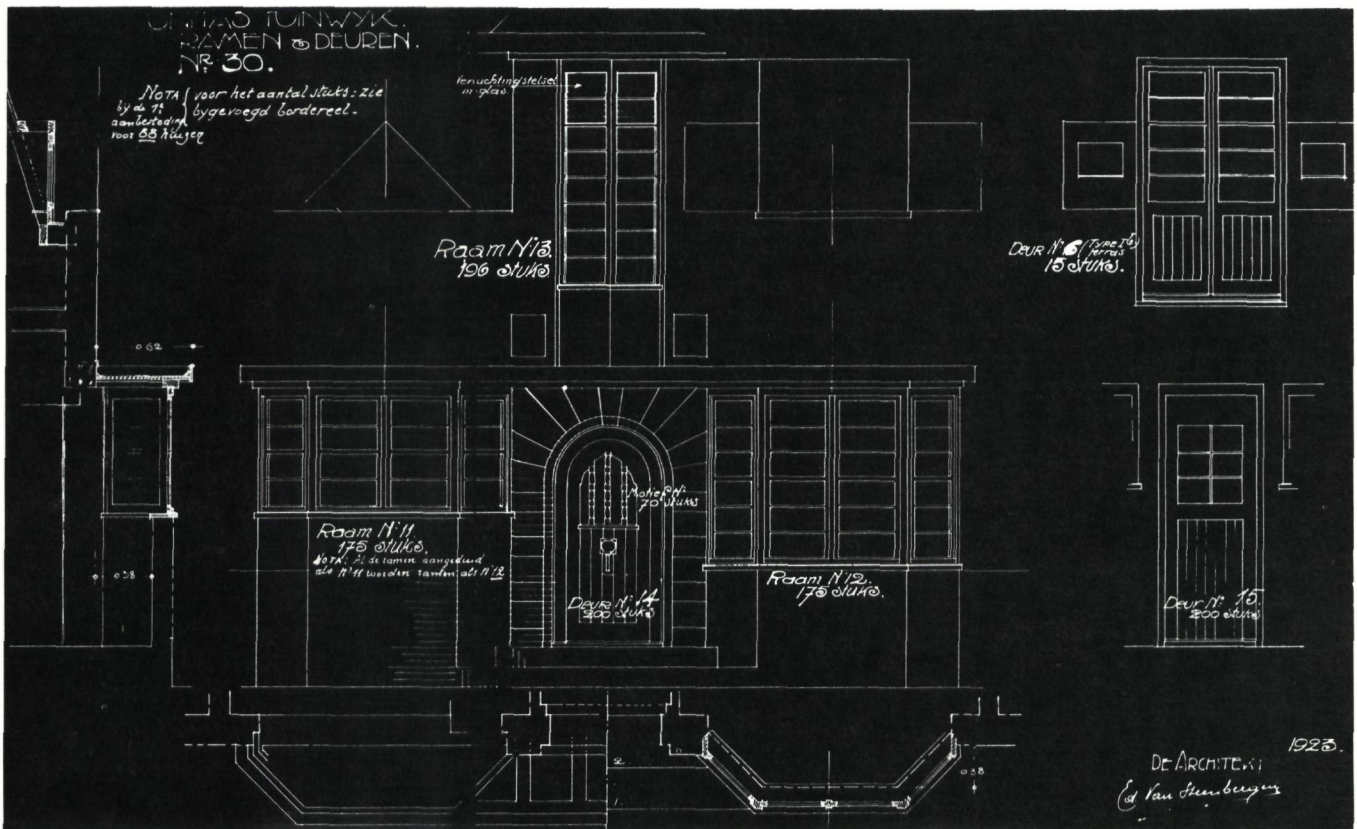
Van den Berghe V., *Eduard Van Steenberghe. Bouwmeester en Binnenhuiskunstenaar (1889-1952)*, Antwerpen, 1955. (p. 12-13 en ill. 33-41 m.b.t. Unitastuinwijk).

Bentein Ch., *De Unitas tuinwijk te Deurne van architect Eduard Van Steenberghe beschouwd in het geheel van de geschiedenis van de tuinsteden in België*, R.U.Gent, Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis, 1980 (niet uitgegeven verhandeling).

Niet uitgegeven bronnen :

Deurne: verslagen van het dagelijks bestuur en van de jaarvergaderingen (7 delen); aanbestedingsdocumenten; fotoalbum; plannen... (gemeentelijk archief)

E. Van Steenberghe jr.: plannen en brieven (persoonlijk archief).

Ontwerp houtwerk deuren en vensters. E. Van Steenberghe, 1923.

Bijlage Unitastuinwijk: de huizentypes

	TYPE I, Ia, Ib	TYPE II	TYPE III, IIIb	TYPE IV winkels	HUIZEN 1 + 2	TOTAAL	KOSTPRIJS/ EENHEID
AANTAL/TYPE	136	52	9	2	2	202	
1e FASE 1923-1929	96		9	2	2	109	± 32.000 à 36.000 BF
2e FASE 1925-1929	36					36	± 40.000 à 45.000 BF
3e FASE 1929-1932	4	52				56	± 67.000 à 77.000 BF
gevelbreedte	7 m.	5,3 m.	9 m.	8,75 m.	6,2 m.		
bebouwde oppervlakte/ eenheid	54 m ²	36 m ²	54,14 m ²	65,3 m ²	52 m ²		

TYPE I, Ia, Ib

Ligging:

Type I:

Unitaslaan: nrs. 7, 9, 13, 15, 21, 27, 33, 35, 39, 41, 47, 49, 51, 53, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 77, 79, 81, 83, 85, 87, 89, 99, 101, 103, 105, 107, 109, 111, 113, 119, 121, 125, 127.

A. Kennisplein: nrs. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19.

Eksterlaer: nrs. 4, 6, 8, 10, 12, 18, 20, 22, 24, 26.

Oude Doncklaan: nrs. 5, 7, 9, 13, 15, 17, 19, 21; 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 20, 22, 24.

Charles Philipsstraat: nrs. 1, 7; 2, 8.

Heirmanstraat: nrs. 1, 5; 2, 8.

Drakenhofstraat: nrs. 199, 201, 203, 207, 209, 211.

Type Ia:

Unitaslaan: nrs. 5, 17, 19, 23, 26, 29, 31, 43, 93, 95, 117, 129.

Oude Doncklaan: nrs. 1 en 3.

Type Ib:

Unitaslaan: nrs. 11, 21, 27, 37, 55, 59, 91, 97, 123.

Eksterlaer: nrs. 16 en 17.

Oude Doncklaan: nrs. 11, 99, 101, 103, 105; 16, 18.

Charles Philipsstraat: nrs. 3, 5; 4, 6.

Heirmanstraat: nrs. 3; 4, 6.

Drakenhofstraat: nr. 205.

TYPE II

Ligging:

Oude Doncklaan: nrs. 23 tot en met 97, nrs. 107 tot en met 133.

TYPE III, IIIb

Ligging:

Unitaslaan: nrs. 11, 21, 27, 37; 120, 122.

A. Kennisplein: nrs. 17; 4, 10.

TYPE IV

Ligging:

Unitaslaan: nrs. 73, 75.

HUIZEN 1 & 2

Ligging:

hoek Eksterlaer en Unitaslaan.

M&L BINNENKRANT

LITERATUUR

J.A. Van Houtte, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt, Lannoo, 1982.

In 1910 verscheen van de hand van kanunnik Adolf Duclos een geschiedkundig overzicht van Brugge, *Bruges - Histoire et souvenirs*. Nog onder de bekoring van de neogotiek, richtte hij zijn aandacht specifiek en bijna uitsluitend naar de middeleeuwen. Zijn meesterlijke inspanning bleef heel lang ongeëvenaard, totdat onlangs (1982) een nieuw lijvig boek ter perse kwam, *De geschiedenis van Brugge* door Prof. Dr. J.A. Van Houtte, dat wel in bepaalde aspecten afwijkt van Duclos' werk: de topografische beschrijving die bij Duclos uitvoerig aan bod kwam, werd hier niet meer herhaald; daarnaast werd ernaar gestreefd om

de respectieve periodes de aandacht te geven die ze verdienen: de middeleeuwen genoten een voorkeurbehandeling, hoewel veel minder extreem gesteld dan bij Duclos. Anders ook dan in *'Bruges - Histoire et souvenirs'* werden de latere periodes van naderbij bekeken. De sociale en economische geschiedenis heeft een royale plaats toebedeeld gekregen, analoog met de tendens in de huidige geschiedschrijving die niet alleen meer belang stelt in de schittering van het verleden, in zijn bloeiperiodes en in de grote figuren; ze poogt wel dit verleden te brengen *'in al zijn verscheidenheid in het bewustzijn, de verscheidenheid van het werkelijke leven van de mensen en van hun samenleving, van hun welvaart en hun armoede, van de leiders wier naam voortleeft en van de naamloze massa die, van geslacht tot geslacht, van de wieg naar het graf schreed op zoek naar een behoorlijk bestaan en naar een beetje geluk.'*

De bedoeling van dit werk was niet zozeer een gespecialiseerd exposé te geven over welbepaalde onderwerpen, (bv. de instellingen in de middeleeuwen, de religieuze hervorming in de 16de eeuw...), dan wel de algemene geschiedenis van één stad, Brugge, te reconstrueren, tegen de achtergrond van de wereld waartoe zij door de jaren heen heeft behoord.

J.A. Van Houtte is uitstekend geslaagd in zijn opzet: zijn werk betekent een mijlpaal in de geschiedenis van de studies omtrent Brugge.

M.H.

Nadine Debergh, *Koorgestoelten in West-Vlaanderen*, Tielt, Lannoo, (1982).

Dit derde deel in de reeks Oudheden in West- en Frans-Vlaanderen omvat een beknopte uiteenzetting m.b.t. het ontstaan, de evolutie en de vervaardiging van West-vlaamse koorgestoelten.

De nog bewaarde koorgestoelten in West-Vlaanderen dateren alle van de 15de-20ste eeuw. Een koorgestoelte is een houten zitmeubel, betaande uit één, twee of meerdere rijen zitbanken, aan weerszijden van de koorruimte opgesteld, en waarvan de geestelijken gebruik maakten tijdens het koorofficie.

De Bisschoppelijke Cathedra en de stenen priesterbanken (Subsedilia) uit de Vroeg-Christelijke Basilica werden lang als de directe voorlopers van de koorgestoelten beschouwd. Wat hun constructie betreft, is deze visie mogelijk. Maar hun respectieve functies wijken van elkaar af: de Cathedra en Subsedilia verleenden een zekere waardigheid aan de Pontifex en de priesters, de koorbanken daarentegen hebben een louter utilitaire functie en zouden hun oorsprong vinden in het monachisme, waarvan in het westen de heilige Benedictus van Nursia als vader beschouwd wordt.

Alle geestelijken die naar het voorbeeld van de heilige Benedictus gingen leven, kregen officies als een plicht opgelegd, waarbij ze gebruik mochten maken van koorbanken. Vandaar dat die voornamelijk in kathedrales, collegiale, abdij- en kloosterkerken voorkomen.

Vermoedelijk waren de eerste gestoelten vaste, stenen banken, op één rij opgesteld vlak vóór het priesterkoor. Vanaf de 10de eeuw zouden er houten bestaan hebben. In de loop van de 12de eeuw kregen de koorgestoelten hun definitieve vorm: 2 symmetrische vleugels die aanleunden tegen de koormuur die de middenbeuk van de zijbeuken scheidde; soms liep het gestoelte door tegen de koorafsluiting, zodat 2 L-vormige vleugels ontstonden.

De constructieve opbouw van een gestoelte (zitbanken d.m.v. tussenschotten verdeeld in zitplaatsen met opklapbare zitplank; een weinig achterover hellende rugwanden; afsluitwangen of zijbeschotten aan de uiteinden van de bankenrijen; een rugbeschot, eventueel vervangen door een tapijt teneinde de koude tegen te houden; een overhuiving vanaf de 14de eeuw) is uiterst eenvoudig en is bepaald door zijn functie, nl. gelegenheid te bieden tot zitten, rechtop staan en voorover buigen.

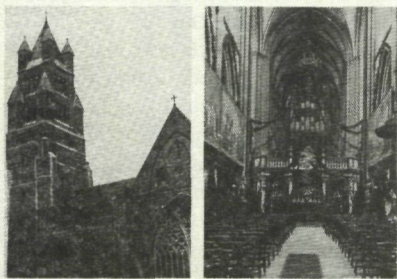
Waar de constructie van de koorgestoelten

doorheen de eeuwen nagenoeg onveranderd blijft, weerspiegelt de decoratie meestal de tijdsgeest waarin het gestoelte tot stand gekomen is en brengt ze aldus informatie aan omtrent de datering. De versieringen namen geleidelijk aan toe, tot ze haar hoogtepunt bereikten in de 15de eeuw; het gestoelte wordt een pronkstuk dat nog weinig blijkt geeft van zijn nederige functie. De renaissance- en hervormingsgeest doen deze overdadigheid teniet, maar worden in de 17de eeuw overwoerd door de barok: opnieuw komen weelderige gestoelten voor, met zwaargetorste zuilen en levensgrote beelden. Van de 18de eeuw af is er weer een tendens merkbaar naar versobering toe. De koorgestoelten van onze tijd zijn heel eenvoudig en sober uitgewerkt. Dit boek met een veelheid aan zwart-wit illustraties van gestoelten of details ervan en met een aparte behandeling van diverse koorgestoelten uit Westvlaamse kerken, is te verkrijgen bij **Uitgeverij Lannoo, 8880 Tielt, voor 480 fr.**

L. Devliegheer, De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Geschiedenis en architectuur, Tielt, Lannoo, (1981).

7 *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge
Geschiedenis en architectuur*

KUNST PATRIMONIUM VAN WEST-VLAANDEREN

Als zevende deel in de reeks 'Kunstpatri- monium van West-Vlaanderen' verscheen het werk over de geschiedenis en de archi- tectuur van de Brugse Sint-Salvatorskath- edraal. In het achtste deel -dat evenwel vro- ger verschenen is (1979)-kwam de inventa- risatie van dit kerkgebouw aan bod, zodat de studie omtrent dit monument nu als afgesloten beschouwd kan worden.

Dergelijke inventarisaties blijken erg nuttig en noodzakelijk te zijn om verscheidene redenen: ze vormen de basis voor een verantwoorde monumentenzorg, ze gaan het vervreemden van het kunstbezit tegen, ze stellen bronmateriaal ter beschikking van de kunsthistorici en wekken tevens belangstelling op voor het eigen cultuurpa- trimonium.

De Sint-Salvatorskathedraal was oor- spronkelijk slechts als hulpkerk opgericht bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Vóór 1089 (het exacte jaartal is niet precies gekend) is ze een afzonderlijke parochiekerk gewor- den. In de loop van de eeuwen werd ze als- maar uitgebreid en hersteld, met het evi- dente gevolg dat ze een amalgaam is gewor- den van verschillende bouwstijlen en -materialen. Pas in 1834, met de heroprich- ting van het bisdom Brugge, werd de Sint- Salvatorskerk als kathedraal verkozen, ter vervanging van de in 1800 gesloopte Sint- Donaaskathedraal.

Zoals verwacht wordt van een werk met inventariskarakter, wordt zoveel mogelijk informatie omtrent de geschiedenis, be- schrijving en bouwperiodes van de kath- edraal bijeengebracht en uitvoerig geillus- treerd met schetsen en plannen. Verschei- dene registers werden achteraan bijge- voegd, alsook een reeks foto's van de kathedraal, zowel van binnen als van bui- ten, en vanuit alle mogelijke posities.

Te verkrijgen bij uitgeverij Lannoo, 8880 Tielt.

M.H.

Louis C. Hunter, A History of Industrial Power in the United States 1780-1930: Volume I: Waterpower in the century of the steam Engine (Eleutherian Mills- Hagley foundation, Univ of Virginia Press, 1980).

Zelden wordt de betekenis van water als energiebron op grondige en heldere wijze gekaderd in het verhaal van technische, economische en sociale ontwikkelingen en in het licht van andere snel groeiende toe- passingen van andere krachtbronnen.

Met het verschijnen van 'Waterpower' zijn wij echter een zeer goed gedocumenteerde en kritische bijdrage tot de industriële ge- schiedenis rijker geworden.

In een tiental hoofdstukken, zelf overzich- telijk ingedeeld, komen alle aspecten aan bod, gaande van 'Power in an Agricultural Economy, The Rural Watermill' tot 'The transmission of Power through Millwork' alover 'The geographical basis' en 'Man- agement of a great Waterpower'. Er wordt

beschreven hoe vitaal het belang van de waterkracht wel was voor de ontwikkeling van een maatschappij met een onderbe- mande arbeidsmarkt, vooral in de 18de- eeuwse en 19de-eeuwse pioniersregio's. Aanvankelijk wordt de traditionele, ele- mentaire technologie bij gebrek aan gekwa- lificeerde technici zoals smeden en houtbe- werkers, met 'vallen en opstaan' in praktijk gebracht.

De afwezigheid van feodale 'costuymen' en een overmaat aan hydraulische pk stimule- ren van hun kant een ongehinderde uitbrei- ding van het aantal landelijke molensites. Topografische factoren en de beschikbaar- heid van grote kapitalen geven daarenbo- ven in het oosten van de VS voortdurend aanleiding tot de vestiging van nieuwe industriële dorpen en steden, zoals Lowell, Mass. Bepaalde gebieden kennen dus een economische en technologische stroom- versnelling die slechts wordt ingedijkt door een gebrek aan kanaliseerbare water-pk.

Zo levert de rivier Merrimack tot 80.000 pk voor een 900-tal industriemolens.

De textiel-, papier- en meelbedrijven zijn hier in belangrijke mate vragende partij.

Onder druk van de zo doorgevoerde schaal- vergroting groeien technologie, waterbe- heersingstechnieken, en waterrecht uit hun kinderschoenen: ingenieurs, waterbeheer- singsmaatschappijen en de staat worden ingeschakeld. Op technisch vlak wordt o.a. gezocht naar energiebesparend en goedko- per materiaal.

De auteur benadrukt in het bijzonder de ontwikkeling van de waterturbine(s) en ook van de transmissie-systemen.

Typerend voor de opkomende vraag naar efficiëntie is hierbij de professionele aan- pak. Deze neigt vanaf 1800 naar standaar- disatie en ook naar het systematisch uittes- ten van nieuwe variaties volgens objectieve (proefondervindelijke) normen door onaf- hankelijke laboratoria. Bij de zeer grote projecten komt de nadruk echter te liggen op mathematische modellen.

Dit was voorheen in Europa reeds het geval, ook met kleine turbines. De vlotte leverbaarheid van hydraulische pk leidt in de VS tot een laattijdige overschakeling op stoomkracht en wel tussen 1870 en 1890.

Maar ook na 1890 blijft waterkracht een belangrijke rol spelen in de expansie van de Amerikaanse economie: zowel op het niveau van KMO's en landbouwbedrijven in afgelegen gebieden als in de opkomende elektrische centrales en in de mijnindustrie. In deze bedrijven worden dan niet enkel geperfectioneerde turbines op de kracht- bronnen ingeschakeld. In het westen beant-

woorden ook en vooral het Peltonwiel aan de vereisten van watervallen met een groot verval. Hier ligt dan wel een contrast met de Britse en Belgische industriële revolutie: in Europa immers speelde de stoommachine van meetaf aan een fundamentele rol.

Wel gelijklopend met Europa is de vaststelling dat men in 1890 het belangrijkste produktiepeil per capita in de grote steden terugvindt. Dit hangt samen met een extreme aangroei van de stedelijke bevolking, de grote concentratie van kapitaal en de grote soepelheid waarmee stoomkracht kan worden toegepast.

De hier geschetste evolutie moet uiteraard genuanceerd worden naargelang de bedrijfstak of streek die men onder de loep neemt. De kern van Hunter's studie is dat waterkracht het industrialiseringsproces van de VS kan ruggeleunen.

Het is wel spijtig dat het boek de zeer recente studies van Spalding over Lowell en van Fenichel over de krachtverdeling in produktieprocessen niet vermeldt. Dit is wel de enige (kleine) kritiek die wij ons mogen veroorloven.

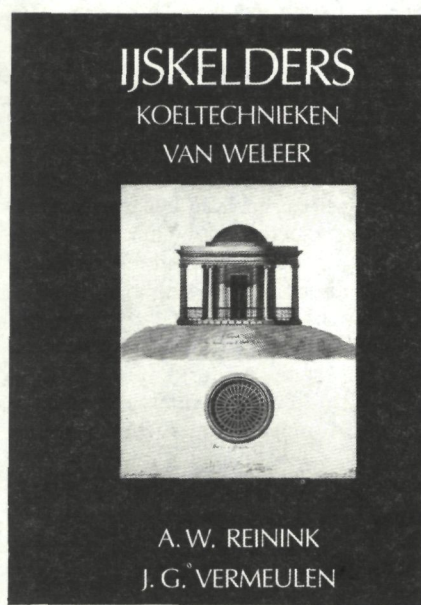
Een zeer leeswaardig boek; een boeiend referentiewerk.

J. De Schepper.

- **Molenkalender 1983.** (100 fr + 14 fr port).

M.R.

A.W. Reinink en J.G. Vermeulen, **Ijskelders, koeltechnieken van weleer**, Heuff Nieuwkoop, (1981).

Dit boek over oude koeltechnieken en de daarbij horende bouwkundige voorzieningen is tot stand gekomen n.a.v. een vraag om de historische verantwoording van de restauratie van de ijskelder in het parkbos van het landgoed Linschoten aan te tonen. Waar het onderzoek van A.W. Reinink alleen aanvankelijk moeilijk op dreef scheen te komen, nam dat met de inzet van J.G. Vermeulen erbij snel uitbreiding.

Het bleek al gauw dat Nederland veel meer ijskelders had dan oorspronkelijk werd gedacht. In de evolutie van ijskelders zijn die van Nederland relatief jong. Vanuit China (2000 jaar terug) zouden ze via Iran, Mesopotanië en de landen van de Islam in Spanje, Italië, Frankrijk en Engeland terecht zijn gekomen. De oudste in Nederland dateren van de 17de eeuw.

Naast de oorspronkelijk natuurkundige koelingsmethoden ontstonden er geleidelijk aan ook scheikundige. Dit werk behandelt vrijwel uitsluitend door de mens ontwikkelde koeltechnieken waarbij sneeuw of ijs worden vergaard en geconserveerd om deze substantie op de door hun gewenste tijd en plaats te laten smelten teneinde daarmee andere substanties of objecten af te koelen.

De doeleinden van dergelijke koeltechnieken zijn enerzijds luxueus gericht (koelen van wijn, klimatisering van vertrekken, bewaren van roomijs...), maar anderzijds hebben ze soms een noodzakelijk karakter (bewaren van voedingswaren, gebruik in de geneeskunde). Later werd ijs zelfs als koopwaar gebruikt en daarnaast nog als handelsmiddel bij het vervoeren van vlees, vis e.d. In sommige streken is het al lang gekend als een produktiemiddel, bv. bij de Franse 17de-eeuwse ijssalons en bij bierbrouwerijen, die al gauw hun eigen ijsfabrieken uit de grond stampten. Van daaruit werden ijsstaven geëxporteerd, meestal naar de huishoudens toe. De omgang van de mens met het ijs was hoofdzakelijk gebaseerd op de eigen ervaring en mede bepaald door omgeving en seizoenen.

Het opslaan van natuurijs bracht een niet te onderschatten voordeel voor wat betreft de besparing van energie. Het opnieuw gangbaar maken van dergelijke natuurlijke koeltechniek brengt echter nogal wat problemen mee: het water moet schoon zijn, de winters moeten koud zijn, een duur en veel energie vergend instrumentarium moet aangemaakt worden voor de winning, het vervoer, de bewaring en distributie en tenslotte is er heel wat arbeid vereist om zo'n arbeidsintensieve koeltechniek te laten functioneren.

Wat de precieze bedoelingen waren van de ijskelders in Nederland, is moeilijk te achterhalen. De functie van ijs op het gebied van de geneeskunde is niet helemaal

Ons Molenheem.

Bij *Ons Molenheem*, Pastorijstraat 1 in 2770 Nieuwkerken, verschenen verschillende brochures over Molens.

- **H. Holmans en W. Smets, Rosmolens in Limburg vanaf 1844 (Molenstudie nr. 2),** (1982). (75 fr + 14 fr port).

Een catalogus met gegevens over de 38 rosmolens, die Limburg heeft gekend. Een korte typebeschrijving van de rosmolens, die op zichzelf minder spectaculair is dan de water- of windmolen, maar bij waterschaarste bijvoorbeeld van groot nut bleek te zijn, sluit het boekje af.

- **De Molens van Stromproy. Hoe ze werken.** (90 fr + 14 fr port).

Stromproy, een gemeente met ongeveer 4900 inwoners gelegen in het Nederlandse Midden-Limburg 'op' de grens tussen Nederland en België, bezit maar liefst 3 molens, die alle 3 in een zeer goede staat verkeren. Het boekje, dat uitvoerig is geïllustreerd, bevat zowel een historische noot, een uitgebreide beschrijving als alle technische gegevens.

- **Molenroute Kinrooi (fietsroute 28,5 km)** (25 fr + 9 fr port).

Een interessante wegwijs voor een leuke zondagsfietsocht.

Rome, Villa di Papa Guilo. Toegang naar de ijskelder (uit besproken boek, p. 64).

gekend, en heeft bovendien vooral betrekking op latere periodes. Wat de industriële toepassingen aangaat: die wijken vrijwel niet af van die in het buitenland. De toepassingen voor handelsdoeleinden waren speciaal gericht op het transport van zoetwatervis.

Qua vorm zijn verschillende types van ijskelders te onderscheiden. De meest voorkomende zijn de houten met rieten dak, de stenen met rieten dak, de stenen met koepel en de stenen met tongewelf. Daarnaast komen nog verscheidene bovengrondse gebouwen voor, meestal met bedrijfsdoeleinden. Aangezien geen enkele ijskelder nog zijn oorspronkelijke functie behouden heeft bevinden ze zich nagenoeg alle in een vervallen toestand. Niettemin moge uit de catalogus (2de deel van het boek) blijken dat toch een inspanning geleverd werd voor hun behoud, eventueel met een andere bestemming.

Achteraan in het werk wordt tenslotte nog melding gemaakt van de voornaamste ijskelders in België.

M.H.

Woonerven in een globale stedenbouwkundige visie, Brussel, Seminarie voor de stedenbouw Sint-Lukas, (1982). Te verkrijgen bij Smeets-Ducaju & Zoon.

WOONERVEN in een globale stedenbouwkundige visie

In juni 1978 kreeg het Seminarie voor de Stedenbouw St.-Lukas in Brussel de opdracht om voor het Algemeen Beleid, Hoofdbestuur van de Stedenbouw, een beleidsgerichte studie aan te gaan over de ontwerpproblematiek van de woonerven. Woonerfprojecten ontstaan veelal vanuit verkeersoverwegingen: er wordt gestreefd naar de juiste verhouding tussen de woon- en verkeersfunctie in een bepaald gebied.

Een woonerf is een gebied bestaande uit één of meer openbare wegen, waar het autoverkeer op een doelbewuste manier ondergeschikt gemaakt wordt aan de ontmoetingsfunctie en de erffunctie van de straat (voetgangers, fietsers, spelende kinderen...). Men bekomt dit d.m.v. infrastructurele voorzieningen (drempels, knikken in de rijrichting, versmallingen van de rijweg...) en reglementaire bepalingen, zodat een vriendelijk en veilig straatbeeld gecreëerd wordt. Het rapport van het Seminarie voor de Stedenbouw heeft als eerste doel als richtlijn te dienen bij het tot stand komen van woonerfprojecten. Het wijdt dan ook uit over alle mogelijke aspecten in verband hiermee: de leefbaarheid van stad en platteland wordt onderzocht, waarbij meer specifieke facetten als inbreiding, verkeersveiligheid en dynamische planning doorgelicht worden; een woonerf wordt gezien als een onderdeel van een totaal maatregelenpakket m.b.t. stads- of dorpsherstel, gerealiseerd o.l.v. 1 stuurgroep met een zo gediversifieerd mogelijke structuur (hieruit blijkt o.a. dat woonerven stimulerend kunnen werken op de omgevende straten, m.a.w. een sneeuwbaaleffect kunnen hebben); de vormgeving van een dergelijk woonerf omvat evenzeer maatregelen m.b.t. verkeersveiligheid als het woonkarakter en technische aspecten (verlichting, beplanting...); de ontwerpmethodiek komt aan de orde voor nieuwe en oude straten. Tenslotte wordt informatie verschaft over diverse bijkomende aspecten, gaande van erelonen, subsidiëring en kostprijs, over het administratief verloop van aanlegdossiers en de ontwerpbevoegdheden en -procedures, tot een aanvulling van het K.B. betreffende de woonerven.

M.H.

De stad vernieuwt, Koning Boudewijnstichting - Vlaamse Regionale, 1982.

Het opzet van deze brochure is, samen met de reeds verschenen publikaties over stadsvernieuwing, ruimtelijke ordening en stadsherwaardering, een tegenwicht te vormen voor 'een loodzwaar verleden en heden van speculatie, éézijdige bouwpolitiek en subsidiëring, uitdrijving, stadsvlucht en verkrotting, verkeerd gerichte of gewoon afwezige ruimtelijke ordening en stedenbouw, en die onder meer verregaande sociale gevolgen hebben opgeleverd voor de oorspronkelijke stadsbewoners, vertaald in vele jaren onleefbaarheid voor tienduizenden mensen'.

De manier waarop stadsvernieuwing in betere banen geleid kan worden, werd al in vele publikaties aangegeven, elk drijvend op eigen inzichten, inspiratie, verbeelding en maatschappelijke optie. Het eindrapport van de Stadsvernieuwingcampagne heeft daar een belangrijke bijdrage aan toegevoegd.

De gezamenlijke publikatie van de Vlaamse Regionale voor Huisvesting, Stedenbouw, Ruimtelijke Ordening en Ontwikkeling en de Koning Boudewijnstichting is met opzet niet samengesteld als nog eens zo een benadering die zich zou voegen bij vele andere voorgangers.

Deze monografie plaatst zich op het louter pragmatische vlak. Ze bekijkt meerdere types van realisaties in het kader van stadsvernieuwing, die tot nog toe op diverse plaatsen in Vlaanderen werden uitgevoerd vanuit verschillende hoeken. Sterk schematisch opgevat, voorzien van veel illustraties, wordt hier een greep aangeboden uit louter concrete ervaringen, zonder zich hierbij uit te spreken over de vraag of de hierin voorgestelde projecten beschouwd moeten worden als dé voorbeelden van geslaagde stadsvernieuwing.

Wat de samenstellers hierbij in de eerste plaats interesseerde, was het aanbieden van antwoorden op vragen zoals:

- hoeveel heeft het gekost?
- hoe lang heeft het geduurd?
- wie heeft wat uitgevoerd?

Temidden van de soms hoogoplopende discussies over een ingewikkeld knelpunt, dat daarenboven sterk in evolutie is, wil deze publikatie dus alleen een aantal vaste gegevens uit reële ervaringen op een rijtje zetten, die misschien van nut kunnen zijn om deze discussies des te concreter te stofferen.

L.P.

Léon Deben, Johannes van der Weiden, Sociologie en gebouwde omgeving, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1982.

Op allerlei terreinen die met de gebouwde omgeving te maken hebben, zoals de stadsvernieuwing, ruimtelijke planning en ordening en volkshuisvesting, zijn sociologen werkzaam. In dit boek willen de samenstellers, aan de hand van vier artikels van auteurs van internationale betekenis, een indruk geven van de draagwijdte van de sociologie bij de verdeling, de totstandkoming, het gebruik en het beheer van de gebouwde omgeving.

De benaderingswijze van volgende vier is in het boek opgenomen: Peter Gleichman,

Sociologie en

gebouwde omgeving

Léon Deben
en Johannes van der Weiden

Van Loghum Slaterus

Chris Pickvance, Ulfert Herlyn en Herbert Gans. Aan elke bijdrage gaat een korte biografie vooraf. Tevens is van elke auteur als bijlage een uitgebreide bibliografie opgenomen. De vier artikels gaan over verschillende onderwerpen, die met elkaar gemeen hebben dat ze allemaal met de gebouwde omgeving te maken hebben. Dit laatste is echter voor de doelstelling van het boek nog niet zo belangrijk. Waar het in de eerste plaats om gaat is, dat in deze artikels de gebouwde omgeving - theoretisch en methodisch - op vier verschillende manieren wordt benaderd. De bedoeling van dit boek is namelijk aan te duiden hoe algemeen sociologische benaderingen in verband kunnen worden gebracht met concrete problemen op het terrein van de gebouwde omgeving. Of, wat algemener gesteld, hoe theoretische reflectie en gespecialiseerde empirische kennis zich tot elkaar kunnen verhouden.

In het eerste deel wordt een korte historische schets gegeven over de wijzen waarop sociologen zich met de gebouwde omgeving hebben bezig gehouden en het ontstaan van sociologische specialisaties of specialismen op dit terrein. De verschillende benaderingen worden in dit deel slechts terloops aangeduid. Een inhoudelijke kennisname met de vier benaderingswijzen vindt plaats in de vorm van de artikels in het tweede deel en in de daaraan voorafgaande korte biogra-

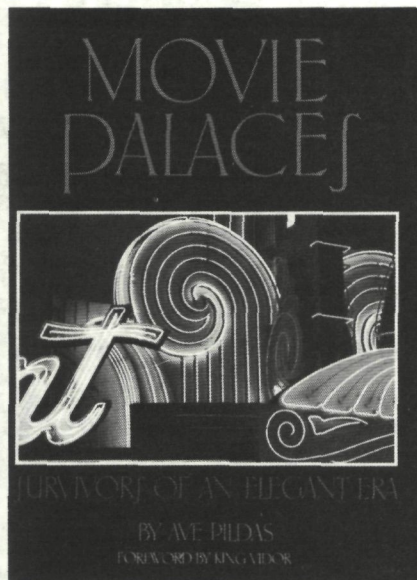
fieën van de auteurs en samenvattingen van de artikels.

In het derde deel wordt er geprobeerd enkele essentiële kenmerken van elke benadering afzonderlijk te bespreken en aan te geven hoe bij elke benadering de samenhang tussen theorie en empirie gestalte heeft gekregen. Tenslotte wordt er gepoogd een standpunt te formuleren over de vraag hoe sociologen zich vruchtbaar met de problemen van de gebouwde omgeving kunnen bezighouden.

Het boek is daarom van belang voor sociologen, sociaal-geografen, planologen, ontwerpers en verder voor ieder die belang stelt in de toepassing van de sociale wetenschappen op het terrein van bouwen en wonen.

L.P.

A. Pildas, *Movie Palaces, Survivors of an Elegant Era*, New-York, (1980).

In 1889 experimenteerde Thomas Alva Edison met de 'Kinetoscope', een kijkdoos, waarin de individuele toeschouwer op een langgerekte strook achter elkaar geplaatste beelden kon gadeslaan. In deze primaire 'peep-show' groeide het embryo van één der belangrijkste godinnen van de twintigste eeuw: de film. Aan het technische wonder werden met figuren als Mary Pickford, Charlie Chaplin en Douglas Fair-

banks de half-goden toegevoegd: het fascinerend firmament van de 'stars'. In het Mekka van Hollywood tenslotte, schoten de houten opnamestudio's als kampervoes uit de grond.

De ontwikkeling van de filmindustrie werd resoluut ingezet; wie echter industrie zegt, zegt eveneens markt en afzetgebied. IJlings werden in verschillende langgerekte ruimtes van Amerika's belangrijkste steden stoelen en podia - dit element is nog een rechtstreekse verwijzing naar de theatertraditie - in elkaar getimmerd. Vooraleer de bewegende en geluidsloze 'fantasieën' van de filmmakers de zaal werden ingestuurd, zorgde een pianist als 'vedette américaine' voor de nodige sfeerschepping bij het emotioneel opgehitste publiek.

Als een escapade van het dagelijkse leven kon de man van de straat voor bijna geen cent enige tijd proeven van dit wonderlijk divertissementsmiddel.

Het bleef echter niet bij dit stadium: zakenlui zagen de noodzaak in voor dit nieuw en populair fenomeen een aangepast gebouw neer te zetten: de Movie Palace, die als het ware 'The Cathedral of Motion Picture' werd. Het werden Egyptische tempels, Perzische hoven, Italiaanse tuinen of Chinese paleizen.

En het zijn deze 'survivors of an elegant era' die in dit weelderig geïllustreerd boek worden weergegeven en voorgesteld. De uitbaters, zoals de welgekende Roxy - wiens naam terugkomt in de nog steeds succesvolle formatie Roxy Music - voorzagen het 'Movie Palace' van alle mogelijke architecturomlijstingen om een eigen feestelijk en aantrekkelijk paradijs te scheppen.

Het boek toont dan ook de weg die de bioscoopbezoeker diende af te leggen om zijn geliefde film te bewonderen. Vooreerst de fantasierijke en pronkerige gevel, gekenmerkt door een overvloedige tekstaankondiging en bekroond met een feeërieke lichtreclame. Daaronder de open hall, waarin een surreële kassa, meestal in het midden, was opgesteld.

Verder besteedt het fotografisch materiaal ruime aandacht aan de architecturale details, zowel van buiten- als van binnenarchitectuur: bevloering, meubilering, ornamentiek en muurschilderingen. Tenslotte komen de trappengang en de bioscoopruimte zelf aan de beurt: een fascinerend schouwspel.

Om nog even de sfeer van een bioscoopavond in de twintiger jaren op te snuiven, laten we inleidster **Lucinda Smith** aan het woord:

Avalon Theatre, California: de eigenlijke bioscoopruimte (uit besproken boek, p. 80).

Once seated in the magnificent environment of the Roxy, Rialto, Egyptian or Metropolitan and surrounded by marble statuary and ornate murals, the theatre would suddenly explode with music as a one hundred piece symphony orchestra arose from the floor and miraculously disappeared as matinee idols appeared on the screen. In 1927, the Roxy's enormous columns, arches, trellises and fountains humbled even the notables of government, industry, military and theatre who attended its opening. By 1940, the 'talkies' had become spectacles themselves, and the screen became the focus of attention rather than the surrounding theatre.

De meeste Movie Palaces zijn wellicht verdwenen, maar het boek weerspiegelt iets dat ik durf te omschrijven als een 'archeologische getuigenis'.

M.R.

R.M.L.Z.-ACTIVITEITEN

Jeugdkampen Zedelgem.

Maandag 2 augustus werd het startschot gegeven voor het jeugdkamp landschapszorg te Zedelgem. De deelnemers werden verwelkomd op een receptie in aanwezigheid van vertegenwoordigers van de gemeente, de heer Fierlafijn van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg en de heer De Schuyter van het Bestuur voor Waters en Bossen. Dankzij deze drie instellingen was het immers pas mogelijk dit kamp in te richten.

Dit soort kampen wordt reeds jaren ingericht in het buitenland, voornamelijk in Frankrijk. Dergelijke stages zijn daar een traditie geworden. In België besloot men pas enkele jaren geleden om dit initiatief op te volgen. De overheid wil ook de Vlaamse jongeren sensibiliseren voor het behoud en de herwaardering van ons natuurlijk erfgoed.

De beste manier om deze doelstelling te realiseren bestaat erin de jeugd de mogelijkheid te bieden op een concrete manier er zelf iets aan te doen. Met dit doel richtte de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg ook dit jaar een kamp in te Zedelgem.

Bepakt en beladen kwamen de landschapszorgers aangefietst en de onwennigheid van het eerste uur werd gelukkig al vlug omgezet in hartelijkheid om te eindigen in een

De voltallige groep landschapszorgers in het Staatsbos Vloetenveld.

uitbundig enthousiasme. De eerste dagen werd deze onwennigheid flink gecompenseerd door een ijverige werklust in het bos. De activiteiten werden geconcentreerd in

het 'Vloetenveld'. Dit bos werd aangekocht door het Bestuur voor Waters en Bossen. Daar dit bos opengesteld zal worden voor het publiek, was het noodzakelijk

enkele infrastructuurwerken uit te voeren. En hier kwamen de deelnemers van het jeugdkamp op de scène.

Allerlei bosbouwkundige werken werden er uitgevoerd, zoals het uitdiepen van grachten, maaïen, 'vrijstellen' van een stuk bos... Voor de openstelling voor publiek werd het bos daarenboven recreatief geschikt gemaakt door het aanleggen van een natuurleerpad, het plaatsen van enkele barrières en het aanbrengen van een informatiebord aan de ingang van het bos.

Een tekenaar en even kundig schilder hadden zich immers op de thuishaven in Loppem-Zedelgem aan het werk gezet om het visitekaartje van het bos te realiseren. De activiteiten in het bos gebeurden onder het toeziende oog van Cyriel, de bosarbeider, en de boswachter in dienst van het Bestuur voor Waters en Bossen.

Het werk in het bos werd aangevuld door demonstraties van enkele technieken in verband met landschapszorg, namelijk water- en bodemanalyse en een inleiding tot de boomchirurgie. Deze inbreng van de inspecteurs landschapszorg van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg werd ook nog aangevuld door een door hen uitgestippelde excursie naar de duinen, alwaar ook het vogelbestand en de fauna bestudeerd werden. Samen met hen werd de reeds begonnen floristische inventarisatie van het gebied voortgezet.

Omdat het eigenlijk voor iedereen toch nog een vakantie was, werd het nuttige aan het aangename gekoppeld en werden de deelnemers uitgenodigd tot een fietszoektocht, die tevens een ideale verkenning van de omgeving inhield. Na een leerrijke rondleiding door enkele Brugse stadsvernieu-

wingsgebieden, werd eveneens de Eiermarkt opgemerkt, wat nog herhaalde bezoeken aan dit gezellige pleintje tot gevolg had.

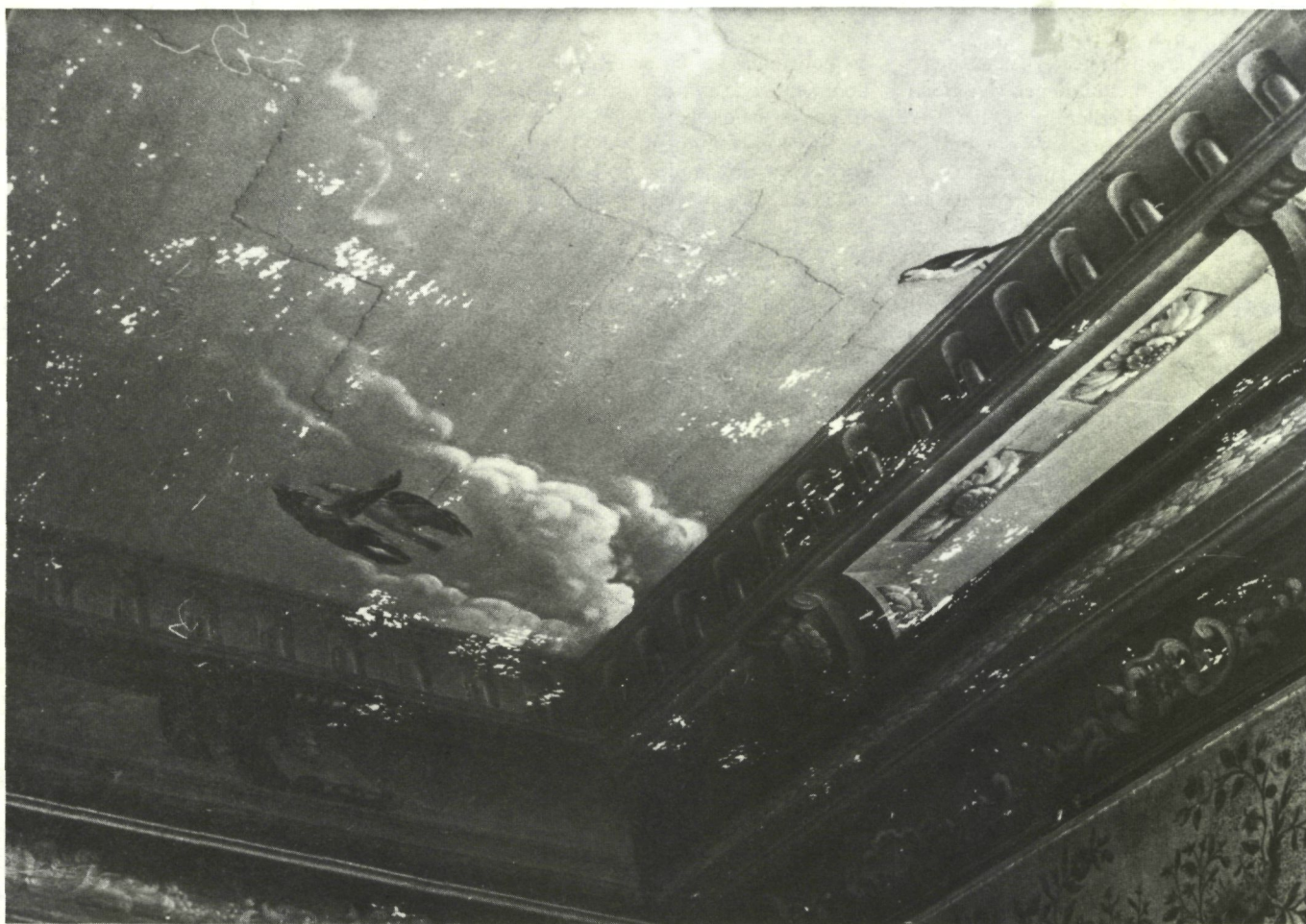
Onder de vorm van voordrachten werden respectievelijk de werking van het Bestuur voor Waters en Bossen en die van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg toegelicht.

Als toemaatje werd er nog aan sport gedaan in de sporthal, waar de deelnemers gehuisvest waren. Dit luxueuze onderdak werd hen ter beschikking gesteld door het gemeentebestuur van Zedelgem en dit werd hen met dank afgenomen. Daarenboven zorgde het vaak misprezen Belgische klimaat voor een uitstekend boswerkweertje. Kortom, allen gingen voldaan en tevreden huiswaarts.

IJverige deelnemers tijdens het uitvoeren van infrastructuurwerken in het Staatsbos Vloetenveld.

Werkzaamheden van de conserveringsploeg.

Temse, Huis de Clocke, 18de-eeuwse plafondschildering vóór de behandeling.

Rozebeke, O.-L.-Vrouwekerk, beeld van de H. Martinus (15de eeuw) vóór de behandeling.

1. In Temse, Huis de Clocke, wordt de behandeling van de 18de-eeuwse plafondschildering voortgezet met het afnemen van de oude vernislaag. Na het verwijderen van deze zeer sterk vervuilde laag, komen de oorspronkelijke kleuren weer tevoorschijn.

2. In de O.-L.-Vrouwekerk van Rozebeke/Zwalm werd de conservering aangevat van een reeks houtsculpturen, waaronder een H. Martinus (15de eeuw, grijze overschildering op de oorspronkelijke stofsering), een St.-Anna-ten-drieën (begin 17de eeuw), een Christus aan het kruis, behorende tot een Calvariegroep (1623, beschadigd door een val en in verschillende stukken gebroken), een Madonna met kind (15de eeuw en gedeeltelijk vernieuwd in 1611-1612, beschadigd door een jarenlange opstelling tegen de buitenmuur), een pro-

feet Isaías en een Johannes de Doper (beelden van Jacques du Bis, midden 17de eeuw). Deze sculpturen waren deels nog in gebruik in de kerk, deels verwaarloosd opgestapeld op een zolder. De behandeling beperkt zich tot insecticide-fungicide-injecties, fixering van de huidige beschildering (de overschilderingen worden dus niet weggenomen) en een lichte reiniging. De beelden zullen na de werkzaamheden alle in het kerkgebouw worden opgesteld.

3. Er is begonnen in de voormalige Cisterciënzerinnenabdij van Herkenrode/ Kuringen met een onderzoek naar mogelijke muurschilderingen in het voormalig abdisenkwartier. Over de resultaten van deze steekproeven wordt later bericht.

M.B.

RESTAURATIES

Lier, Begijnhof.

De gerestaureerde huizen zijn gelegen aan de Grachtkant.

- beschrijving en historiek:

Het Begijnhof van Lier mag als één van de merkwaardigste begijnhoven van ons land beschouwd worden. Het is een typisch begijnhof en ligt door zijn ommuring volledig afgezonderd van de rest van de stad. Het beslaat een oppervlakte van nagenoeg 2 ha. De 162 huizen zijn verspreid over 11 straten.

Het Begijnhof werd gesticht in 1258. De bebouwing had te lijden onder een brand in 1526 en onder de oorlogen van het einde van de zestiende eeuw.

De wederopbouw begint op het einde van de zestiende eeuw en kent zijn hoogtepunt in de zeventiende eeuw met een belangrijke uitloper in de achttiende eeuw. Dit tijdsverloop is vooral belangrijk om de evolutie waar te nemen van de traditionele Brabantse bak- en zandsteenstijl naar de klassicerende achttiende-eeuwse bouwwijze.

Belangrijk in dit opzicht is het complex, gelegen aan de Grachtkant. Het is een reeks van tien identieke huizen, opgericht in de periode 1721-1726. Uitwendig sluiten deze woningen nog duidelijk bij de traditionele stijl aan. In een aantal details wordt echter wel van deze traditionele stijl afgeweken, zodat men gerust mag stellen dat men met een uitloper van de stijl te maken heeft.

Inwendig is het aantal achttiende-eeuwse elementen nog groter. Plafondversieringen, schouwen en delen van het binnenschrijnwerk zijn reeds volop achttiende-eeuws.

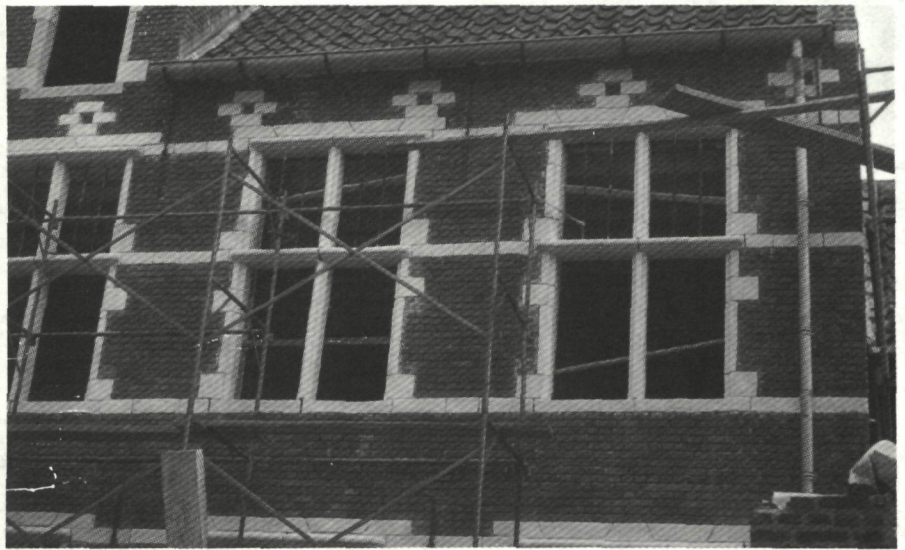
- technische gegevens:

Het Lierse Begijnhof werd beschermd bij K.B. van 16.09.1966.

- de restauratie:

Deze woningen hebben in de loop van hun twee en een halve eeuw durende geschiedenis slechts enkele verbouwingen ondergaan, die zich meestal beperken tot aanpassingen. Het gaat vooral om het verplaatsen van binnenmuren in de bijgebouwen, het afbreken van enkele oude alkoven, het dempen van een enkele kelder. Globaal mag echter gesteld worden, dat de basisstructuur behouden is gebleven samen met een aantal details van het interieur. De gevels bleven ongewijzigd.

In de gevels was vooral de witsteen erg verweerd. Het inwendige had op zonnige plaatsen nogal te lijden gehad door gedeeltelijke leegstand en door gebrekkig onder-

Lier, Begijnhof: toestand tijdens de restauratie.

houd, meestal door de bejaarde bewoners op primitieve wijze uitgevoerd.

De restauratie, uitgevoerd in opdracht van het O.C.M.W. Lier heeft tot doel deze woningen aan te passen tot twee appartementen per woning, bestemd voor bejaarde echtparen.

De oorspronkelijke bewoners, die tijdelijk in vervangwoningen werden ondergebracht, kregen centrale verwarming, isolatie, ingerichte keukens, badkamer. Om dit te realiseren was het nodig de bijgebouwen op de gelijkvloerse verdieping enigszins uit te breiden en aan te passen. Dit gebeurt met behoud van het uitwendig zichtbare volume. Het succes van het project is af te leiden uit de talrijke aanvragen, die bij het O.C.M.W. binnenstromen om in de gerestaureerde woningen en appartementen te kunnen wonen.

Eén woning werd bestemd om als Begijnhofmuseum te fungeren. Ze bleef volledig ongewijzigd. Als de restauratie voltooid zal zijn, zullen hierin een aantal elementen over het begijnhofleven worden samengebracht.

Restauratie-technisch mag het project als richtinggevend worden beschouwd. Er werd geopteerd voor een zo zacht mogelijke aanpak, waarbij uitsluitend de elementen die volledig verweerd waren werden vervangen. Dit komt er in de praktijk op neer dat van de gevels het voegwerk hersteld wordt en dat de witstenen vervangen worden, die door hun plaatsing tegen de richting van de groefligging totaal verpulverd zijn. De andere delen worden her-

steld door plastische steenrestauratie.

Inwendig gelden dezelfde principes. De balklagen blijven bewaard, binnenbepleistering en plafondversieringen worden maximaal bewaard en hersteld waar nodig. De vloeren, zowel tegel- als plankenvloeren, werden genivelleerd en hersteld. Het geheel van dit project mag als uitermate geslaagd worden beschouwd, niet alleen omwille van de sociale achtergrond die aan de basis ligt, maar ook omwille van de uitgebreide waaier toegepaste restauratietechnieken. Tevens vormt deze restauratie de aanzet tot de verdere restauratie van het Lierse Begijnhof.

F. Brenders

Lier, Begijnhof: toestand tijdens de restauratie.

Brugge, Het pakhuis.

Het pakhuis, gelegen in de Komvest 43 in Brugge, dateert van 1757.

- beschrijving en historiek:

Dit gebouw in baksteen, met een verwerking van natuursteen, bevat duidelijke aanwijzingen van het gebruik van afbraakmateriaal. Het gebouw heeft een rechthoekige opbouw onder een schilddak. Twee gevels worden geaccentueerd door een bepleisterd risaliet met een toegangspoort, dat uitloopt op een dakkapel, onder het fronton. Deze constructie verleent het gebouw een enigszins classicistisch allure.

- technische gegevens.

Het Pakhuis werd beschermd bij K.B. van 22.11.1974. De restauraties werden uitgevoerd in privé-opdracht in januari 1980 en in het voorjaar 1981. De ontwerper was de heer R. D'helft, de aannemer was de firma Woudenberg.

Brugge, Het Pakhuis: toestand vóór de restauratie.

Brugge: Het Pakhuis: toestand na de restauratie.

- de restauratie:

Ten gevolge van zijn ligging in de bocht van de Handelskom, was het Pakhuis a.h.w. tot slopen gedoemd. Hieraan is dan ook de zeer vervallen toestand waarin het verzeild geraakt was, te wijten. Bij de restauratie van dit zwaar gehavend gebouw werd vooral het vrijwaren van het utilitaire karakter ervan betracht.

Hiertoe ijverde men onder meer voor het behoud en de aanvulling van de verschillende baksteensoorten (die vrijwel zonder verband verwerkt werden) en van bepaalde natuursteen-recuperatie-onderdelen.

De bestaande inwendige driebeukige indeling door middel van vierkante houten stutten onder de moerbalken, bleef behouden. Na jarenlang leeggestaan te hebben, kreeg het Pakhuis zijn oorspronkelijke functie terug: sinds de restauratie heeft een groot industrieel complex het opnieuw in gebruik genomen als opslagruimte.

M. Goossens.

Kampenhout-Nederokkerzeel, Spaanse hoeve.

De Spaanse hoeve is gelegen in de Peperstraat 12 in Kampenhout-Nederokkerzeel.

- beschrijving en historiek:

De Spaanse hoeve is een gesloten hoeve, omringd door een zandstenen muur met een inrijpoort en een veldpoort. Ze bestaat uit een woning (kern daterend uit de 17de

eeuw, aanpassingen in de 19de-20ste eeuw) met een aanleunend bakhuis, een stalvleugel (kern daterend uit de 17de eeuw, aanpassingen in de 19de-20ste eeuw) en een ruim wagenhuis (kern 17de eeuw, vernieuwd in 1856). De gebouwen zijn hoofdzakelijk opgetrokken in plaatselijke zand-

steen met latere aanpassingen in baksteen. De Spaanse hoeve is een laat-middeleeuwse hofstede, ingeplant bij een beekje en voorzien van een poel bij de woning.

- technische gegevens:

De restauratie werd voorlopig opgeleverd op 10 juni 1962. De ontwerper was ir. arch. L. Van Herck.

Het bouwbedrijf Van Poppel was de aannemer. Als subsidiërende instanties kunnen

vermeld worden: de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, de provincie Brabant en het Gemeentebestuur van Kampenhout-Nederokkerzeel. De opdrachtgevers waren de heer en mevrouw Van Noten.

- de restauratie:

De bouwfysische toestand vóór de restauratie was slecht, omwille van jarenlange leegstand en van het gebrek aan onderhoud. De meest opvallende problemen betroffen hoofdzakelijk de stabiliteit van straatmuur en wagenhuis, opstijgend vocht, een slechte dakbedekking en afloop, verrotte balkkoppen en aangetast houtwerk, verweerd voegwerk en aangetaste dekstenen op de trapgevels, het ontbreken van modern comfort.

Als uitgangspunten voor de restauratie gold:

1. aan de bouwfysische problemen verhelpen op alle punten: het aanbrengen van waterleiding, gas, elektriciteit, centrale verwarming en sanitair.

Kampenhout-Nederokkerzeel, Spaanse hoeve: toestand vóór de restauratie.

2. de functies van de gebouwen trachten te behouden:

- het wagenhuis blijft dienst doen als garage en stapelruimte;
- de stal blijft een bergplaats voor (kleine) dieren;
- de woning blijft woning; op de eerste graanzolder werden 3 slaapkamers en een badkamer voorzien, echter zonder consequenties voor het gevelaspect (de luiken werden door beglazing vervangen); de bovenste graanzolder blijft ongewijzigd;
- het bakhuis blijft zijn functie behouden.

3. na een evaluatie van de in de loop der tijden verbouwde elementen, werd geopteerd voor een conserverende restauratie. Zo werd een storend 'horizontaal' recent venster vervangen door de oorspronkelijke kleine vensters. Het 19de-eeuwse houtwerk in de ramen werd behouden, evenals de uit de 19de eeuw daterende verbouwing van de voordeur. De oorspronkelijke vloer van de woonkamer, die ca. 1945 overgeplaatst werd naar het erf, kwam opnieuw binnen te liggen.

4. Parallel met de verzorging van de gebouwen werd ook de omgeving door nieuwe aanplantingen 'gerestaureerd', de vijver gesaneerd.

Het dossier liep over een periode van 1978-1980.

aanvang van de opdracht: 1978

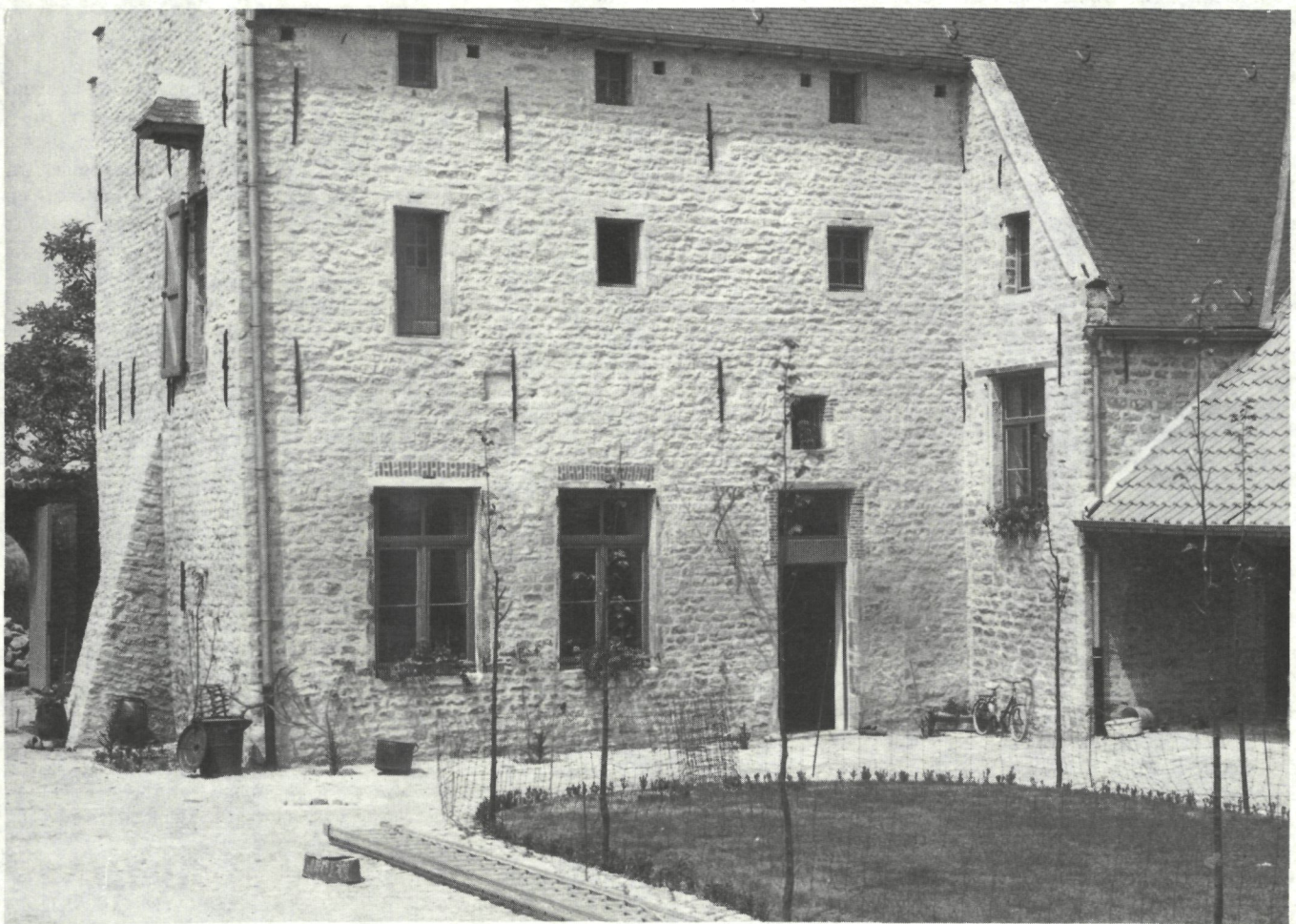
voorontwerp: 1979

definitief dossier: 1979

werf: 1980

noot: een uitgebreid artikel over deze restauratie is momenteel in voorbereiding.

C. De Maegd.

Kampenhout-Nederokkerzeel, Spaanse hoeve: toestand na de restauratie.

Het Sint-Laureinsstrand in Middelkerke (Westende)

In dit artikel wordt beknopt de problematiek rond de rangschikking als landschap van het Sint-Laureinsstrand weergegeven, gevolgd door enkele gegevens in verband met de wetenschappelijke waarde van het gebied.

Situering

Het relatief kleine gebied 'Sint-Laureinsstrand' (oppervlakte ongeveer 16 ha) is gelegen ten westen van Westende-Bad en is het enige gevrijwaarde gedeelte van de duingordel tussen Middelkerke-Uitbreiding en de IJzer in Nieuwpoort.

Problematiek en juridische situatie

Op het gewestplan Oostende-Middenkust (K.B. 26.01.1977) staat het Sint-Laureinsstrand aangeduid als 'natuurgebied' (N), wat volgens artikel 13 van het koninklijk besluit van 28 december 1972 betreffende de inrichting en de toepassing van de ontwerp-gewestplannen en de gewestplannen inhoudt dat het gebied bestemd is voor het behoud, de bescherming en het herstel van het natuurlijk milieu; bovendien wordt gesteld dat in een 'natuurgebied' enkel jagers- en vissershutten mogen worden

lijke, oostelijke, zuidelijke en westelijke grens): wegenis, zone voor aaneengesloten woningbouw en zone voor open woningbouw. Dit B.P.A. werd na de bekrachtiging van het gewestplan echter niet in herziening gesteld. Op 18.07.1978 werd dan een verkavelingsvergunning verleend voor een deel van perceel 2Y2 (ongeveer 6 ha groot), gelegen binnen hogervermelde zone, gevolgd door een bouwvergunning op 10.02.1981 op basis van de bepalingen van het B.P.A. Deze problematiek kende een grote weerklank, o.a. in de nationale pers, daar algemeen reeds werd erkend dat alles moest worden gedaan voor het integrale behoud van de nog resterende duingebieden, wat inhoudt dat geen verdere bebouwing kon worden toegestaan.

Steunend op de wetenschappelijke waarde van het gebied werd op 29 juni 1981, in overeenstemming met de wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen, door de toen bevoegde minister M. Galle het akkoord verleend voor de voorlopige rangschikking van de eerste fase van het Sint-Laureinsstrand (gedeelte tussen het strand en de Generaal Grosettilaan). Deze voorlopige rangschikking werd van kracht op 29.09.1981 met de

Commissie voor Monumenten en Landschappen, wat impliceert dat geen bebouwing toegelaten is.

De wetenschappelijke waarde van het gebied

Ondanks de aanwezigheid van een groot aantal bunkers en gelet op de hoge recreatiedruk, komen in het gebied 'Sint-Laureinsstrand' nog een relatief groot aantal plantesoorten voor, kenmerkend voor de duinen of voor droge kalkrijke graslanden zoals bleek uit het onderzoek van de vegetatie door de R.M.L.Z. in de loop van 1981.

Enkele voorbeelden van typische duinplanten die werden aangetroffen zijn: Zeeraket (*Cakile maritima* Scop.), Helm (*Amphiphila arenaria* (L.) Link), Zandzegge (*Carex arenaria* L.), Duinreigersbek (*Erodium cicutarium* (L.) L'Hérit. subsp. *dunense*), Duinviooltje (*Viola curtisii* E. Förster), Winterpostelein (*Claytonia perfoliata* Donn ex Wild.),...

Het gedeelte ten zuiden van de Generaal Grosettilaan wordt meer gekenmerkt door een op sommige plaatsen zeer dichte begroeiing van Kruiwilg (*Salix repens* L.), Duindoorn (*Hippophae rhamnoides* L.) en Gewone liguster (*Ligustrum vulgare* L.). Soorten van droge, zandige kalkrijke bodems zijn o.a. Stijve ogentroost (*Euphorasia stricta* Wolff ex Lehmann), Gestippeld zonneroosje (*Helianthemum nummularium* (L.) Mill.), Kruiwend stalkruid (*Ononis repens* L.), Vleugeltjesbloem (*Polygala vulgaris* L.), Duizendguldenkruid (*Centaurea erythraea* Rafn.), ...

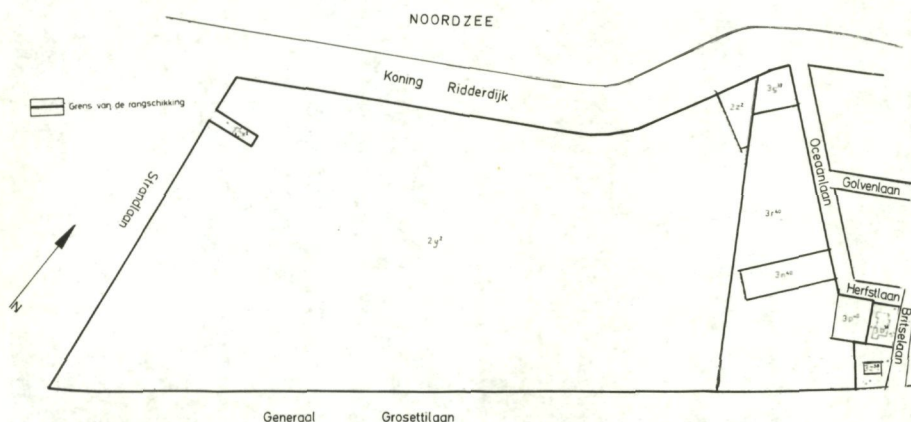
Bibliografie

De Langhe, J. e.a., *Nouvelle Flore de la Belgique, du Grand-Duché de Luxembourg, du Nord de la France et des Régions voisines*, Meise, Ed. du Patrimoine du Jardin botanique national de Belgique., 1978.

Militair Geografisch Instituut *Topografische kaart 12/5-6 Nieuwpoort-Leke*, 1971.

Staatssecretariaat voor Streekeconomie en voor Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, *Gewestplan Oostende-Middenkust*, Brussel, Bestuur van de Stedebouw en de Ruimtelijke Ordening, 1977.

Guido Ostyn (R.M.L.Z.)

opgericht voor zover die niet kunnen worden gebruikt als woonverblijf, zelfs al ware het maar tijdelijk.

Het Bijzonder Plan van Aanleg nr.4 'Westende-Bad' (K.B. 08.02.1960) omvat evenwel een groot gedeelte van de zone die op het gewestplan als natuurgebied staat aangeduid. Volgens de voorzieningen van dit plan zijn de bestemmingen voor het deel gelegen tussen de Koning Ridderdijk, de Oceaanaan, de Generaal Grosettilaan en de Strandlaan (respectievelijk de noorde-

betekening van dit ministerieel besluit aan de eigenaars en de betrokken besturen.

Op 1 juli 1982 werd op voordracht van de Gemeenschapsminister van Cultuur K. Poma het Besluit van de Vlaamse Executieve getroffen tot definitieve rangschikking als landschap van de eerste fase van het duingebied 'Sint-Laureinsstrand', na kennisname van de bezwaren van de eigenaars (o.a. mogelijke eis tot schadevergoeding van meer dan 300 miljoen frank) en gelet op het advies van de Koninklijke

STICHTING MONUMENTEN- EN LANDSCHAPSZORG

Identificatienummer: 8352/82

STATUTEN

Het jaar negentienhonderd tweeëntachtig, op achtentwintig april.

Voor ons, Pierre Van Wymersch, notaris ter standplaats Oudergem.

Zijn verschenen:

1. De heer Armand Vermeulen, kabinetschef, wonende te Sint-Martens-Latem, Latemstraat 72;

2. De heer Edgard Goedleven, ambtenaar, wonende te Leuven (Heverlee), Sint-Hubertuslaan 3;

3. De heer Roland De Paepe, kabinetsadviseur, wonende te Nevele, Brouwerijstraat 47;

4. De heer Eric Van Lerberghe, kabinetschef, wonende te Sint-Pieters-Woluwe, Van Gorplan 5;

5. De heer Jean-Pierre Heirman, ambtenaar, wonende te Nijlen (Kessel), Liersesteenweg 78B;

6. De heer Yvo Porters, kabinetsattaché, wonende te Antwerpen, Thonetlaan 84, allen van de Belgische nationaliteit, die overeengekomen zijn een vereniging zonder winstoogmerk op te richten, en waarvan de statuten aldus opgesteld zijn:

HOOFDSTUK I. - Algemene bepalingen

Afdeling 1. Benaming.

Art. 1. De vereniging heeft als benaming 'Stichting Monumenten- en Landschapszorg', v.z.w.

De vereniging zonder winstoogmerk heeft vestigingen in de provincies Antwerpen, Brabant (arrondissement Leuven of Halle-Vilvoorde), Limburg, Oost- en West-Vlaanderen.

Afdeling 2. Zetel.

Art. 2 De maatschappelijke zetel is gevestigd te Brussel, Jozef II-straat 30. Hij kan naar een andere plaats overgebracht worden op beslissing van de beheerraad.

Afdeling 3. Doel.

Art. 3 De vereniging heeft tot doel de bescherming van het roerend en onroerend cultuurbezit, alsmede van de landschappen. Onder bescherming wordt verstaan: identificatie, studie, beveiliging, onderhoud, conservatie, restauratie, valorise-

ring, alsmede de integratie in het kader van de hedendaagse maatschappij.

Zij kan alle verrichtingen uitvoeren die rechtstreeks of onrechtstreeks verband houden met haar doel en kan haar medewerking verlenen aan elke gelijkaardige bedrijvigheid; inzonderheid het verlenen van bijstand aan de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg.

Afdeling 4. Duur.

Art. 4 De vereniging wordt opgericht op heden voor onbepaalde tijd. Zij kan te allen tijde ontbonden worden in de vormen voorzien door de wet.

HOOFDSTUK II. - De leden

Afdeling 1. Soorten leden.

Art. 5 De vereniging is samengesteld uit effectieve leden en uit ereleden. Het minimumaantal van de effectieve leden bedraagt drie.

Afdeling 2. Effectieve leden.

Art. 6 De effectieve leden zijn:

1. de verschijnenden bij onderhavige akte, en
2. elk toetredend lid dat door twee effectieve leden voorgesteld, aanvaard wordt door de beheerraad als effectief lid.

Afdeling 3. Toetreding.

Art. 7 De kandidaat die wenst opgenomen te worden als effectief lid of als erelid, moet hiertoe een schriftelijke aanvraag bij de beheerraad indienen. Op zijn eerstvolgende vergadering zal de raad hierover beraadslagen en beslissen bij de meerderheid van de aanwezige of vertegenwoordigde beheerders. In geval van staking van stemmen, is de stem van de voorzitter van de beheerraad beslissend. De beslissing van de raad moet niet gemotiveerd zijn. Er bestaat hiertegen geen beroep. Bij gewone brief wordt de kandidaat in kennis gesteld van de genomen beslissing.

Afdeling 4. Ontslag.

Art. 8 Het staat de effectieve en ereleden vrij op elk tijdstip hun ontslag te nemen, mits de beheerraad hiervan schriftelijk in kennis wordt gesteld.

Is geacht ontslagnemend te zijn, het effectief lid of erelid dat in gebreke blijft zijn bijdrage te betalen, binnen de maand in dewelke hij hiertoe bij aangetekende brief werd aangezegd. De uitsluiting van een effectief lid kan slechts met een meerderheid van de twee derde van de aanwezigen in de algemene vergadering uitgesproken worden.

Voor de uitsluiting van een erelid volstaat een gewone meerderheid.

Art. 9 Het ontslaggevend of uitgesloten lid, evenals de erfgenamen van een overleden lid, hebben geen recht op het maatschappelijk fonds.

Afdeling 5. Lidgeld.

Art. 10 De effectieve leden en ereleden betalen dezelfde jaarlijkse bijdrage, waarvan het bedrag door de beheerraad vastgesteld wordt en niet hoger mag zijn dan duizend frank. Dit bedrag kan met een tweederdemeerderheid door de algemene vergadering worden verhoogd.

HOOFDSTUK III. - Algemene vergadering

Afdeling 1. Samenstelling en bevoegdheid.

Art. 11 De algemene vergadering is samengesteld uit alle effectieve leden. Zij bezit de macht tot wijziging van de statuten, tot benoeming en afzetting van de beheerders en commissaris, tot goedkeuring van de begroting en van de jaarlijkse rekeningen en tot uitoefening van alle andere machten op grond van de wet of van onderhavige statuten.

De algemene vergadering wordt voorgezeten door de voorzitter van de beheerraad. Het secretariaat wordt waargenomen door een lid van de beheerraad.

Art. 12 Om geldig te beslissen omtrent de wijziging der statuten, moet de algemene vergadering de bepalingen van de artikelen acht en twintig (8 en 20) van de wet van zevenentwintig juni negentienhonderd eenentwintig in acht nemen.

Afdeling 2. Bijeenroeping.

Art. 13 De beheerraad zorgt voor de bijeenroeping van de algemene vergadering die per gewone brief aan ieder effectief lid wordt gezonden, minstens acht dagen vóór de vergadering.

De dagorde wordt samengesteld door de voorzitter van de beheerraad.

Op vraag van minstens twee effectieve leden moet een bepaald punt op de agenda gebracht worden. Op vraag van één derde der effectieve leden, moet de beheerraad de algemene vergadering bijeenroepen.

De algemene vergadering moet ten minste eenmaal 's jaars worden bijeengeroepen voor het goedkeuren van de rekeningen, de begroting en het beleid van de beheerders in de loop van de maand april.

Afdeling 3. Wijze van stemmen.

Art. 14 Alle effectieve leden zijn op gelijke wijze stemgerechtigd. De beslissingen van de algemene vergadering worden bij eenvoudige meerderheid der uitgebrachte stemmen der effectieve leden genomen, behoudens de gevallen waarbij de wet of de statuten er anders over beslissen. In geval van staking van stemmen, is de stem van de voorzitter beslissend.

Elk effectief lid kan zich op de vergadering laten vertegenwoordigen door een schriftelijke gemachtigde die ook effectief lid is van de vereniging. Niemand, mag meer dan één lastgever vertegenwoordigen.

NOTULEN.

Art. 14bis De notulen van de algemene vergadering worden opgenomen in een ten zetel van de vereniging gehouden bijzonder register en ondertekend door de voorzitter van de vergadering, de secretaris, en de leden die het wensen. Afschriften en uittreksels worden door de voorzitter en door de secretaris van de raad van beheer ondertekend.

Leden, alsook derden, die van een belang doen blijken, hebben het recht om, op hun kosten en ter plaatse, inzage en/of afschrift van de notulen te vragen, dit alles onverminderd de door de wet voorgeschreven bekendmakingen.

HOOFDSTUK IV. - Beheerraad

Afdeling 1. Samenstelling.

Art. 15 De vereniging wordt bestuurd door een beheerraad, minstens uit twee beheerders samengesteld, allen effectieve leden, benoemd voor de duur van ten hoogste vier jaar door de algemene vergadering van de effectieve leden en die te allen tijde door haar kunnen afgezet worden.

Ze zijn herkiesbaar.

Art. 16 De beheerraad kiest onder zijn leden een voorzitter (algemene beheerder genaamd), een afgevaardigde-beheerder die tevens de dagelijkse leiding van de vereniging waarneemt en een secretaris-penningmeester (beheerder-secretaris genaamd).

De beheerders genieten eventueel een vergoeding naar rato van hun werkelijk verrichte prestaties. Deze vergoeding zal door de algemene vergadering worden vastgesteld.

Afdeling 2. Verantwoordelijkheid der beheerders.

Art. 17 De beheerders zijn persoonlijk niet gebonden door de verbintenissen van de vereniging. Hun verantwoordelijkheid is beperkt tot de uitvoering van de ontvangen lastgeving.

Art. 18 De beheerraad kan alle bijzondere machten verlenen aan één van zijn leden of aan alle lasthebbers zijner keuze.

Afdeling 3. Bijeenroeping en wijze van stemmen van de beheerraad.

Art. 19 De beheerraad vergadert op bijeenroeping.

Hij mag slechts geldig beslissingen nemen, indien de meerderheid zijner leden aanwezig of vertegenwoordigd is. Zijn beslissingen worden genomen bij eenvoudige meerderheid van stemmen; bij staking van stemmen is de stem van de voorzitter beslissend. Indien voor een vergadering niet de meerderheid van de leden aanwezig of vertegenwoordigd is, dan wordt binnen de maand een nieuwe vergadering samengeroepen die beslist, ongeacht het aantal leden dat aanwezig is op deze vergadering.

De beslissingen van de raad worden in notulen opgenomen en ingeschreven in een bijzonder register.

Afdeling 4. Bevoegdheden.

Art. 20 De beheerraad heeft de meest volstrekte macht voor het stellen van alle daden van beheer of van beschikking die de vereniging aanbelangen. Hij is bevoegd tot het stellen van alle daden die niet uitdrukkelijk voorbehouden zijn aan de algemene vergadering op grond van de wet of van de statuten.

Hij bezit namelijk de macht op uit eigen gezag te beslissen over alle verrichtingen die, krachtens artikel 3 van deze statuten, tot het maatschappelijk doel behoren.

Hij kan namelijk alle betalingen doen en ontvangen, en daarvan kwijtschrift geven of eisen; alle inbewaargeringen doen en ontvangen; alle roerende en onroerende goederen verkrijgen, verwisselen of vervreemden, alsook in huur geven of nemen, zelfs voor langer dan negen jaar, alle officiële en private subsidies en tegemoetkomingen aanvaarden en ontvangen; alle legaten en giften aanvaarden en ontvangen; alle contracten, verkopen en ondernemingen aannemen en sluiten; alle leningen aangaan, met of zonder waarborg; de maatschappelijke onroerende goederen met hypotheek bezwaren; alle leningen en voorschotten met beding van dadelijke uitwinning aangaan en toestaan; alle rechten uit verbintenissen of alle zakelijke rechten verzaken, alsook alle zakelijke of persoonlijke zekerheidsstellingen; handlichting geven vóór of na betaling van alle geprivilegieerde of hypothecaire inschrijvingen, overschrijvingen, inbeslag-nemingen of andere veranderingen; pleiten, zowel als eiser of als verweerder, voor alle rechtsmachten en alle vonnissen uitvoeren of doen uitvoeren; dadingen aangaan, compromis sluiten. Deze opsomming is niet beperkend.

Art. 21 Het is eveneens de beheerraad die, op eigen hand of op afgevaarding, alle agenten, bedienden of personeelsleden van de vereniging benoemt of ontslaat en hun taken en bezoldiging vaststelt. De afgevaardigde-beheerder neemt de dagelijkse leiding waar over het personeel. Hij kan deze bevoegdheid delegeren.

Art. 22 De rechtsvorderingen, zowel als eisenden dan als verwerende partij, worden in naam van de vereniging door de beheerraad gevoerd, op vervolging en benaars-tiging van zijn voorzitter of van een hiertoe afgevaardigd beheerder.

Art. 23 Alle akten waarbij de vereniging verbonden is, alle machten en lastgevingen, alle afzettingen van agenten, bedienden en loontrekkenden van de vereniging, bij ontstentenis van een door een bijzondere beslissing van de raad van beheer gegeven lastgeving, worden door de voorzitter en door de secretaris van de beheerraad getekend, die tegenover derden geen rechtvaardiging zullen moeten geven aan een voorafgaande beslissing van de raad.

HOOFDSTUK V. - Rekeningen

Art. 24 Ieder jaar, op datum van eenendertig december, en voor de eerste maal op eenendertig december negentienhonderd

tweeëntachtig, worden de rekeningen van het afgelopen dienstjaar afgesloten en de begroting voor het volgend dienstjaar opgesteld.

Beide worden aan de gewone algemene vergadering ter goedkeuring voorgelegd.

HOOFDSTUK VI. - Toezicht

Art. 25 De algemene vergadering kan zorgen voor de aanstelling van een commissaris belast met het toezicht over de rekeningen en het indienen van een jaarverslag. Hij wordt eventueel voor de duur van vier jaar benoemd en is herkiesbaar.

HOOFDSTUK VII. - Ontbinding

Art. 26 In geval van ontbinding van de vereniging, benoemt de algemene vergadering één of meer vereffenaars, stelt hun machten vast en beslist aangaande de bestem-

ming van het nettoactief. Die bestemming moet op verplichte wijze gedaan worden ten voordele van een kunstbevorderend werk dat zich eveneens tot doel stelt: bescherming van het onroerend cultuurbezit en het erbijhorend roerend kunstbezit.

Indien geen valabele vereniging kan worden aangeduid dan zal het actief aan de Vlaamse Gemeenschap worden gestort.

BENOEMINGEN.

Nadat de statuten aldus werden opgesteld komen de stichters in buitengewone algemene vergaderingen bijeen en beslissen met eenparigheid van stemmen:

Het aantal beheerders te beperken tot zes en tot deze functies te benoemen: de heer Armand Vermeulen, de heer Roland De Paepe, de heer Edgard Goedleven, de heer Eric Van Lerberghe, de heer Jean-Pierre Heirman, de heer Yvo Porters, allen voor-
noemd, die aanvaarden.

Hun mandaat zal verstrijken na de gewone

algemene vergadering van negentienhonderd zeventachtig.

Nadien komt de beheerraad bijeen en kiest tot voorzitter (algemene beheerder): de heer Armand Vermeulen, voornoemd; tot afgevaardigde-beheerder: de heer Edgard Goedleven, voornoemd, en tot secretaris-penningmeester (beheerder-secretaris): de heer Jean-Pierre Heirman, voornoemd.

Waarvan akte, verleden te Brussel.

Na lezing hebben de verschijners met, ons, notaris, getekend.

(Volgen de handtekeningen).

Geregistreerd op het tweede kantoor der registratie van Etterbeek, te Brussel, op drie mei negentienhonderd tweeëntachtig, boek 82, blad 74, vak 3, vier rollen zes verzendingen.

Ontvangen tweehonderd vijftiengint frank (F 225). De ontvanger, (get.) G. Deconinck.

Voor gelijkvormige expeditie;
(Get.) P. Van Wymersch.

BESCHERMING VAN HET CULTUURPATRIMONIUM

Ontwerpen van lijst van voor bescherming vatbare monumenten, stads- en dorpsgezichten (decreet 3 maart 1976).

- Antwerpen: de voorgevel en de aansluitende bedaking van het pand, gelegen Meir 40, (monument)(M.B. 19.3.1982).
- Antwerpen: het pand, gelegen Minderbroedersrui 38, (monument)(M.B. 19.3.1982).
- Antwerpen: het pand, gelegen Zirkstraat 25 (monument)(M.B. 19.3.1982).
- Antwerpen: Het voormalig Godshuis Cornelis Landschot, gelegen Falconrui 47 (monument)(M.B. 29.3.1982).
- Brugge: het poortgebouw van de mannegevangen, gelegen Pandreitje, Gevangstraat, (monument)(M.B. 19.3.1982).
- Brugge: het 'Prinsenhof' (het U-vormig gebouw rond de binnenkoer), Prinsenhof 8, (monument)(M.B. 19.3.1982).
- Gent (Drongen): de aanpalende woning bij de herberg Sint-Anthone, gelegen Dorp 10, (monument)(M.B. 19.3.1982).
- Gent: het feestlokaal 'Vooruit', gelegen Sint-Pietersnieuwstraat 23 (monument) met de omgeving (stadsgezicht) (M.B. 19.3.1982).
- Gent: de woning, gelegen Lievestraat 4, (monument) (M.B. 29.3.1982).
- Hasselt: het redactiehuis 'De Krant', Koningin Astridlaan 35, (monument) (M.B. 19.3.1982).
- Herk-de-Stad: de parochiekerk Sint-Martinus, gelegen Markt, (monument) (M.B. 19.3.1982).
- Herk-de-Stad: het voormalig gemeentehuis, gelegen Markt 2, (monument) (M.B. 19.3.1982).
- Herk-de-Stad: de gevels en bedaking van de huidige dekenij (de voormalige Rijkswachtkazerne), gelegen Markt 3, (monument) (M.B. 19.3.1982).
- Herk-de-Stad: de voormalige mouterij en stokerij (de voormalige Rijkswachtkazerne), gelegen Markt 19, (monument) (M.B. 19.3.1982).
- Lanaken: het landgoed 'De Hocht', gelegen Hocht 2, (monument)(M.B. 19.3.1982).
- Merksem: het kasteel Bouckenborg, gelegen Bredabaan 559, (monument)(M.B. 19.3.1982).
- Oostende: de voorgevel en de volumes gevormd door de twee torenlichamen en de middenhal van het station 'Oostendekaai', gelegen Natiënkaai, (monument) (M.B. 19.3.1982).
- Rotselaar: de watermolen 'Maalderij Van Doren', gelegen Molenstraat 2, en meer bepaald: de molenaarswoning (17de eeuw); het molengebouw met alle werktuigen van de koude en de warme maalcyclus, hun toebehoren, hun aandrijvingssystemen en de transportsystemen, de installatie voor elektriciteitsopwekking met aandrijvingskoppeling, de turbine; de silo uit 1902 met inbegrip van de inboedel, de werktuigen en transportsystemen; de lossluizen; het metselwerk van het eilandhoofd en de sluis op de Dijle; de paardestal (18de eeuw); met inrichting (beschotten, hooirui-ven, drinkbakken) de 19de-eeuwse schuur naast de paardestal; de brandstofpomp naast de ingang; de houten schuur; (monument) met omgeving (dorpsgezicht) (M.B. 29.3.1982).
- Ruiselede: het gemeentehuis, gelegen Markt 1, (monument)(M.B. 19.3.1982).
- Torhout: de herberg 'In 't Hof van Engeland', gelegen Oostendestraat 194, (monument)(M.B. 19.3.1982).

Beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten (decreet van 3 maart 1976).

— Begijnendijk (Betekom): de molenromp, gelegen Baalseweg 1, met de omgeving (dorpsgezicht)(B.V.E. 21.4.1982).

— Dilsen: de windmolen 'De Wachter', gelegen Heiderveld 13 (monument) met zijn omgeving (dorpsgezicht) (B.V.E. 19.4.1982).

— Hamont-Achel: de Napoleonsmolen, gelegen Dr. Mathijssenstraat 1A, (monument) met zijn omgeving (dorpsgezicht) (B.V.E. 31.3.1982).

— Halen: het woonhuis gelegen Nederstraat 1 (gevels en bedakingen) (monument) met de tuin (dorpsgezicht) (B.V.E. 29.3.1982).

— Leuven: de panden, gelegen op de hoek van de Parijsstraat en de Sint-Barbarastraat, (stadsgezicht) (B.V.E. 2.4.1982).

— Oudenaarde (Heurne): de hoeve 'Hof ten Toren' (het gehele gesloten blok, met onder meer de inrijpoort, de toren met aan-

palende vleugel, de gevels en bedakingen), (monument) met haar onmiddellijke omgeving (dorpsgezicht)(B.V.E. 15.4.1982).

— Rotselaar (Wezemaal): de pastorie met poortgebouw en de conciërgewoning, gelegen Holsbeeksebaan 5, (monument) (B.V.E. 2.4.1982).

— Rotselaar (Wezemaal): de dorpskom, (dorpsgezicht)(B.V.E. 2.4.1982).

— Sint-Genesius-Rode: de Sint-Gertrudishoeve (monument) (B.V.E. 2.4.1982).

— Sint-Genesius-Rode: het kasteel van Revelingen, gelegen Eigenbrakelsesteenweg (monument) (B.V.E. 2.4.1982).

— Sint-Genesius-Rode: de orangerie en de serre van het kasteel van Revelingen, (monument) (B.V.E. 2.4.1982).

— Sint-Genesius-Rode: de kasteelhoeve en de stallingen van het kasteel van Revelingen (monument) (B.V.E. 2.4.1982).

— Sint-Genesius-Rode: het kasteelpark van Revelingen en de omgevende landerijen van de Sint-Gertrudishoeve, (dorpsgezicht) (B.V.E. 2.4.1982).

— Sint-Niklaas: de hoeve, gelegen Kleibeekstraat 136, (monument) met de onmiddellijke omgeving (dorpsgezicht) (B.V.E. 15.4.1982).

— Tienen: de Capucienenpleinvleugel van het voormalig weeshuis, met inbegrip van de kapel, evenals het poortgebouw in de Capucienenstraat (monument) (B.V.E. 10.2.1982).

— Tienen: het voormalig weeshuis, gelegen Capucienenplein, met de omgeving (stadsgezicht) (B.V.E. 10.2.1982).

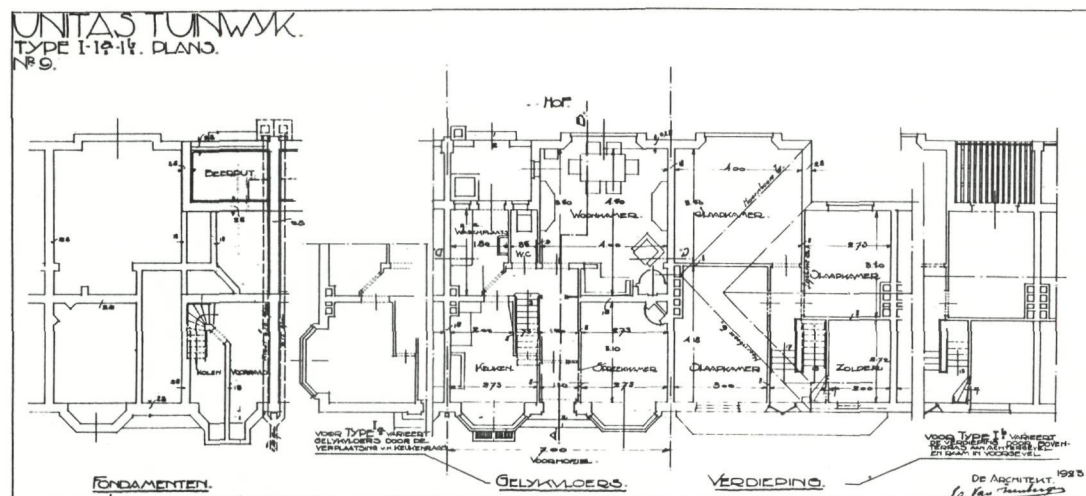
— Waasmunster (Sobeke): de Sint-Rochuskerk, gelegen aan de Dommelstraat (monument) met haar omgeving (dorpsgezicht) (B.V.E. 21.4.1982).

— Wevelgem (Gullegem): de dwarsschuur en het wagenkot, gelegen Peperstraat 2, (monument)(B.V.E. 29.3.1982).

— Wezembeek-Oppem: het kasteel de Burbure, (monument)(B.V.E. 19.4.1982).

— Wezembeek-Oppem: het Sint-Pietersplein met de omliggende bebouwing, (dorpsgezicht) (B.V.E. 19.4.1982).

Type I, Ia en Ib

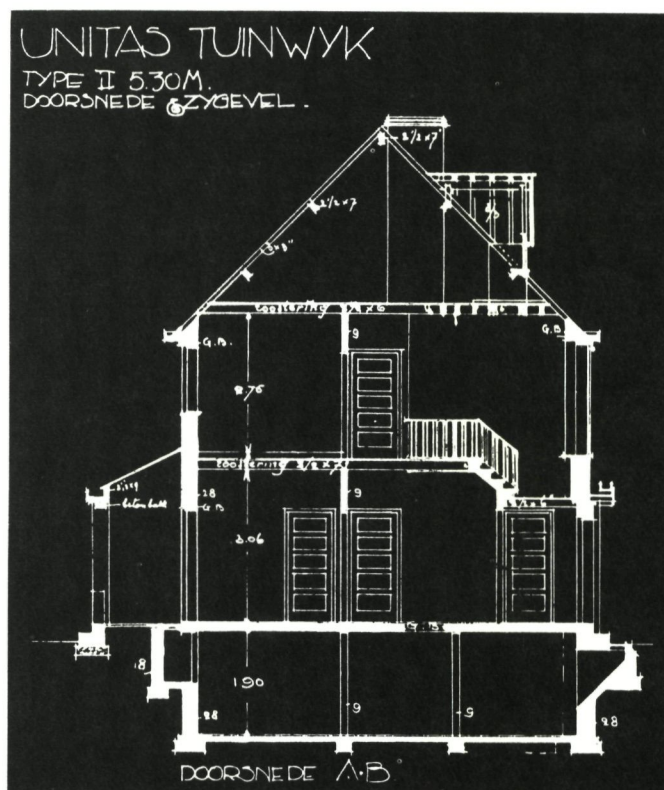
v.b.n.o.:

- Grondplannen E. Van Steenberg, 1923.
- Recente opname woningen Unitaslaan. (Foto R.M.L.Z., 1982)
- Ontwerp achtergevels E. Van Steenberg, 1923.

Recente opname woningen Oude Doncklaan. (Foto R.M.L.Z., 1982)

Doorsnede. E. Van Steenberghe, 1928.

Ontwerp voor- en achtergevel. E. Van Steenberghe, 1928.

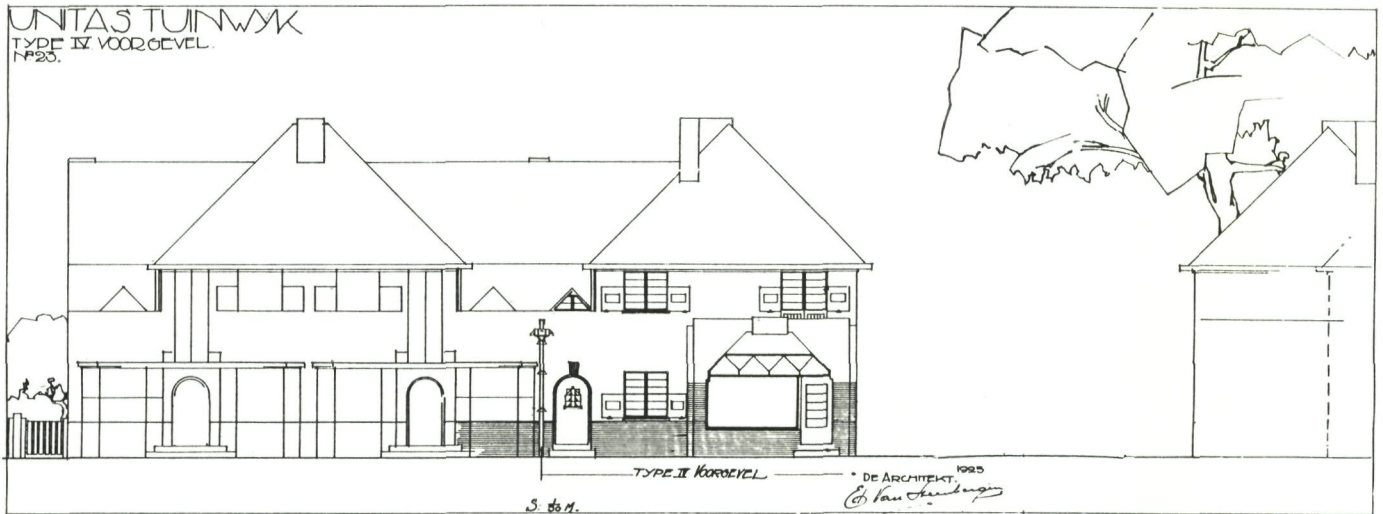

UNITAS TUINWYK.
TYPE III PLANS.
№22.

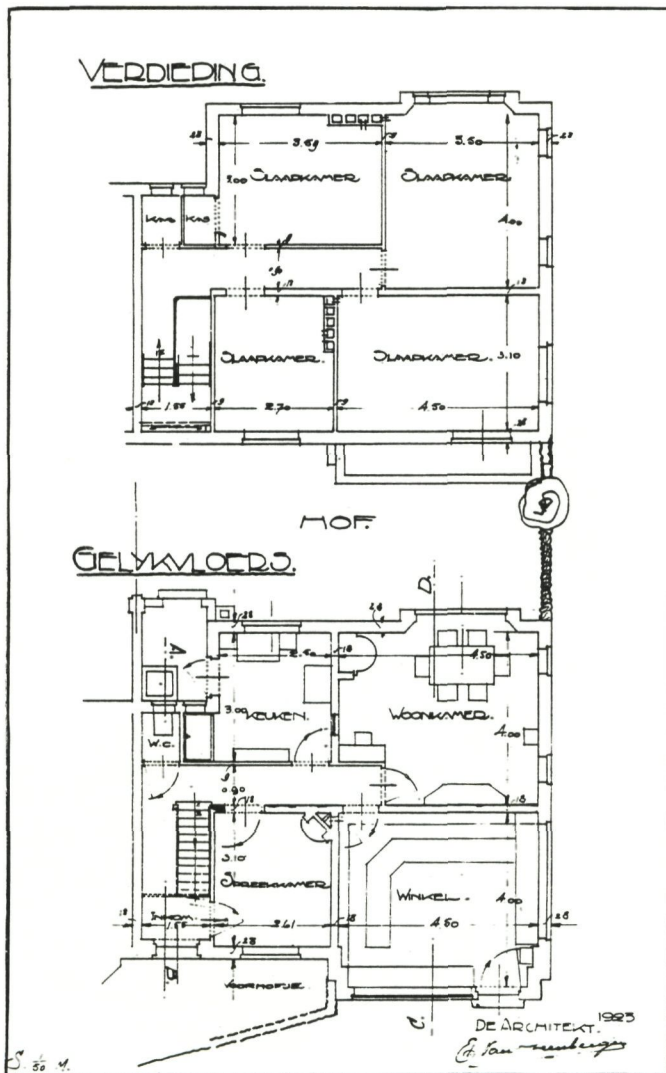

Onder: *Centraal het woningtype III op het A. Kennisplein* (postkaartenreeks uitgegeven ± 1929)

Type IV (winkels)

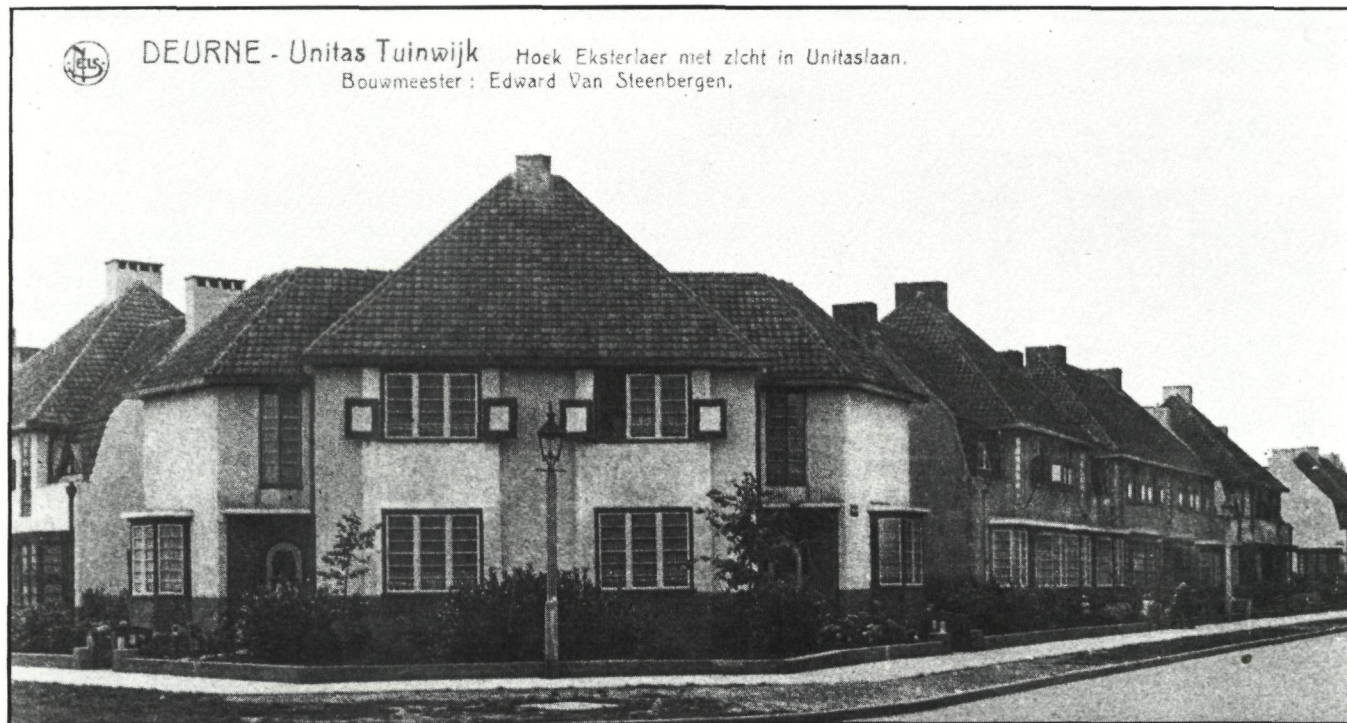
Ontwerp voorgevel. E. Van Steenberg, 1923.

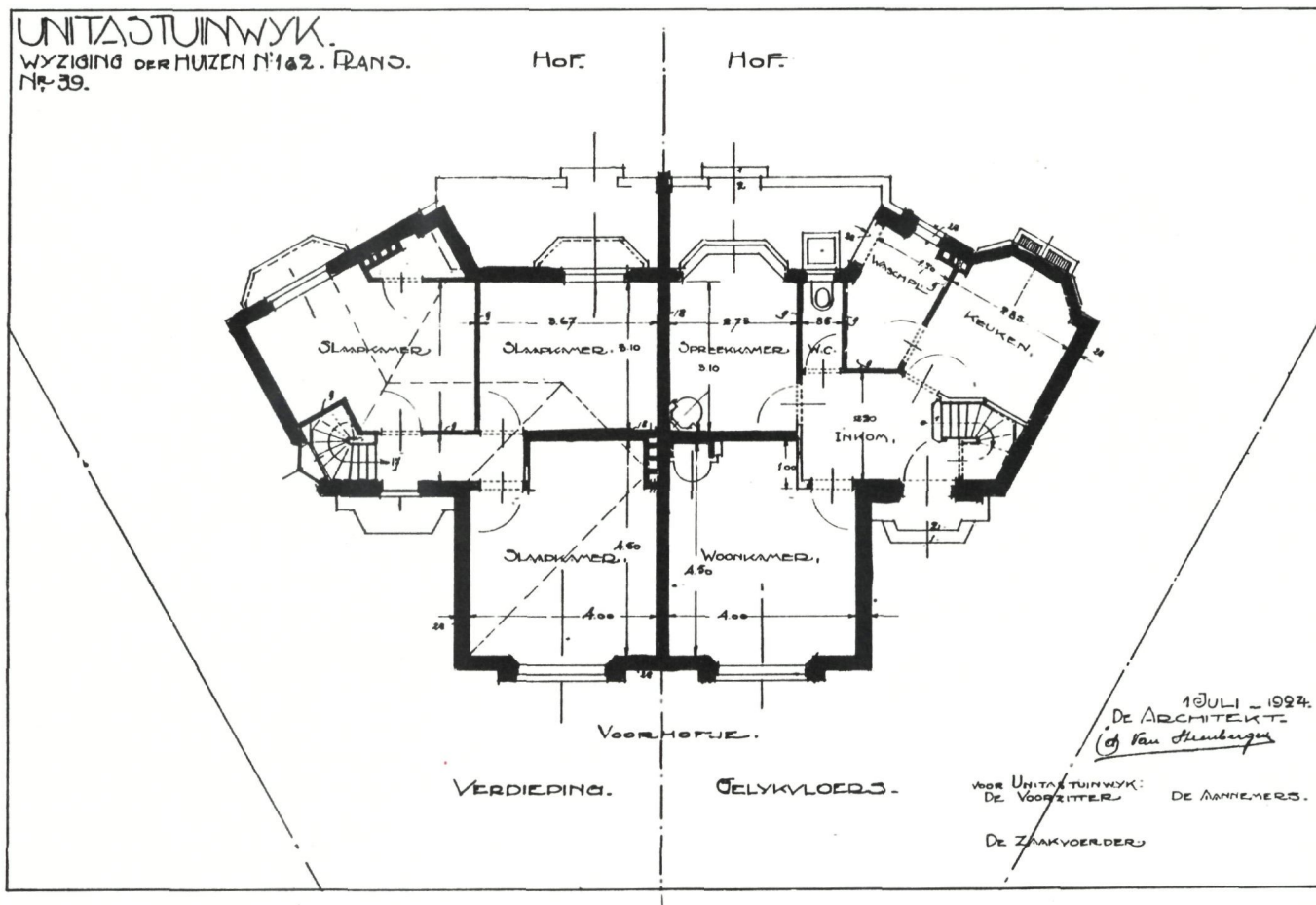
Grondplannen. E. Van Steenberg, 1923.

Winkelhuis hoek Unitaslaan-Elfenstraat (postkaartenreeks, uitgegeven ± 1929).

Boven: Hoek Eksterlaer-Unitaslaan (postkaartenreeks, uitgegeven ± 1929). Onder: grondplannen Van Steenberghe, 1 juli 1924.

Het 'tiende gebod' in Leuven

Jos Martens en André Impens, ir. architect
Greta Paesmans, licentiate kunstgeschiedenis

De invloed van de religieuze instellingen op de fysionomie van een middeleeuwse stad als Leuven is niet alleen op te maken uit de omvang en de esthetische kwaliteiten van hun kloostergebouwen; deze instellingen waren daarenboven ook eigenaar van een aanzienlijk aantal privé-woningen, over de hele stad verspreid. Typerend hiervoor was het huizenbezit van de Sint-Geertrui-abdij, die eigenaar was van een 20-tal woningen in de Mechelsestraat tussen de Oratoriënbrug en de ingang van de abdij aan de Halfmaartstraat. Van tien woningen, met name de 'Tien Geboden', weten we met zekerheid dat de abdij zelf opdracht gaf deze panden te bouwen. Het pand nummer 110 in de Mechelsestraat in Leuven, het 'tiende gebod' genaamd, maakt deel uit van een complex van vijf nagenoeg identieke woningen nl. het zesde tot en met het tiende gebod (nrs. 118-110), dat in 1548 in opdracht van Pieter Was, abt van de Sint-Geertrui-abdij, werd opgetrokken. Het 'tiende gebod' is het best bewaarde huis van de reeks.

De 'Tien Geboden'

Op het ogenblik dat Pieter Was de opdracht gaf voor de bouw van deze vijf woningen, had de St.-Geertrui-abdij reeds in grote lijnen haar definitieve vorm gekregen. Deze Augustijnerabdij, die met de Franse Revolutie werd opgeheven, vindt haar oorsprong in een stichtingsakte van 1206. Zij was ten noorden van de eerste stadswallen gelegen, in de buurt van de 'Borgstraete' zoals eertijds dat gedeelte van de Mechelsestraat dat de Vismarkt met de Burcht verbond, werd genoemd.

Als resultaat van diverse bouwprocessen was de abdij in de 16de eeuw uitgegroeid tot een uitgebreid complex dat het hele gebied begrensd door de Halfmaartstraat, Vaartstraat, Leibeek, Dijle en Mechelsestraat, innam. De Sint-Geertrui-abdij had zich ontwikkeld tot een van de belangrijkste religieuze instellingen van ons land, met vele bezittingen in en buiten de stad Leuven.

Voor zover wij kunnen achterhalen was Pieter Was (1474-1553) de eerste abt die overging tot de bouw van particuliere woningen. Hij was abt van de St.-Geertrui-abdij vanaf 1527 tot aan zijn dood in 1553. Zijn naam is onver-

brekelijk verbonden met de prachtige koorgestoelten die hij in 1540 door M. de Waeyer voor de St.-Geertruikerk liet uitvoeren.

Naast de vijf woningen in de Mechelsestraat liet hij, ten behoeve van de abdij, een wijnpers bouwen, gelegen in de huidige Wijnpersstraat. Momenteel is de Provinciale Tuinbouwschool er in ondergebracht. In een artikel over deze wijnpers beweert L. Hissette (1) dat sommige woningen in de Mechelsestraat door dezelfde architect werden gebouwd. Hierbij wijst hij op de stilistische overeenkomsten met de wijnpers. Meer dan waarschijnlijk bedoelde hij de onder Pieter Was gebouwde woningen, zoals later duidelijk zal worden.

Met uitzondering van Van Even aanvaarden alle auteurs die dit onderwerp behandelden, het jaartal 1548 als bouwdatum voor het geheel van vijf identieke woningen (2) die werden opgetrokken op het grondgebied van de St.-Geertrui-abdij in de 'Borgstraete', de huidige Mechelsestraat, sedert de vroege middeleeuwen een van de belangrijkste aders van Leuven, vooral door ambachtslui en handelaars bewoond.

De opvolger van Pieter Was, abt Philippe de Hosden (1553-1569) liet aansluitend op deze woningen een tweede reeks van vijf huizen bouwen. Volgens A. Meulemans (3)

Noot van de redactie.

Een beschermingsvoorstel ligt klaar om het bouwblok van de Halfmaartstraat, de Mechelsestraat, de Dijle en de Vaartstraat - dit is het oorspronkelijke abdijgebied St.-Geertrui - als stadsgezicht op te nemen.

Bovendien zouden de huizen 'De Tien Geboden', het hoekhuis met de Dijle, de nog niet beschermde abdijgebouwen, waaronder de Thirylvleugel - een assemblage uit de eeuwwisseling van herbruikte elementen van historische Leuvense panden - als monument worden beschermd.

Indien dit beschermingsvoorstel met een Besluit van de Executieve mocht bekrachtigd worden, dan kan erover gewaakt worden dat deze uiterst interessante rijhuizen bij een eventuele restauratieve aanpak hun oorspronkelijke architecturale eenheid terugkrijgen.

Met de bescherming als stadsgezicht en de opgelegde erfdiensbaarheid voor het hoekpand Mechelsestraat - Halfmaartstraat, hoopt de R.M.L.Z. dat nieuwbouw ter vervanging van het door brand verdwenen volume, de huizenrij van de 'Tien Geboden' opnieuw zal voltooiën.

Wellicht is deze hoop niet ijdel, nu het Leuvense stadsbestuur met haar project van de stadsvernieuwing voor de voormalige abdijgebouwen van de St.-Geertrui deze toch jaren reeds vewaarloosde buurt als woonwijk revaloriseert.

Ook het project van het O.C.M.W. dat voorziet in de restauratie van het Klein Begijnhof als woonwijk, kan dit streven naar stadsvernieuwing een goede impuls geven.

In een volgend nummer zal de bijdrage van architect P. Van Aerschot over het volledige renovatieproject van de St.-Geertrui-abdij en in het bijzonder de fascinerende Thirylvleugel dit artikel over 'Het tiende gebod' vervolledigen in het kader van het hierboven geschetste Leuvense stadsherstel.

kreeg het geheel op dat ogenblik de naam van de 'Tien Geboden'.

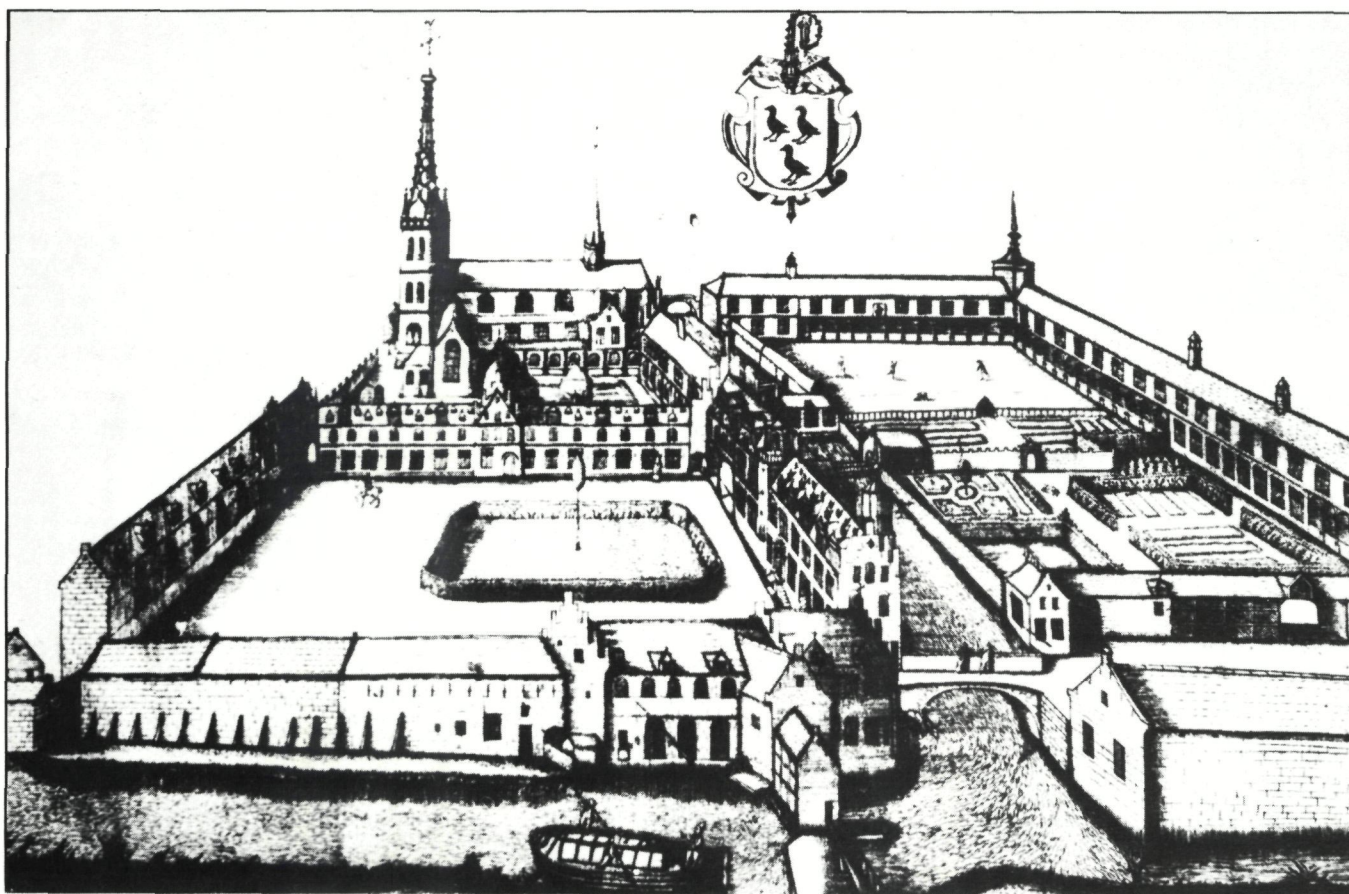
Het huis dat de hoek vormt van de Mechelsestraat en de Halfmaartstraat werd het 'eerste gebod' en het laatste van de reeks - het huidige nummer 110 - werd het 'tiende gebod' genoemd. De bouw van deze woningen door de abdij moet wellicht beschouwd worden als een vorm van geldbelegging. De huizen werden verhuurd aan particulieren, zoals blijkt uit een volkstelling van 1597-1598.⁽⁴⁾ Het hele huizenblok in de Mechelsestraat van de Dijle tot aan de Halfmaartstraat wordt omschreven als 'Huysingen van Sinte Geertruiden'. Hiertoe behoorden ook de 'Tien Geboden'. In die periode werd het 'tiende gebod' bewoond door 'de weduwe Jans de Vos en doet gheen handel, met een meysken alleen woonende om goedtswille'. De meeste huurders waren ambachtslui en neringdoeners. Vaak woonden er meerdere gezinnen in een woning of werd een kamer onderverhuurd.

Een huurcontract van 10 mei 1748 ⁽⁵⁾, afgesloten tussen de abdij en 'Sr. Goemans Sloodmaecker', geeft een eerste aanwijzing omtrent het voorkomen van één der woningen. Er is sprake van 'een huys en achterhuys genaempt het sevenste gebot'. De 'bouven kaemer' was verhuurd aan de handbooggilde van St.-Gertrudis als vergaderruimte. Op het einde van de 18de eeuw was de abdij verplicht haar aandeel in de door de Fransen opgelegde belastingen te

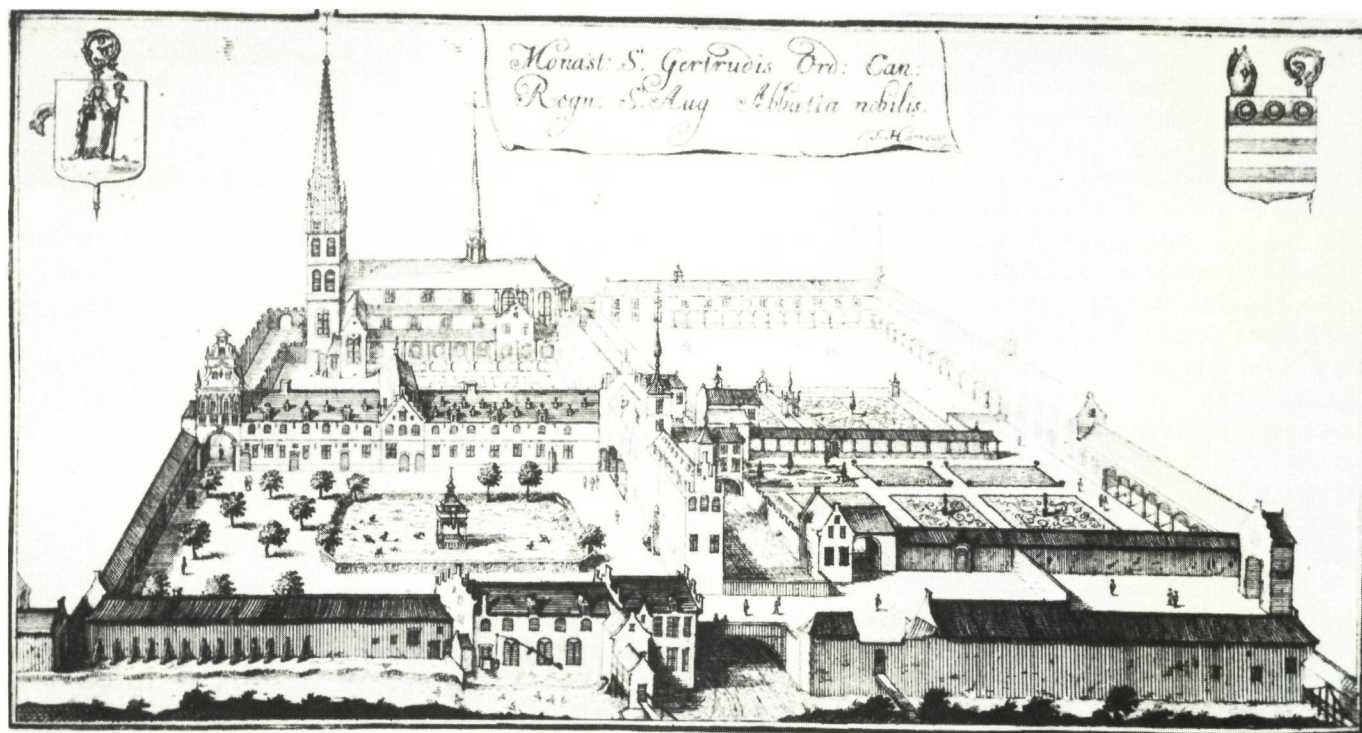
betalen. Wegens geldgebrek zag ze zich aldus genoodzaakt verschillende huizen in de Mechelsestraat, waaronder de 'Tien Geboden', te verkopen. Na de openbare verkoop van 23 augustus 1794 werden deze woningen eigendom van particulieren. In het proces-verbaal van de verkoop ⁽⁶⁾ worden de huizen van Pieter Was telkens beschreven als een 'huys met achterplaetze'. Op dat ogenblik was het 'tiende gebod' verhuurd aan de burger S. Lenaert voor de som van honderd gulden per jaar. Na de verkoop werd de heer J.R. Thirion de nieuwe eigenaar van dit pand.

Situering en typologische aspecten van de panden

De beschrijving van de verschillende loten van de openbare verkoop verstrekt ons nadere inlichtingen over de ligging van deze huizen ten opzichte van de abdij. Het zesde gebod grenst aan 'den ganck naer d'abdijs', het zevende aan de 'achterpoorte van d'abdijs' en het achtste, negende en tiende gebod aan de 'voorschrevene abdijs'. Deze gegevens stemmen overeen met het opmetingsplan van de abdij, opgemaakt door P.J. De Rijcke naar aanleiding van de openbare verkoop van de abdij zelf in 1798 ⁽⁷⁾.

Zicht op de Sint-Gertrudisabdij, burijgravure, uit J.B. Gramaye, *Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae*, Brussel, 1610.

Zicht op de Sint-Gertrudisabdij, burijngravure van J. Harrewijn, uit J. Le Roy, *Castella et Praetoria...*, Antwerpen, 1696.

De bebouwing langs de Mechelsestraat is er niet op uitgetekend. Wel worden 'les divers acquereurs sur cette abbaye lors de la vente de 1794' vermeld als westgrens van een eerste lot. Volgens dit plan grenzen het achtste tot en met het tiende gebod aan de ruime binnenkoer van de abdij, in de buurt van de grote toegangspoort. Oude gravures geven ons een gedetailleerd zicht op de Sint-Geertrui-abdij. In tegenstelling tot het opmetingsplan van 1794 geven ze echter ook een beeld van de westgrens van het abdijcomplex, nl. de bebouwing langs de Mechelsestraat.

Op een gravure van 1610 wordt de binnenkoer van de abdij ten westen begrensd door een vleugel, bestaande uit twee duidelijk onderscheiden bouwvormen: enerzijds een langsbouw gevat onder één groot zadeldak voorzien van zes dakkapellen, drie bouwlagen met een dubbele rij rechthoekige vensters en anderzijds twee dwarsbouwen, elk bekroond met een in- en uitzwenkende topgevel. Een gravure van Harrewijn uit 1696 geeft een totaal ander beeld: de westgrens van de abdij wordt hier gevormd door een ongearticuleerde, vrij lage langsbouw bedekt met een zadeldak.

Dit verschil wat de voorstelling van de westelijke begrenzing van de binnenkoer van de abdij betreft, kan zijn oorzaak vinden in het feit dat op de oudste gravure de huizen langs de Mechelsestraat zelf zijn weergegeven en op de andere gravure de 'achterplaatzen, deppendentiën en appendiën', waarvan sprake is in het proces-verbaal van de openbare verkoop van de abdij. De reeks woningen op de gravure van 1610, opgevat als één groot huis, is dan een weergave van de huizen gebouwd onder Pieter Was. De dwarswoningen met topgevel stellen de huizen voor die in de daaropvolgende bouwcampagne werden opgetrok-

ken, nl. het eerste tot en met het vijfde gebod. Aangezien het woningaantal niet met de werkelijkheid overeenstemt, evenmin als de situering ten opzichte van de abdij, lijken deze gravures ons weinig betrouwbaar.

Een kadasterplan van Leuven uit 1813 geeft ons juistere informatie. Het 'tiende gebod' is op dit plan terug te vinden onder het nummer 503a. De huizen van Pieter Was worden alle voorgesteld als een woonhuis dat met de voorgevel aan de Mechelsestraat grenst, gevolgd door een open ruimte met daarop aansluitend een kleinere bebouwde oppervlakte die langs de achterkant grenst aan de abdij. Uit dit plan kunnen we afleiden dat wanneer de huizen van Pieter Was omschreven worden als een huis met 'achterhuys' (1748) of met een 'achterplaeztze' (1794), dit betekent dat elke woning samengesteld is uit een hoofdgebouw en een bijgebouw, van elkaar gescheiden door een binnenkoertje.

Rest nog de vraag of deze typologie tot het oorspronkelijk opzet behoorde of eerder het gevolg was van latere uitbreidingen, m.a.w. of de woonhuizen zelf oorspronkelijk, althans fysisch, deel uitmaken van het abdijcomplex, zoals gesuggereerd wordt op de gravure van 1610, of van in den beginne van de abdij gescheiden waren door een rij achterhuizen.

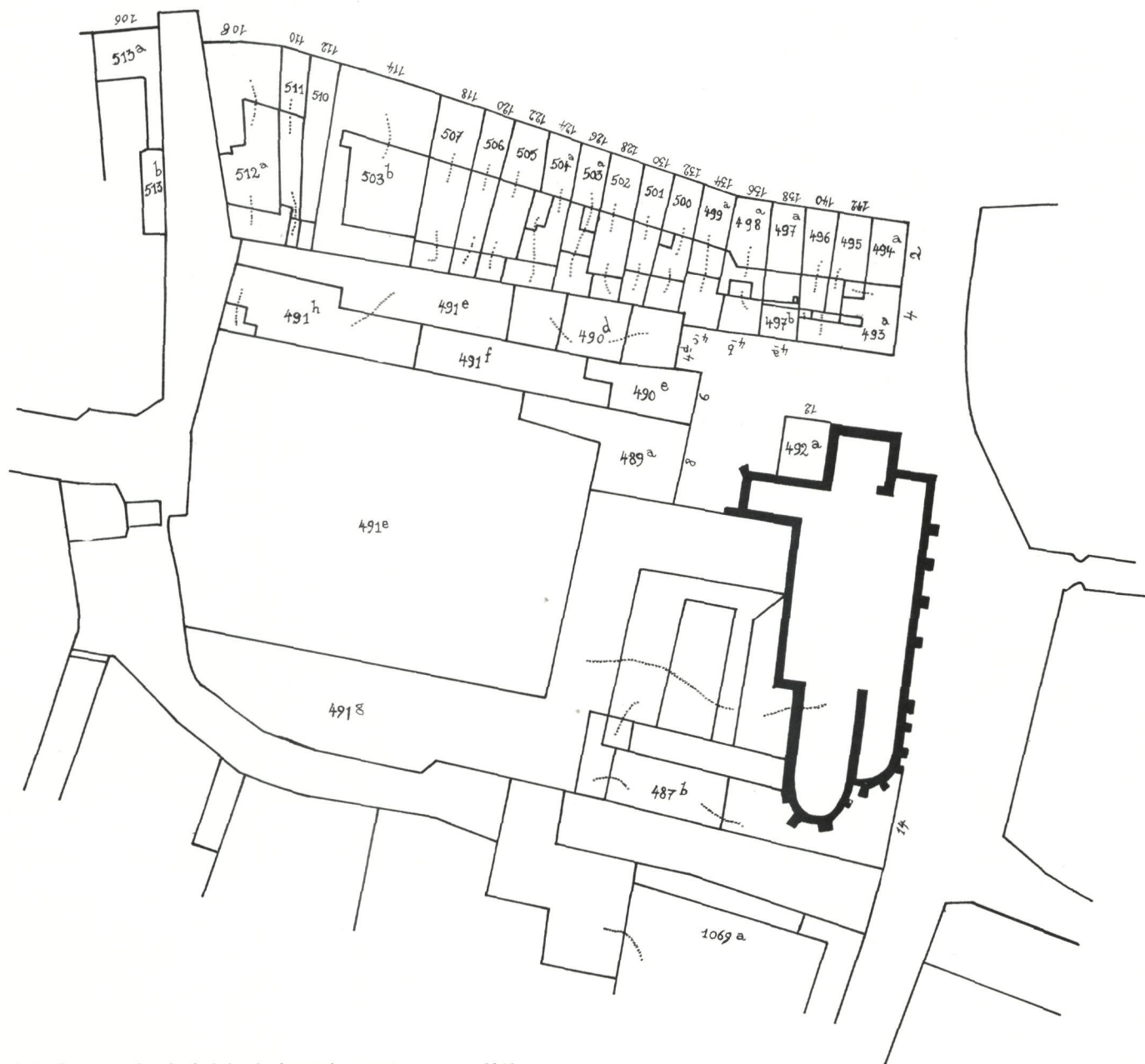
Het woningtype bestaande uit een woonhuis met achterhuis, kwam wel vaker voor in de 16de-eeuwse stedelijke woonhuysarchitectuur. Het achterhuis diende dan meestal als keuken, soms ook als washuis, bakhuis, zomerkeuken of werkplaats. (8)

De gegevens, ons verschaft door de volkstelling van 1597-1598 en waaruit blijkt dat de 'Tien Geboden' overwegend door ambachtslui bewoond werden, laten ons vermoeden

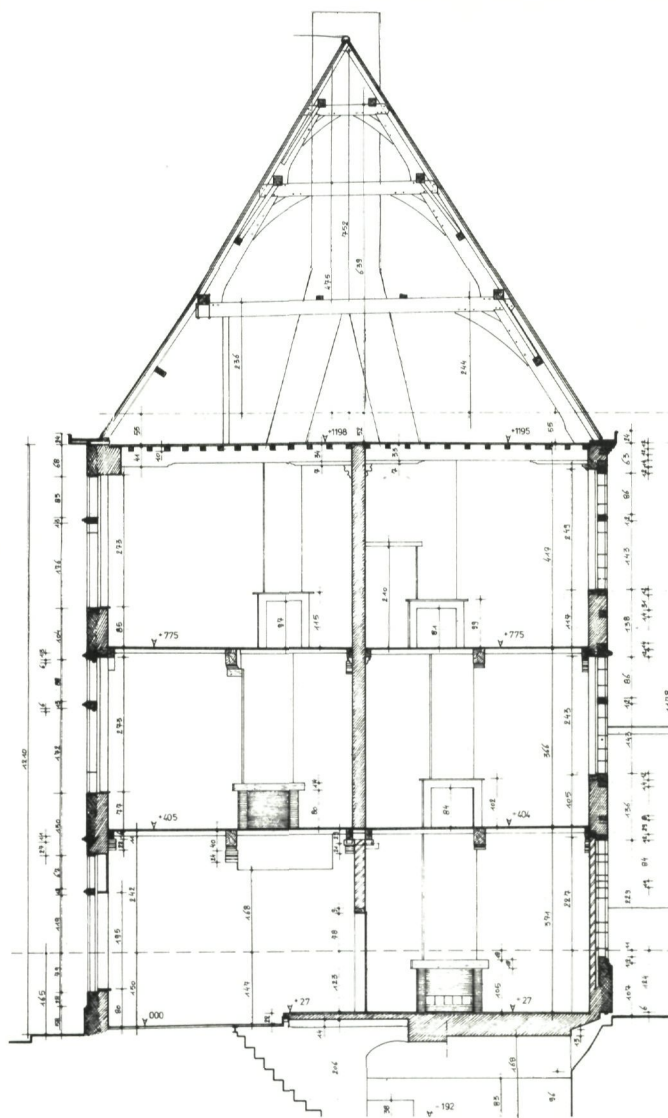
dat de huidige configuratie van de woningen met achterhuis, de oorspronkelijke opstelling sterk benadert. Als we daarbij weten dat de voorganger van Pieter Was, abt A. Van Nieuwenhoven, niet alleen verschillende abdijgebouwen liet optrekken maar ook 'un mur qui aboutit à l'entrée de l'église' (9), waarmee waarschijnlijk een muur bedoeld wordt die de binnenkoer - waarrond op dat ogenblik slechts drie gebouwen vleugels voltooid waren - en tegelijk het abdijgebied langs de westkant afsloot, is de gevolgtrekking vlug gemaakt: deze abdijmuur werd bij de bouw van 5 woningen langs de Mechelsestraat gebruikt als blinde achtergevel voor een reeks bijgebouwen grenzend aan een binnenplaats, zodat én de bijgebouwen én de woonhuizen langs deze binnenplaats licht kunnen betrekken zonder inbreuk te maken op de geslotenheid van het abdijgebied.

Plan en indeling

Te midden van de enkele tientallen 16de-eeuwse burgerwoningen die Leuven momenteel nog rijk is, springt het unieke karakter van het globale concept van de vijf onder Pieter Was gebouwde woningen onmiddellijk in het oog. Wij hebben hier te maken met vijf nagenoeg identieke woningen, uitgebouwd als één groot langshuis, samengenomen onder één doorlopend zadeldak en langs de zijkan- ten begrensd door twee trapgevels. Individueel echter is iedere woning opgevat als een vrij smal, in de hoogte uitgebouwd dwarshuis. Afzonderlijk genomen kan elke woning beschouwd worden als een typisch voorbeeld van een 16de-eeuwse burgerwoning.

Tekening naar uittreksel uit het kadasterplan van Leuven van 1813.
Leuven, Stadsarchief, 1281: gemeentegoederen.

Langsdoorsnede naar J. Martens en A. Impens (augustus 1981).

De architecturaal-ruimtelijke analyse, waarvan de hierna volgende bedenkingen de neerslag zijn, heeft betrekking op het pand nr. 110, het 'tiende gebod'. De verschillende bevindingen opgedaan bij het onderzoek ter plaatse, gesteund door een kennismaking met de andere geboden, laten ons toe deze uit te breiden, voor wat de grote lijnen betreft, tot de vijf in 1548 opgetrokken woningen.

De opbouw van de woning is zeer eenvoudig: drie bouwlagen met daarboven een zolder, met telkens een kamer aan de voorzijde en een aan de achterzijde. In de huidige configuratie worden de voor- en de achterkamers gescheiden door een van onder tot boven doorlopende muur. De verdiepingen worden bereikt via een spiltrap, waarvan het gedeelte van de eerste verdieping tot de zolder nog origineel is. Deze spiltrap wordt vanaf de straat bereikt langs een gang die oorspronkelijk doorliep tot de achterzijde van de woning. De vloer van de achterkamer vertoont immers duidelijke sporen van een afgebroken muur. De recht tegenover elkaar staande, analoog uitgewerkte deur-

openingen in de voor- en de achtergevel wijzen eveneens in die richting. De achterste kamer is telkenmale (beneden-verdieping, eerste verdieping, tweede verdieping) afgesloten van de 'traphal' door een deur met natuurstenen omlijsting.

De kelder is bereikbaar via een luik in de vloer van de voorkamer. Het achterste gedeelte van de kelder, overwelfd met een bakstenen tongewelf en voorzien van een waterput, is origineel; het gedeelte naar de straat toe, de kolenkelder, is later bijgebouwd.

Er bestaan echter ernstige aanwijzingen die laten vermoeden dat de huidige indeling in voor- en achterkamer op de gelijkvloerse verdieping niet overeenstemt met het oorspronkelijke plan. De scheidingsmuur op de verdieping wordt gedragen door houten balkjes, opgelegd op de moerbalken links en rechts van de scheidingsmuur op de gelijkvloerse verdieping die pas onlangs werd opgetrokken. Daarenboven wijzen bepaalde sporen in de zoldering van de voorkamer en de configuratie van de trede, die deze voorkamer verdeelt in een voorste gedeelte op het niveau van de dorpel van de toegangsdeur en een achterste gedeelte op het niveau van de hoger gelegen achterkamer, op een vroegere verdeling van deze voorkamer in twee ter plaatse van de trede.

De voorkamer zelf is rechtstreeks van buiten toegankelijk. Dat deze schikking tot het oorspronkelijk plan behoorde wordt duidelijk bij vergelijking met de twee andere nog vrij intact gebleven woningen van de reeks (de nrs. 118 en 116, respectievelijk het zesde en het zevende gebod). De pui van het 'tiende gebod' is anders opgebouwd. Waar in de andere woningen de vensterconfiguratie voor de drie bouwlagen oorspronkelijk gelijk was, d.w.z. twee kruisvensters elk met één ontlastingsboog, heeft het 'tiende gebod' op de benedenverdieping drie ontlastingsbogen (afgezien van deze boven de hoofdtoegangsdeur) (10).

Deze afwijking van het, overigens strakke schema dat voor de hele reeks woningen aangehouden werd is alleen maar te verklaren vanuit het bestaan van een centrale toegangsdeur, geflankeerd door twee vensters. De combinatie van deze verschillende elementen, waarbij we nog kunnen aanstippen dat in de voorkamer geen sporen van een schouw, dus van een verwarmingsmogelijkheid, terug te vinden zijn en dat de kelder vanuit het voorste gedeelte van deze kamer bereikbaar is, laten ons toe te besluiten dat het 'tiende gebod' oorspronkelijk als winkelpand geconcipeerd werd, waarbij minstens gedurende een bepaalde periode de scheidingswand tussen voor- en achterkamer zich bevond ter plaatse van de trede in de voorkamer.

In deze optiek krijgt dan ook de expliciete vermelding 'en doet gheen handel', opgetekend bij de volkstelling van 1597-1598 m.b.t. de bewoonster van het 'tiende gebod', haar volle betekenis.

De structurele opbouw

De dragende constructie wordt gevormd door het geheel van de buitenmuren, eiken moerbalken en kinderbalken die de houten vloeren dragen. De moerbalken zijn voor-

zien van geprofileerde sloffen (vaste en losse) en opgelegd op rijk geprofileerde, wit natuurstenen consoles. Boven de beneden- en de eerste verdieping lopen de moerbalken evenwijdig met de voorgevel. Boven de tweede verdieping liggen ze dwars op de gevel teneinde de dakspanten te dragen.

De vijf woningen, in 1548 door Pieter Was opgetrokken zijn afgedekt met een doorlopend zadeldak. Boven de scheidingsmuren tussen de verschillende woningen liggen dakspanten die op dezelfde wijze zijn opgebouwd als de vrijstaande spanten, maar afgezaagd teneinde de doorgangen van de schouwmassieven toe te laten. Het tracé van deze schouwmassieven, die oorspronkelijk veel breder waren dan de nu bestaande, is duidelijk af te lezen van de wanden. De ruimte tussen de schouwen en de afgezaagde spanten is opgevuld met metselwerk.

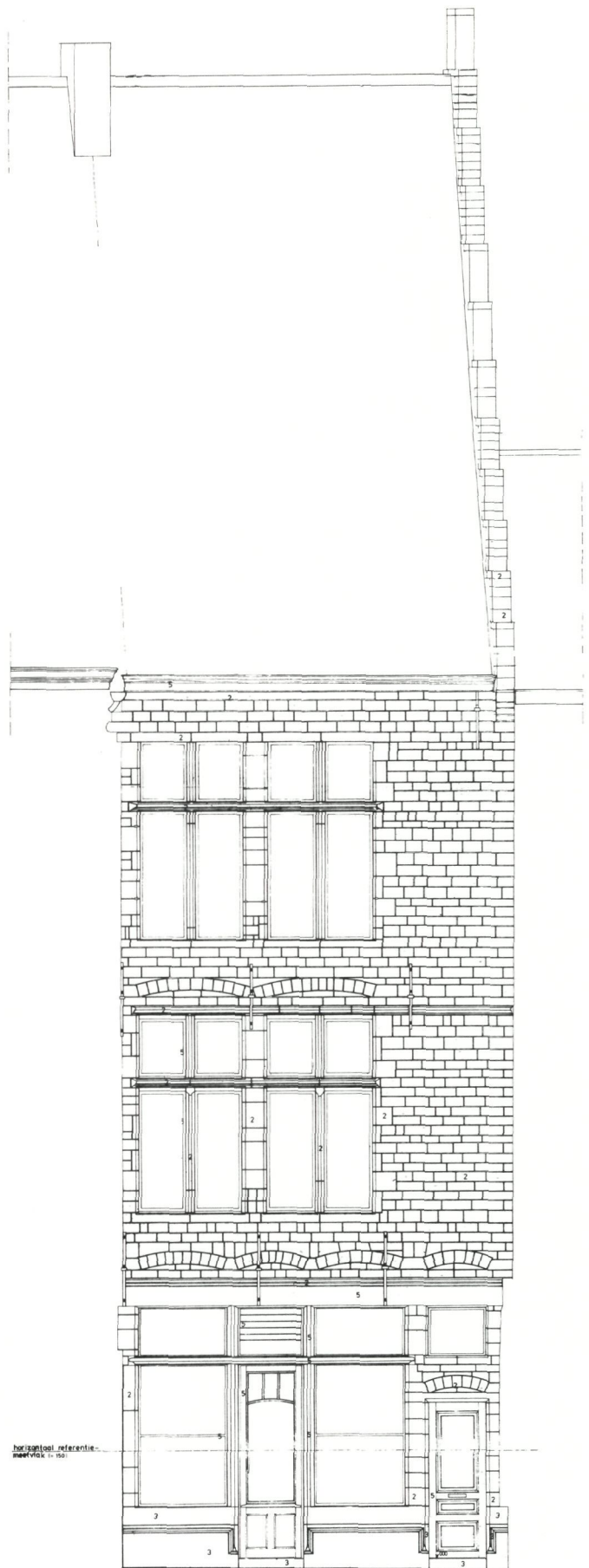
De spanten zelf zijn typische Vlaamse spanten, drie verdiepingen hoog, niet nokbalkdragend. De verschillende onderdelen van de spanten zijn aan de zuidzijde voorzien van telmerken. De spant naast de trapgevel draagt het teken I, de middelste II, de uitgezaagde spant op de scheidingsmuur III en zo verder. Zo zijn er voor de vijf huizen van 1548 elf spanten genummerd van één tot elf. Hieruit kan tevens besloten worden dat men met de bouw begonnen is vanaf de zuidkant, dus met het pand nr. 110.

De onderste spantbalk van de middelste spant (II), nu afgezaagd, liep oorspronkelijk door tot in het voorgevelvlak, waar hij rustte op de opgaande wand van het thans verdwenen dakvenster. Hij deed dienst als laadbalk. De nu bestaande schouwen vormen slechts een gedeelte van de originele schouwmassieven. Deze lagen waarschijnlijk langs beide zijden van de scheidingsmuur tussen voor- en achterkamer en namen het wandgedeelte tussen deze muur en de moerbalken in het midden van de kamer helemaal in.

Uiterlijk voorkomen.

De bouw van deze huizenreeks in haar onmiddellijke omgeving betekende voor de abdij niet alleen een bron van inkomsten maar tevens een valorisatie van haar site. Met hun voorname karakter en verzorgde detaillering van de gevels leverden deze woningen ongetwijfeld een aanzienlijke bijdrage tot de verrijking van het toenmalige straatbeeld.

Zoals eerder vermeld zijn de gevels van de reeks woningen die het zesde tot en met het 'tiende gebod' vormen als één geheel en identiek gebouwd, afgezien dan van de pui van het 'tiende gebod'. Karakteristiek voor de opbouw van de voorgevels is het uitsluitend gebruik van natuursteen (Gobertange), bij sommige woningen nu verborgen onder een cementafstrijk. Samen met het weliswaar sterk verbouwde 'hotel Uten Lieminghe' (1511), momenteel deel uitmakend van het Paridaens instituut, behoort deze

Opmetingstekening voorgevel naar J. Martens en A. Impens (augustus 1981).

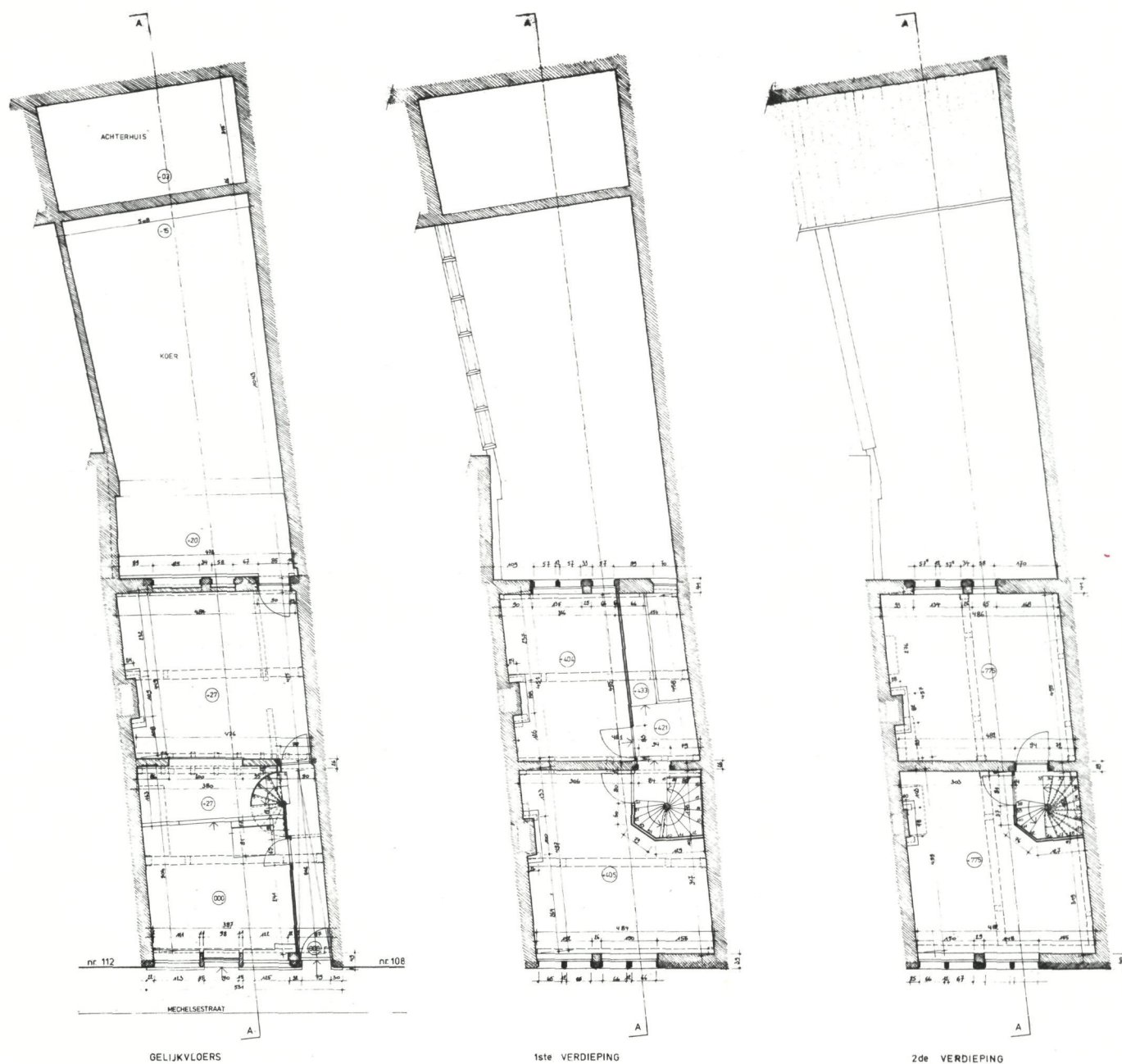

woningenreeks tot de schaarse voorbeelden uit het 16de eeuwse Leuven van natuursteengevels in het domein van de privé-woningbouw.

Op een klare en eenduidige wijze wordt de eenvoudige woningindeling weergegeven door deze voorgevels. Oorspronkelijk drie boven elkaar liggende, identieke raampartijen, bestaande uit twee kruisvensters, slechts van elkaar gescheiden door een smalle muurpenant, op de benedenverdieping geflankeerd door een toegangsdeur met rechtehoekig bovenlicht. Deur- en vensteropeningen zijn voorzien van één enkele ontlastingsboog, met uitzondering van de vensters op de tweede verdieping waar een ontlastingssysteem van trapeziumvormige stenen werd gebruikt (verdwenen bij het 'tiende gebod'). De gevels krijgen een sterk horizontaal accent door de uit het gevelvlak naar

voren springende plint, de rijk geprofileerde kordonlijsten ter hoogte van de bovendorpels van de kruisramen van de beneden- en de eerste verdieping en de vrij zware kroonlijst. De tussendorpels van de kruisramen zijn uitgewerkt als druiplijsten.

Zoals reeds gezegd werd de pui van het 'tiende gebod' anders opgevat dan bij de andere gevels. Of de typische winkelpui altijd in hout geweest is, zoals de huidige, is niet te achterhalen. Wat wel opvalt is dat ze naar detaillering identiek uitgewerkt is met de natuurstenen elementen (kordonlijst, raamomlijstingen). De plint in blauwe hardsteen, waarop de pui rust, is van recentere datum. Het is een getrouwe weergave van de nog bestaande originele plint in de achtergevel. Ook hier moet de vraag naar de oorspronkelijke toestand onbeantwoord blijven. Gezien de hele

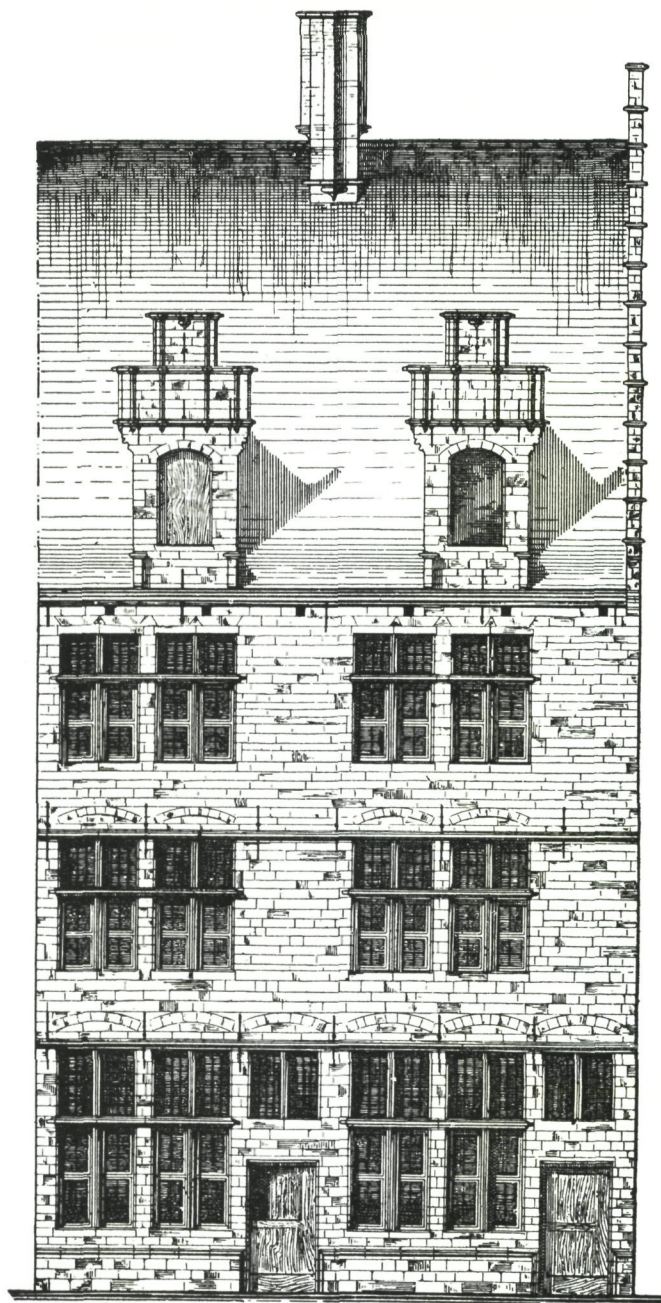

Grondplannen naar J. Martens en A. Impens (augustus 1981).

Vorige bladzijde: de 'tien geboden' ten tijde van de eerste wereldoorlog. (Copyright A.C.L.)

Het 'tiende gebod' in 1944 met de nu verdwenen dakkapel. (Copyright A.C.L.)

Tekening uit E. Van Even, *Louvain dans le passé et le présent*, Leuven, 1895, p. 212.

opbouw van de gevels en de samenhang van het geheel kunnen we echter wel aannemen dat de huidige pui een weergave is van de oorspronkelijke.

Destijds bezat elke woning een centraal in de gevel geplaatst dakvenster, het zogenaamde 'Vlaamse' of staande venster, met een segmentbogig laadvenster. De dakvensters waren zowel vormelijk als decoratief opgevat als een trapgevel. De zijwanden waren aan de voet versterkt door een kleine uitsprong in consolevorm. Twee kraagsteentjes ondersteunden de onderste treden van de trapvormige bekroning. De typische versieringsvorm van de trappen bestond uit vier afgeknotte, overhoeksstaande trapzuiltjes uit het muurvlak vooruitspringend bewerkt. De zuiltjes waren afgedekt met stervormige dekstenen en rustten op kraagsteentjes. De tegenover elkaar liggende trapzuiltjes werden over het muurvlak heen verbonden

door een geprofileerde, op de dekstenen aansluitende muurlijst. In analogie met de dakvensterdecoratie werden twee zijden van de eveneens verdwenen schoorstenen met twee overhoeksstaande zuiltjes versierd, aan de basis met elkaar verbonden door een geprofileerde lijst.

Het gebruik van dergelijke 'trapzuiltjes' bij de geveldecoratie, nog volledig gotisch van inspiratie, was in de loop van de 16de eeuw in de Brabantse steden sterk verspreid. Ook in Leuven zijn verschillende voorbeelden terug te vinden van deze typische trapgevelversiering, waarbij de 'trapzuiltjes' doorgaans om de twee trappen waren aangebracht. Dit is onder meer het geval in 'den Lusthof' in de Parijsstraat, in het nu verdwenen café 'Patria' op de Tienestraat, in een vleugel van het Arenbergkasteel (1550-1580) en in de Wijnpers (1551), alle uit de 16de eeuw. In de vroegere wijnpers van de abdij zijn bovendien identiek uit-

gewerkte schoorstenen aanwezig, een bekrachtiging van de stelling dat de woningen in de Mechelsestraat van de hand van dezelfde architect zijn.

Terwijl de voorgevels hun decoratieve kracht ontleen aan het uitsluitend gebruik van natuursteen, waarbij het massieve gevelvlak wordt verlevendigd door het met zorg geprofileerde lijstwerk, geeft de toepassing van de zogenaamde bak- en zandsteenstijl aan de achtergevels een heel ander karakter. Afgezien van diverse aanbouwen en enkele oppervlakkige ingrepen hebben deze hun oorspronkelijk uitzicht nagenoeg bewaard. Hoewel ze qua materiaal verschillen van de voorgevels, werden ze toch met evenveel zorg uitgewerkt. De rijk geprofileerde plint, kroonlijst en kordonlijst ter hoogte van de bovendorpel van de vensters op de eerste verdieping zorgen voor enig reliëf in de overigens vlak gehouden gevelwand. De drukke ritmiek van de natuurstenen speklagen - stelselmatig om de acht baksteenlagen aangebracht - wordt weer opgenomen in de twee eindtrapgevels. Wat de algemene opbouw betreft zijn de achtergevels nagenoeg identiek met de voorgevels, met dit verschil dat de raampartijen samengesteld zijn uit anderhalf i.p.v. twee kruisvensters. In overeenstemming met de voorgevels worden ook hier gelijktijdig twee ontlastingssystemen gebruikt: bogen op de benedenverdieping en trapeziumvormige stenen op de verdiepingen.

Besluit.

Het algemene concept bij de opbouw van deze vijf woningen - het zesde tot en met het tiende gebod - wordt gekarakteriseerd door een doelbewust ondergeschikt maken

van de individualiteit van elke woning aan het totaalbeeld, waarbij degelijkheid, sobere rijkdom en rustige voor naamheid kenschetsend zijn.

Dit totaalbeeld is de resultante van verschillende opties waarbij het identiek materiaalgebruik en de identieke gevelopbouw van doorslaggevende betekenis zijn. De over het gehele gevelvlak doorgetrokken plinten, vensterdorpels, kordonlijsten en kroonlijsten, met daarboven het alles overdekkende zadeldak, zorgen voor een sterke horizontale binding tussen de in de hoogte uitgewerkte woningen.

De dakvensters, die door de concentratie van verschillende siermotieven op een beperkte oppervlakte de decoratieve en formele expressie van een topgevel benaderen, onderlijnen zowel de individualiteit van de afzonderlijke woningen als hun onderlinge samenhang binnen een groter complex. Enerzijds lijkt het alsof getracht werd iedere woning, qua opbouw typische dwarshuizen, een eigen gevelbekroning te geven, als het ware een eigen topgevel: anderzijds wordt door het repetitieve ritme van de dakvensters, gelijk aan het ritme van de vensterpartijen, de horizontale binding tussen de verschillende woningen versterkt.

Door de proporties van het geheel, de verzorgde detaillering en het rijkelijk gebruik van natuursteen wordt de dimensie van huurwoning overschreden en krijgt het geheel het uitzicht van een rijkere patriciërs woning.

Wij hebben hier niet te maken met een samenvoegen van vijf afzonderlijke, identieke woningen, maar wel met een grotere eenheid, vergelijkbaar met andere grotere profane gebouwen die het Leuvense stadsbeeld bepalen. Het is vooral dit aspect dat tengevolge van de verschillende verbouwingen volkomen teloor gegaan is en waarnaar een eventuele toekomstige restauratieve ingreep zich op de eerste plaats zal moeten richten.

Voetnoten.

- (1) Hissette L., *Le pressoir du vignoble de l'abbaye de Sainte Gertrude*, p. 131.
- (2) Jacobs A., *L'abbaye noble de Sainte-Gertrude*, p. 52.
- Smeyers M., *Abbaye de Sainte Gertrude à Louvain*, p. 922.
- Halfants J., *Notes sur les anciennes façades de Louvain*, vermeldt 1530 op p. 38 en corrigeert zich tot 1548 op p. 156.
- Van Even E., *Louvain dans le passé et le présent*, p. 212 vermeldt echter 1530.
- (3) Meulemans A., *Kanttekeningen bij een zware brand*, p. 152.
- (4) Boonen W., *De Geschiedenis van Leuven (1593-1594)*, Leuven, 1880, p. 389.
- (5) Meulemans A., *op. cit.*, p. 153.
- (6) Leuven, Stadsarchief, Gemeentegoederen, 1281.
- (7) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en plannen, inv. in hs., 263.
- (8) Meischke R., *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*, p. 87-90.
- (9) Jacobs A., *L'abbaye noble de Sainte-Gertrude*, p. 50.
- (10) Hierbij kan aangestipt worden dat de tekening van het 'tiende gebod' die voorkomt in van E. Van Even, *Louvain dans le passé et le présent*, p. 212, niet correct is.

Bibliografie.

Boonen W., *De geschiedenis van Leuven (1593-1594)*, Leuven, 1880.

Callebaut L. en J. Schreurs, *De St.-Geertrui abdij*, onuitgegeven licen-
ciatsverhandeling, Leuven, 1976.

De Rijckel J.E., *Historia Sanctae Gertrudis*, Brussel, 1637.

Halfants J., *Notes sur les anciennes façades de Louvain: La fenêtre à croisillons in Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Leuven en omgeving*, 1962, p. 33-40; p. 98-106; p. 153-169; 1963, p. 39-54.

Hissette L., *Le pressoir du vignoble de l'abbaye de Sainte-Gertrude à Louvain*, in *Bulletin de la Commission royale d'art et d'archéologie de Belgique*, 49, 1910, p. 127-135.

Jacobs A., *L'abbaye noble de Sainte-Gertrude, depuis son origine jusqu'à sa suppression*, Leuven, 1880.

Maere R., *Abbaye de Sainte-Gertrude à Louvain. Restaurations et découvertes archéologiques*, in *Archives Belges*, 15, 1913, p. 31-32.

Meischke R., *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*, Haarlem, 1969.

Meulemans A., *Kanttekeningen bij een zware brand*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Leuven en omgeving*, 1967, p. 152-154.

Meulemans A., *Oude Leuvense straten en huizen*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Leuven en omgeving*, 1970, p. 18-19.

Piot G.J.C., *Histoire de Louvain depuis son origine jusqu'à aujourd'hui*, Leuven 1839.

Smeyers M., *Abbaye de Sainte-Gertrude à Louvain*, in *Monasticon Belge*, 4, Luik, 1970, p. 867-961.

Van Even E., *Les auteurs de la tour, des stalles et du tabernacle de l'église de Sainte Gertrude à Louvain*, in *Bulletin de la Commission royale d'art et d'archéologie de Belgique*, 14, 1857, p. 54.

ID., *Louvain dans le passé et le présent*, Leuven, 1895.

ID., *Louvain monumental*, Leuven, 1865.

Oostende, Albert I Promenade 76: voorgevel van de Villa Maritza. (Foto Peter Somers, R.M.L.Z., 1982)

Middelkerke, Zeedijk 210: voorgevel van de Villa Doris. (Foto Peter Somers, R.M.L.Z., 1982)

Beschermingen op de zeedijk: Villa Maritza en Villa Doris.

Miek Goossens
R.M.L.Z.

De 'Villa Doris' gelegen op de zeedijk van Middelkerke werd bij Koninklijk Besluit van 6 oktober 1980 beschermd als monument. De 'Villa Maritza' op de zeedijk van Oostende werd bij Ministerieel Besluit van 6 augustus 1981 geplaatst op een ontwerp van lijst van voor bescherming vatbare monumenten, stads- en dorpsgezichten, hetgeen een voorlopige bescherming gedurende een periode van één jaar betekent.

Wat zet de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg ertoe aan deze laatste parels van Belle Epoque-architectuur aan de Noordzeedijk voor bescherming voor te dragen?

Archiefphoto's van de zeedijk tonen een bebouwing van individuele rijhuizen, gebracht in een amalgaam van bouwstijlen en met een rijke variëteit van materialen en kleuren, waarbij de betrachting om de banaliteit te weren het bindende element is.

Dit soort eenheid in veelheid is er niet meer. Althans heeft zij sinds de jaren dertig, en in versneld tempo vooral sinds de economische boom van de jaren zestig, de plaats geruimd voor een ander soort homogeniteit, nl. die van de appartementsgebouwen.

Het massatoerisme vereiste uiteraard een groter aantal voorzieningen. De burgerij had ondertussen reeds andere paradijzen ontdekt voor het doorbrengen van haar vakantie: de familievilla aan zee werd verkocht aan de meestbiede. Een historische terugblik is hiertoe noodzakelijk. De geschiedenis van de vrij recente bebouwing van de zeedijk, is die van de democratisering van het toerisme.

In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde zich in eerste instantie bij kunstenaars maar vooral bij de gegoede burgerij, een belangstelling voor de kust en de zee. Het werd toen mode zijn vakantie aan de Noordzee door te brengen. In functie van dit vakantielevens ontstonden architecturale voorzieningen: de zeedijk werd uitgebouwd tot een promenade, van waarop men wandelend van de zee kon genieten. Op deze boulevard kwam een begeleidende architectuur van hotels en zogenaamde 'villa's', die hoofdzakelijk om commerciële reden opgevat werden als een gesloten constructie van rijwoningen; op deze manier kon op de beschikbare grond een maximum aantal kavels met zicht op zee getrokken worden. Deze conceptie leidde naar een architectuur die zich hoofdzakelijk toespitste op het gevelontwerp. De architect kon hier zijn fantasie de vrije loop laten en ongehinderd zijn academisch verworven vormtaal gestalte geven in exuberante ontwerpen: het exotische, overdadige en mondaine karakter van de architectuur is aldus de vertolking van zijn eigenaars die het leven tijdens de zomervakantie anders, fantasierijker, paradijselijk en uitbundiger wilden.

dende en ruime plaats voor appartementenbouw. Aldus werden voorzieningen voor een massatoerisme uitgebouwd op de infrastructuur van de op individualiteit gerichte burgerij van de voorbije eeuw.

Het ligt niet in de bedoeling van dit artikel om in te gaan op de sociale en culturele weerslag van dit fenomeen. Het

Middelkerke, Zeedijk: voorgevel van de Villa Cogels. (Foto Peter Somers, R.M.L.Z., 1982)

is een feit dat de huidige architecturale situatie op de zee-
dijk van onze kust getuigt van deze maatschappelijke evo-
lutie.

De overblijvende 'villa's' uit de Belle Epoque worden
schaars: wat zeldzaam wordt trekt de aandacht en krijgt
waarde. Mede door hun soms schrijnende confrontatie
met de omringende appartementsgebouwen. Deze con-
frontatie is bijzonder frappant bij de 'Villa Cogels' in
Middelkerke (beschermd bij K.B. van 21.2.1978). Aange-
zien hier slechts een bescherming werd bekomen op het
moment dat de bouwvergunning voor een appartements-
gebouw van 10 bouwlagen was afgeleverd, heeft de Rijks-
dienst voor Monumentenzorg op last van zware schadever-
goeding het huidige resultaat aanvaard, waarbij de gevel
weliswaar bewaard werd maar overbouwd tot op de toege-
laten hoogte. Aldus is de Villa Cogels een symbool bij uit-
stek geworden.

De 'Villa Maritza'

'Villa Maritza' werd opgetrokken in 1885 (overeenkomstig
de datum op de schoorsteen van het salon) en vertoont een
volkomen symmetrische gevelopbouw. Deze gevelopbouw
vormt een representatief voorbeeld van eclecticisme. De

vier bouwlagen zijn streng van elkaar gescheiden én door
het gebruik van horizontale lijsten én door de toepassing
van een verschillende vormtaal per verdieping.

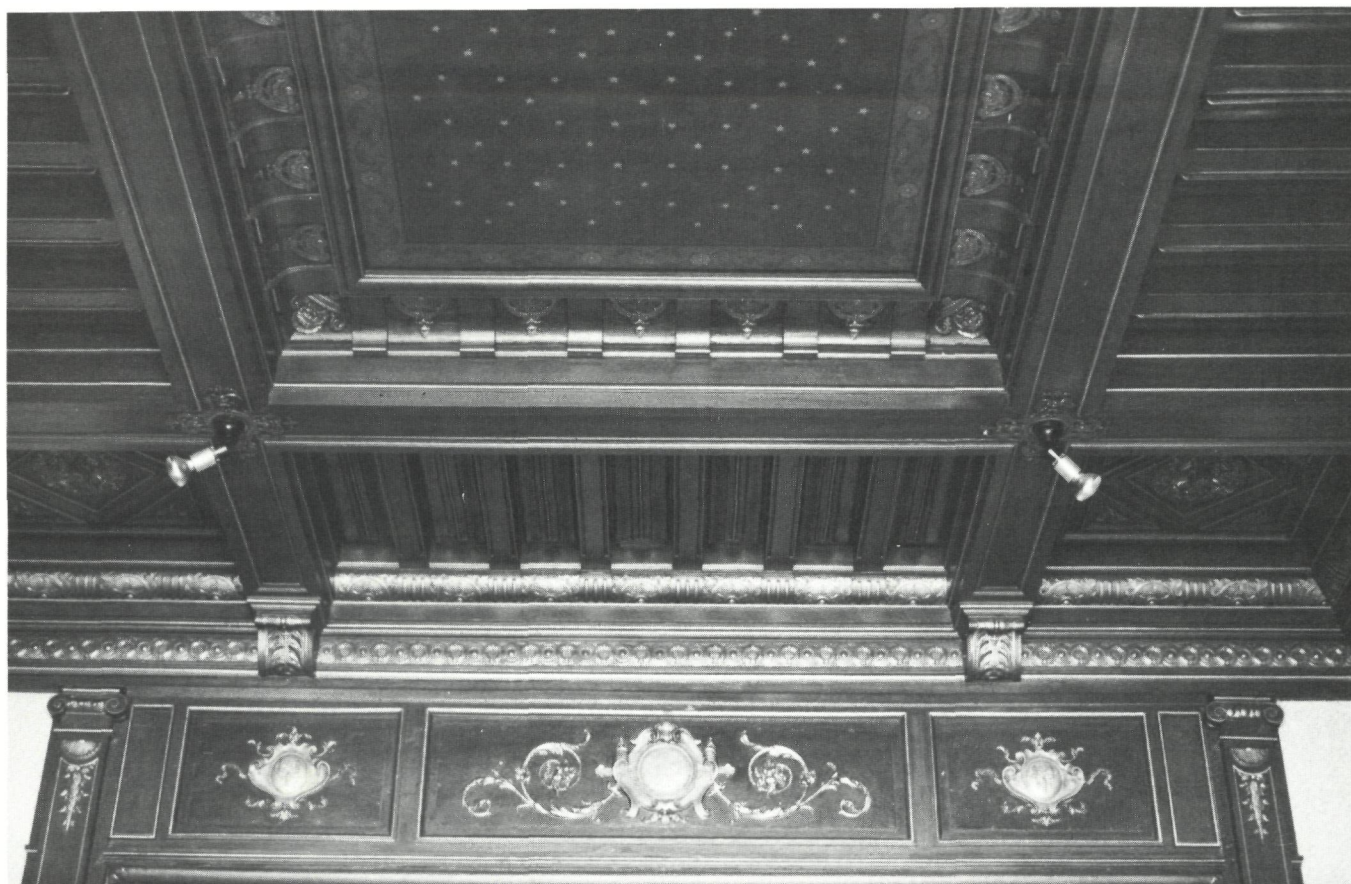
De gelijkvloerse verdieping is uitgewerkt met bossagewerk
in Italianiserende trant. Het centrale ingebouwde terras
werd later afgesloten door een raam en geïncorporeerd bij
het salon. Links en rechts hiervan bevinden zich de iden-
tieke ingangen voor villabewoners en huispersoneel.

Het accent ligt op de tweede bouwlaag in neobaroktrant.
Hier komt opnieuw een licht vooruitspringend centraal
terras voor (eveneens later afgesloten door een raam), dat
nu echter voorzien is van een ijzeren balkonleuning die
over de hele breedte van de gevel doorloopt. De twee smal-
lere zijtraveeën zijn geaccentueerd door een portiek: een
entablement op gebosseerde en gecanneleerde zuilen met
gietijzeren voetstuk en dito voluten-kapiteel. Het bekro-
nende gebogen fronton is gebroken voor een leeuwenkop.
Een sobere derde bouwlaag gaat vooraf aan een in- en uit-
gezwente top met bekronende obelisk in neo-Vlaamse
renaissancestijl; deze top is doorbroken met een half rond
venster met breed vooruitspringend balkon.

Ook de binneninrichting is vermeldenswaard. De ingang
rechts leidt naar de gang met een imposante trap met een
leuning van ijzeren rankwerk. Achter het ingebouwde ter-
ras, — en er thans mee verbonden — bevindt zich een

Oostende, Villa Maritza: interieur, glasraam. (Foto R.M.L.Z.)

Oostende, Villa Maritza: interieur, houten plafondbetimmering in neo-Vlaamse renaissancestijl. (Foto R.M.L.Z.)

salon met houten wand- en plafondbetimmering in neo-Vlaamse renaissancestijl. De schoorsteen draagt het jaartal 1885. Hierachter bevindt zich een tweede salon dat verlicht wordt door een prachtig glasraam en waarvan de wanden gedecoreerd werden in een neo-Louis XVI stijl met op Watteau geïnspireerde wandschilderijtjes. Rijke parketvloeren met inlegwerk komen overal voor, tot op de kamers van de verdiepingen, evenals lijstwerk en decoratie op plafonds en schoorstenen.

Villa Doris

De 'Villa Doris' is smaller van constructie en tegelijkertijd verfijnder in opvatting dan de eerder robuuste 'Villa Maritza'. Het ontwerp is van de hand van de Brusselse architecten Albert en Alexis dumont (cfr. gevelinscriptie) en zou, volgens de huidige bewoners in 1899 opgericht zijn. Het sierlijke gevelontwerp leunt aan bij de neo-rococostijl.

Het wijkende terras vormt hier het belangrijkste gevelonderdeel, uitgebouwd als het is onder een brede korfboog die de hele breedte van de gevel beslaat. Dit terras is bereikbaar via een opzij geplaatste trap en is afgeschermd door een ijzeren leuning van verfijnde tekening. Binnenin is dit terras bekleed met gekleurde faïence-tegels met ranken van 'Blauwe Regen' in een prachtig koloriet van blau-

wen en gelen. De bovengevel is centraal gemarkeerd door een golvende uitbouw over de twee verdiepingen heen, die boven de houten kroonlijst uitloopt op een polygonaal uitkijktorentje.

Opmerkelijk is het sculpteerwerk aan deze gevel, vooral de kraagstenen van de korfboog, de schelpvorm onder de uitbouw en de flankerende rocailles met zeepaard- en dolfijn-motief.

Besluit

Mocht de schaal van de omgevende appartementsgebouwen — vooral in het laatste geval — enige vraagtekens omtrent het handhaven van deze status quo ten gevolge van de bescherming oproepen, laten wij onze vraagtekens dan vooral gaan naar de agressiviteit van de verdrukkers, eerder dan naar de frêleheid van 'Villa Doris' die het bewaren waard is en van de verstikkingsdood dient gered. Mocht het gebrek aan homogeniteit van de zeedijkwand thans voor enige belemmering van 'esthetisch genot' zorgen, bedenk dat zelfs in verworden situaties Monumentenzorg een verantwoordelijkheid kan hebben ten overstaan van het resterende patrimonium. Gebouwen zijn tot op zekere hoogte spiegels van de maatschappij. De confrontatie van de schaarse villa's met de appartementenbouw is de materiële getuige van een geëvolueerde vorm van toerisme en dus impliciet van een maatschappelijke evolutie.

177

DORIS

Monumentenzorg studeren in Vlaanderen

M. Ramakers

R.M.L.Z.

Voor wie zich geroepen voelt monumentenzorg te studeren, schetst hiernavolgend kortartikel de opleidingsmogelijkheden in het Vlaamse landsgedeelte. We noteren dat het niet de bedoeling is de gedoceerde materie inhoudelijk te evalueren, maar wel zoveel mogelijk informatie omtrent de studierichting zelf te verschaffen. Het gaat bovendien om 'post-graduat' en niet om specifiek-praktische beroepsopleidingen, die men in welbepaalde academies kan volgen en die rechtstreeks verbonden zijn met de uitvoeringswerken tijdens de restauraties (steenkappen, ebeneren enzomeer...)

Kunsthistorici, archeologen en architecten krijgen tijdens hun licentieopleiding meestal de kans een cursus monumentenzorg als keuzevak te volgen. Deze cursus wordt opgevat als 'een kennis-making met' of 'een inleiding tot' de veelomvattende aspecten en de problematiek van de Monumentenzorg (1).

Deze initiatiecursussen zijn vanzelfsprekend beperkt. Wie zich in deze studierichting verder wil specialiseren, heeft de keuze tussen drie verschillende instituten, namelijk het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw (N.H.I.B.S.) in Antwerpen, Het Hoger Architectuuronderwijs Sint-Lucas in Gent en het Instituut voor Toegepaste Wetenschappen van de K.U.Leuven. Gezien de merkbare verschillen in de opleiding, worden deze drie centra afzonderlijk behandeld.

Het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw

In 1975 werd aan het N.H.I.B.S. een 'post-graduaatstudie voor de conservatie en de restauratie van monumenten en landschappen' (2) opgericht.

Inlichtingen en inschrijvingen:

N.H.I.B.S., Afdeling Monumenten- en Landschapszorg, Mutsaertstraat 31 te 2000 Antwerpen. Tel: 031/31 70 84 of 31 70 85.

Toelatingsvoorwaarden:

In het bezit zijn van een kandidaatsdiploma van een Belgische universiteit of een instituut voor Hoger Onderwijs. Het 'Diploma Monumenten- en Landschapszorg' kan slechts worden toegekend aan diegene, die reeds een basisdiploma van licentiaat, ingenieur of architect heeft behaald. In de praktijk richt deze opleiding zich vooral tot de architecten, ingenieurs, (kunst-)historici en archeologen. In functie van motivatie of specifieke ervaring kunnen binnenhuisarchitecten en tuinarchitecten eveneens toegelaten worden. Kandidaten met een andere basisdiscipline kunnen slechts toegelaten worden na een proefgesprek. Vrije studenten worden ook aanvaard.

Duur en lessenrooster:

Het programma bestaat uit een driejarige cyclus en is sterk interdisciplinair georiënteerd. Het is erop gericht om de combinatie van deze studies met een beroepsactiviteit mogelijk te maken. Het

omvat 16 u les per week, die gebundeld zijn op anderhalve dag. Een nieuwe cyclus start op 5 oktober.

De eerste twee jaren omvatten cursussen, seminars en oefeningen. Het derde jaar wordt gewijd aan de voorbereiding van een 'diplomawerk', dat verdedigd moet worden.

Finaliteit:

Na deze drie jaren met succes beëindigd te hebben, ontvangt men een 'Diploma Monumenten- en Landschapszorg', dat officieel is erkend en voorlopig gerangschikt staat op het niveau van Hoger Kunstonderwijs, derde graad. Een K.B. is in voorbereiding om deze rangschikking over te brengen naar het niveau van de tweede cyclus van het Artistiek Hoger Onderwijs van het Lange Type.

Inschrijvingsgeld:

1000 bfr. per jaar.

Programma:

Hoewel de meeste conservatie- en restauratieprojecten hun directe aanleiding vinden bij een concreet gebouw of landschap, kan een zuiver objectgerichte monumenten- en landschapszorg niet volgehouden worden. Het geheel van waarden en betekenis dat volgt uit de ruimtelijke en spirituele context waarin het monument of landschap ontstond en groeide, dient bij elke interventie geïntegreerd. Dit bewustzijn, de studie van de diverse invloeden, alsmede de methoden en technieken tot herstel en bewaring van het historisch geheel, zijn de voornaamste beginselen die de opleiding 'Monumenten- en Landschapszorg' aan het N.H.I.B.S. bepalen. De ultieme verantwoording voor alle inspanningen voor het bouwkundig en landschappelijk erfgoed ligt in ons streven naar een menselijke en leefbare wereld. Het behoud en de revalorisatie van het historisch patrimonium vormt hierbij de eerste stap binnen een ruimer architecturaal en stedebouwkundig proces. De monumenten- en landschapszorg zelf blijft echter vóór alles een kwestie van mentaliteit en van herkenning. Precies binnen dit algemeen denkkader dient deze post-graduaatstudie in de monumenten- en landschapszorg gesitueerd te worden.

De opleiding draagt dan ook een duidelijk interdisciplinair karakter dat zich manifesteert zowel in de theoretische colleges als in de praktische oefeningen. Het programma groepeerde zich rond drie benaderingswijzen:

1. Theorie en techniek der monumenten- en landschapszorg

(theorie en filosofie, technologie, uitvoeringsmethoden, stereometrie, fotogrammetrie, juridische en administratieve aspecten, landschapszorg en -beheer, economische en financiële aspecten);

2. Historische hulpwetenschappen (historiek monumenten- en landschapszorg, bijzondere problemen kunstgeschiedenis, archeologie, geschiedenis van het landschap en de stadsontwikkeling, historiek interieur, ontwikkeling constructietechnieken, onderzoekstechnieken);

3. Praktijk van de monumenten- en landschapszorg (toepassingen topografie en fotografie, case-studies en seminariewerk, atelieroefeningen, studiebezoeken).

Het Hoger Architectuuronderwijs Sint-Lucas Gent

Sint-Lucas Gent is het oudste architectuurstudiecentrum in het land dat zich daadwerkelijk met de concrete op wetenschap en techniek gefundeerde restauratie en conservatie van het historisch patrimonium heeft beziggehouden.

Inlichtingen en inschrijvingen:

Zwarte Zusterstraat 30, 9000 Gent. Tel: 091/25 42 90

Toelatingsvoorwaarden:

Gediplomeerden van het Hoger Onderwijs, meer bepaald architecten, binnenhuisarchitecten, ingenieur-architecten en architecten-historici. Met kandidaten uit andere richtingen kunnen de toelatingsvoorwaarden besproken worden.

Finaliteit:

Een diploma 'Artistiek Onderwijs van het Korte Type in afwachting van een klassering in het Artistiek Hoger Onderwijs van het Lange Type.

Duur en lessenrooster:

De studie gaat over een cyclus van 3 jaar, waarvan de eerste twee 13 uur per week bevatten. Gedurende het 3de jaar wordt gewerkt aan het afstudeerproject (4 uur). Cursussen op woensdag (8u30 tot 12u en 13u30 tot 17u50) en vrijdag (13u30 tot 17u).

Inschrijvingsgeld:

2000 bfr. per jaar.

Programma:

Technische kennis, historisch inzicht en creatief omgaan met het restant vormen de pijlers van de studie monumentenzorg.

Het creatieve heeft te maken met geloof, enthousiasme en een visie, enerzijds een *totale* visie op de monumentenzorg als de zorg om de continuïteit met het verleden te behouden, dit verleden gaaf te bewaren of te herstellen en te integreren in het heden, anderzijds een *specifieke* visie, die ruimtelijk, technisch en historisch bepaald en tevens realistisch is in de tijd en creatief in het 'wat' en het 'hoe'.

De gemotiveerde kandidaat-monumentenzorger moet in staat zijn, vanuit een als totaliteit verwerkte informatie, een eigen visie te ontwikkelen ten opzichte van monumentenzorg. Deze visie zal hem in staat stellen creatieve architecturale oplossingen te bieden voor reële probleemsituaties.

In het programma onderscheiden we drie soorten activiteiten:

1. projectstudie (analyses, synthese, ontwerp);
2. lopend onderzoek (case-studies, seminariewerk) i.v.m. projectstudies;
3. deskundige informatie en initiatie (theoriecursussen) waaronder verplichte en keuzevakken.

Deze activiteiten zullen elkaar bevruchten en geïntegreerd worden in het afstudeerwerk (verhandeling en ontwerp).

Het studieprogramma van de eerste twee jaar voorziet 4 grote onderverdelingen:

1. Basiswetenschappen.
2. Hulp- en aanverwante wetenschappen.
3. Technische wetenschappen.
4. Praktijk van de monumentenzorg.

Het Interfacultair Instituut voor Stedebouw en Ruimtelijke Ordening van de Faculteit Toegepaste Wetenschappen van de K.U.Leuven

Dit centrum richt zich voornamelijk tot een internationaal publiek. Tot 1981 was het gevestigd in het Europacollege te Brugge, alvorens te worden overgebracht naar Leuven.

De werktalen zijn Frans (Centre d'études pour la conservation du patrimoine architecturale et urbain) en Engels (Centre for the conservation of historic towns and buildings). Het is vanzelfsprekend dat een goede kennis van deze talen onontbeerlijk is om deze specialisatie aan te vatten.

Inlichtingen en inschrijvingen:

K.U.Leuven, afdeling architectuur, kasteel van Arenberg te 3030 Leuven. Tel: 016/22 09 31.

Toelatingsvoorwaarden:

Het centrum laat elk jaar een dertigtal kandidaten toe, die titularis zijn van een universitair diploma in de richtingen architectuur, stedebouw, ruimtelijke ordening, ingenieurswetenschappen of kunstgeschiedenis. Met akkoord van de facultaire commissie kunnen kandidaten uit aanverwante disciplines toegelaten worden. In principe wordt een professionele ervaring van minstens twee jaar geëist en dit op het gebied van de architectuur, de urbanisatie of de monumentenzorg.

Finaliteit:

Studenten, die na het eerste jaar volgens de academische criteria zijn geslaagd, krijgen 'le certificat' of 'the certificate'. Diegenen, die tijdens het tweede jaar opzoekingen verrichten en een eindverhandeling, conform aan de regels van de faculteit, afleveren, worden toegelaten tot de graad van licentiaat of 'Master's degree'.

Duur en lessenrooster:

De volledige cyclus omvat twee jaar. Het programma '82-'83 bedraagt 380 uur les. Tijdens het laatste trimester krijgen vooral de praktijk en de stages ruime aandacht. Voor elke cursus krijgt de student een werkplan.

Inschrijvingsgeld:

Ongeveer 4000 dollar of 150 000 bfr. In deze som zijn inbegrepen: de inschrijvingskosten aan de universiteit (11 500 bfr.), aan het centrum (20 000 bfr) en de verblijfkosten te Leuven. Er moet op gewezen worden dat buitenlandse studenten aanspraak kunnen maken op een studiebeurs om dit programma te volgen;

Programma:

De bedoeling van het centrum is een zo breed mogelijk studieprogramma aan de deelnemers aan te bieden en dit in de disciplines, die betrekking hebben op de bewaring en het herstel van het stedelijk en landelijk architecturaal patrimonium. Het programma wordt verdeeld in algemene cursussen en specialisatiecursussen, die de specifieke materies behandelen op het gebied van het stads-herstel en de monumentenzorg.

Hieronder de hoofdbestanden van de cursussen:

Algemene vakken (280 uur)

Filosofie-theorie-Milieu

Geschiedenis van de Architectuur en de Urbanisatie

Wetgeving

Specialisatiecursussen (280 uur)

Conservatie en restauratie van monumenten.

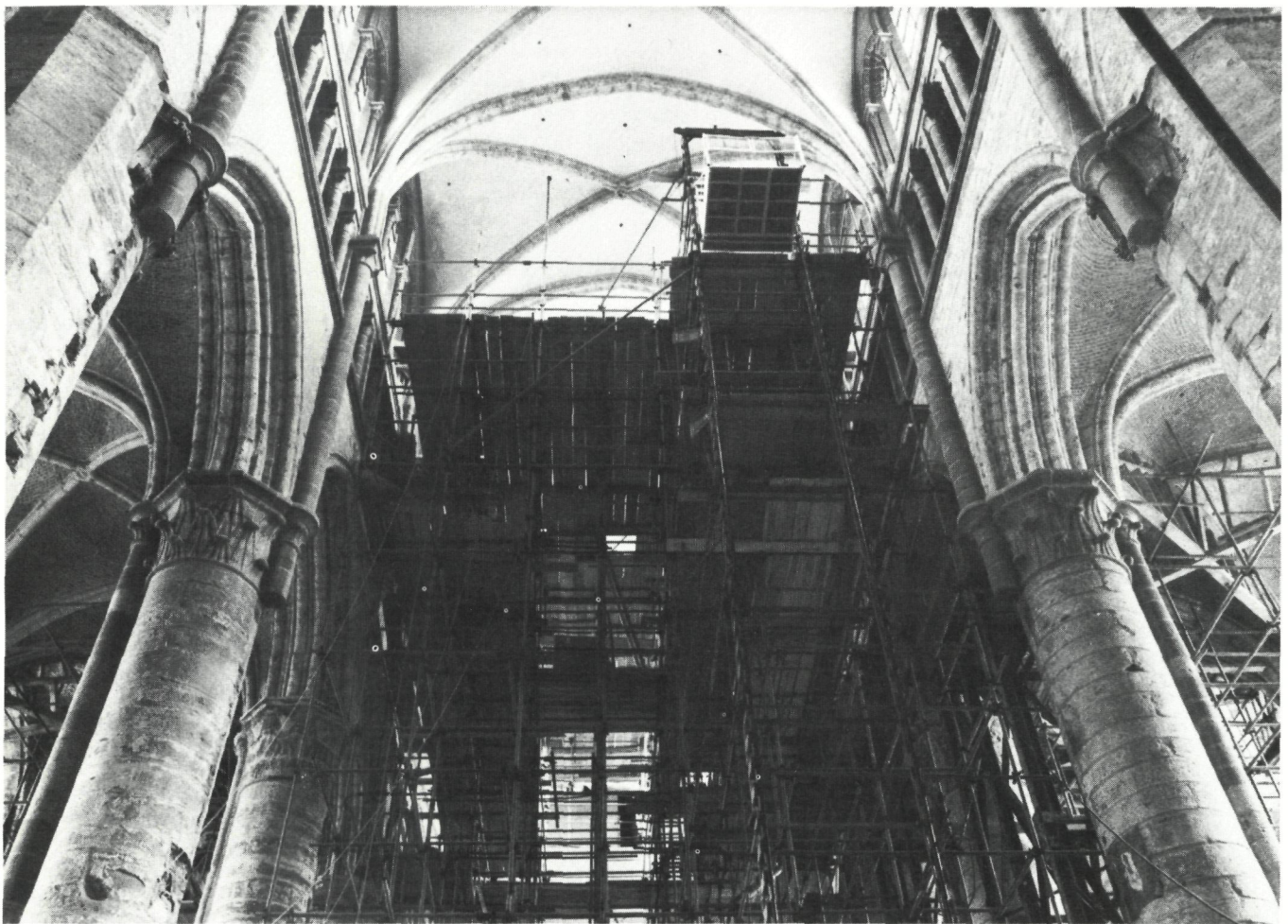
Herstel van historische steden en dorpen

Speciale technieken.

Het is evident dat deze hoofdbestanden uiteen vallen in talloze technische onderdelen. Buiten dit cursusgedeelte wordt van de student bovendien verwacht dat hij deelneemt aan een seminarie, gewijd aan een grondigere studie omtrent een of ander onderwezen studieonderdeel, aan de practica, de voordrachten en de studiereizen.

Voetnoten

- (1) Aan de Rijksuniversiteit van Gent (docente: F. Van Tyghem) wordt deze initiatiecursus als volgt ingedeeld:
 1. Typologie van Monumenten, Stads- en dorpsgezichten (wat wordt beschermd?)
 2. Oorzaken van de ondergang - waardeanalyse (waarom wordt beschermd?)
 3. Historische ontwikkeling, middelen en doeleinden (hoe wordt beschermd?)
 4. Kennis van materialen en techniek. Aan de K.U.Leuven onderscheidt Prof. Lemaire drie grote krachtlijnen:
 1. Algemene theorie
 2. Bijzondere problemen
 3. Stadssanering.
- (2) In tegenstelling tot de twee andere centra wordt de landschapszorg in het studiepakket opgenomen.

Monumentenzorg vereist wel meer dan louter interesse; een grondige technische kennis is onontbeerlijk. (Werken in de St.-Niklaaskerk te Gent, foto R.M.L.Z.)

Fragmenten van de koorbanken van de Sint-Sulpitiuskerk te Diest in een Ierse verzameling

M. Smeyers
K.U. Leuven

Naar aanleiding van een veiling, voorzien voor 9-10 juli 1982 in het kasteel van Adare bij Limerick, (Ierland) werden twee eiken en met sculptuur versierde panelen (ieder 261 bij 56 cm) te koop aangeboden. Volgens de veilingcatalogus hebben ze deel uitgemaakt van een koorgestoelte en gaat het om Brussels werk van het einde van de 15de eeuw. Op basis van iconografische gegevens opperden de auteurs de mening dat beide stukken afkomstig waren uit een collegiale kerk mogelijk toegewijd aan de H. Germanus van Parijs. Ca. 1830 werden ze bij de inrichting van het slot van Adare aangepast als deurvleugels en voorzien van een monumentale neogotische omlijsting (1). Bij nader inzien viel het ons echter op dat deze panelen grote gelijkenis vertoonden met wat thans overblijft van het laatgotische gestoelte in de Sint-Sulpitiuskerk in Diest en we kwamen tot de vaststelling dat het hier inderdaad twee afsluitwangen van dit meubel betreft (2). Dit moge blijken uit de gegevens die na een beschrijving zullen worden meegedeeld.

Beschrijving

Elke wand is onderverdeeld in twee verdiepingen. Langs de buitenzijde treft men telkens onderaan een rechthoekig paneel aan, versierd met een gehistorieerd tafereel in hoogrelief. Dit is geplaatst onder een gotische arcade waarboven blind maaswerk prijkt. In het bovenste gedeelte bemerkt men een figurengroep op een sokkel, opgesteld in een open nis met gotische overhuiving in de vorm van een accoladeboog. Open vensterwerk bekroont dit paneel.

Op de eerste wang is onderaan de H. Maagd op haar sterfbed afgebeeld. Ze wordt omringd door de twaalf apostelen, en terwijl Sint-Pieter de laatste gebeden uitspreekt en de Vrouw met wijwater besprenkelt, drukt de H. Johannes haar de kaars der stervenden in de hand. De geschiedenis wordt voortgezet in het bovenste register met de Kroning van Maria. De Vader en de Zoon zetelen op een troon terwijl de H. Maagd, frontaal naar de toeschouwer gekeerd, met gevouwen handen neerknielt. Het gaat om een kroningstype dat sedert het midden van de 15de eeuw zijn intrede doet (3). Dit laatste reliëf vertoont belangrijke beschadigingen: de rechtervoorarm van Christus en de linkerhand van de Vader zijn afgebroken, en de kroon evenals de H. Geest ontbreken. De groep is geplaatst onder een met opengeschoven gordijnen omhangen tentje of baldakijn.

Het andere paneel vertoont onderaan een bisschop met kruisstaf in de linkerhand, terwijl hij met de rechter een zegenend gebaar maakt over een brandend huis. Via een venster in de zijwand tracht een man zich te redden. De compositie in het bovenste gedeelte van de wang is analoog

met de beschreven Kroning. Men herkent er dezelfde bisschop, neerzittend op een troon en lezend in een open boek dat op zijn linkerhand rust. In de andere houdt hij een fraai versierde kruisstaf. Aan weerszijden knielen twee kanunniken, met een *almutum* of koorpels over de arm. De centrale figuur is eveneens opgesteld onder een vooraan geopend tentje.

Op de keerzijde van de wangen werd in het bovenste gedeelte de achterzijde van de vermelde tentjes in het hout uitgesneden. De gordijnen die in parallelle plooiën neervallen en de puntvormige hemels waaraan ze zijn vastgehecht vormen een ietwat vreemd aandoend decor. Tegen de rechtse pijler, die de gotische arcade boven deze baldakijntjes draagt is telkens, staande op een zuiltje en onder een overhuiving, een mannelijke heilige opgesteld. De onderste compartimenten vertonen in beide gevallen een aantal uitgesneden profielen die verwijzen naar een eertijds aansluitend gestoelte. Meer concreet bemerkt men als voetstuk een rechthoekig paneeltje met blind gotisch maaswerk en met aan de voorzijde een achzijdig zuiltje. Daarboven bevindt zich een kwartrond gedeelte waarin oorspronkelijk de zitting draaide, afgeboord met een holle keellijst met telkens drie gestileerde bloemen op lange stengels. Hierop werd als knop een grote vogel in hoogrelief gesculpteerd. Het hoogste gedeelte van de stoel wordt aangeduid door gebundelde zuiltjes of schalken, bestemd om de — thans weggesneden — armleggers te dragen.

Identificatie

De beschreven vorm en versiering van deze zijanten van koorstoelen stemmen volledig overeen met die van de tus-

Afsluitwangen van koorbanken, verwerkt tot deurvleugels (binnenzijde), Brussel, einde 15de eeuw. Adare Manor (Ierland). (Foto A.C. Cooper, Christie's, London)

senschotten op de nog in Diest bewaarde koorbanken. Een vergelijking met een fragment van dit laatste meubel, nl. het benedendeel van een wang, in de collectie van het Museum Mayer van den Bergh in Antwerpen (4), bevestigt deze vaststelling. Dit stuk is aan alle zijden ingekort en meet 73,8 bij 37,6 cm. Bij overbrenging van deze afmetingen op de hoger bedoelde panelen komt men tot een gehele overeenstemming qua profielen en decor. Aan de ene zijde van dit fragment werd een staande Madonna in een zelfde reliëf en onder een zelfde gotische arcade uitgesneden. De achterkant is voorzien van het identieke lijstwerk van een gestoelte en bovendien ontwaart men op de kwartronde lijst nog in reliëf de aanzet van een dier met zijn berijder als knop.

In verband met de iconografie dient er aan herinnerd dat, volgens de reeds aangehaalde veilingscatalogus, de hoger beschreven heilige met de H. Germanus van Parijs (†576) kan worden vereenzelvigd. Inderdaad, men treft in diens *vita* een mirakel aan waarbij door zijn tussenkomst een brand wordt gestild (5). Met evenveel en zelfs meer recht kan men hier echter denken aan de H. Sulpitius, aartsbischop van Bourges (†647). Die wordt eveneens voorgesteld met koorkap en mijter doch bovendien, conform aan zijn rang, met de kruis staf (6), zoals dit op de beschreven panelen het geval is. Bovendien treft men in zijn levensbeschrijving enkele mirakels aan in verband met branden die

door hem worden bedaad en waardoor mensen aan de vuurdood ontsnappen (7).

Een dergelijke identificatie is uiteraard van belang daar de collegiale van Diest aan de H. Sulpitius is toegewijd. Ook Maria, uitgebeeld op de andere van de beschreven wangen, bekleedt in vermelde kerk een belangrijke plaats. Een miraculeuze Madonna van het einde van de 13de eeuw wordt er trouwens vurig vereerd (8). In dit verband kan nog worden aangestipt dat ook op de 15de-eeuwse gewelfsleutels van het koor o.m. de figuren van Maria en Sulpitius prijken (9). Ook op de opeenvolgende hoogaltaren constateert men door de eeuwen heen een zekere continuïteit dankzij de aanwezigheid van dezelfde iconografische thema's, nl. de H. Maagd en de H. Sulpitius, meestal vergezeld van de H. Dionysius, eveneens een belangrijk kerkpatroon (10). Hierbij kan nog worden opgemerkt dat ook de wang uit het Museum Mayer van den Bergh met een Madonna is opgesmukt en aldus qua beeldvoorstelling bij de hier behandelde panelen aansluit.

Zoals gezegd schrijft men in de veilingscatalogus deze fragmenten toe aan een Brussels beeldsnijder van het einde van de 15de eeuw (11). In verband met de in Diest en Antwerpen bewaarde stukken wordt door diverse kunstgeleerden eenzelfde plaats van herkomst en datering voorgesteld. Wat belangrijker is: stilistisch bestaat er een sterke verwantschap tussen alle reeds ter sprake gebrachte koor-

De Kroning van Maria (fragment van de afsluitwang van een koorgestoelte), Brussel, einde 15de eeuw. Adare Manor (Ierland). (Foto A.C. Cooper, Christie's, Londen)

De Heilige Sulpitius met twee kanunniken (fragment van de afsluitwang van een koorgestoelte), Brussel, einde 15de eeuw. Adare Manor (Ierland). (Foto A.C. Cooper, Christie's, Londen)

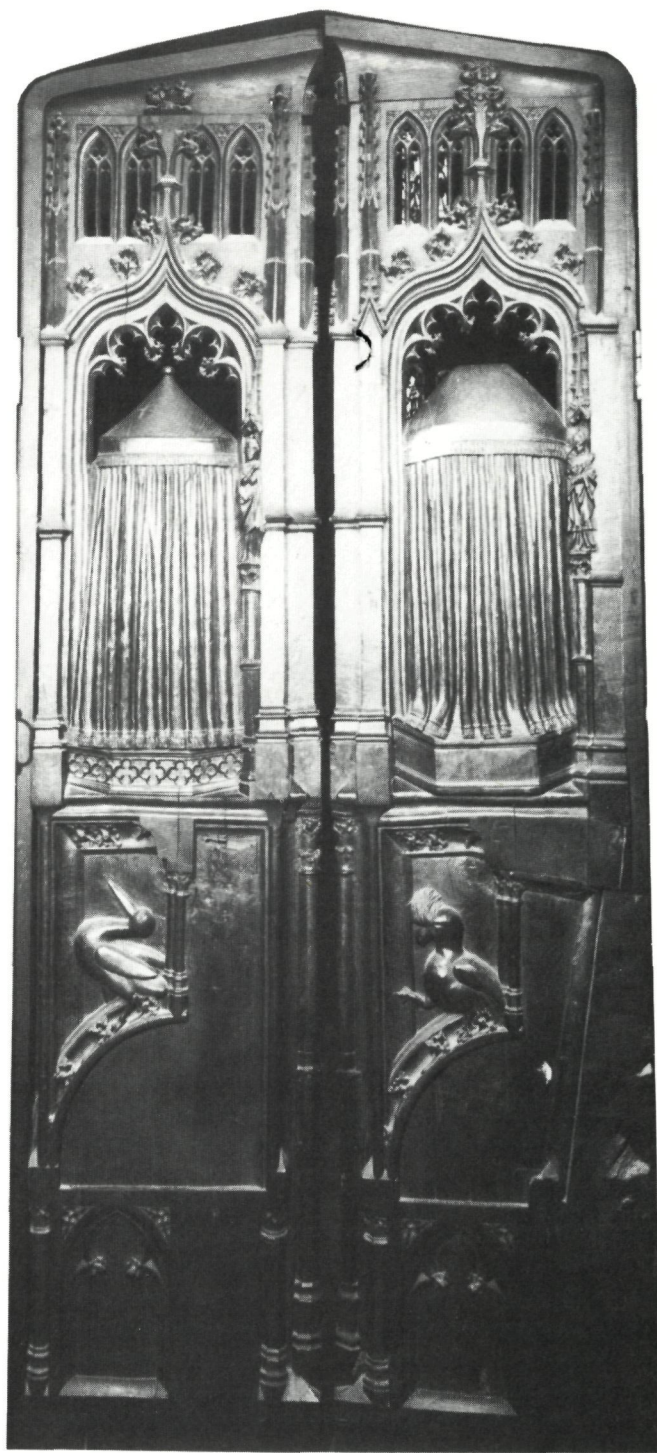
stoelfragmenten, wat de mening bijzet dat ze alle ooit tot eenzelfde ensemble behoord hebben. Grote overeenkomst vertonen het vrij strakke plooien spel en de gelaatsbehandeling. Men vergelijkte bijzonder de Madonna uit het Kroningstafereel met die op het paneel in de collectie Mayer van den Bergh: het gezicht, de halsuitsnijding en het dubbele plooitje van het kleed voor de borst, evenals de vorm van de handen zijn nagenoeg identiek.

Op basis van archivalische gegevens worden de koorbanken van Diest gedateerd tussen 1491 en 1493. In dit laatste jaar werden de sculpturen door een schipper van elders aangevoerd, wat meteen bewijst dat ze buiten Diest werden vervaardigd (12). In verband met het eerste jaartal kan worden verwezen naar een 17de-eeuwse vertaling van een oudere doch verloren kroniek van de stad Diest, opgesteld door Hendrik van Gorrichem (†1536). Volgens deze auteur prijkte oorspronkelijk de datum 1491 op de koorbanken (13). Het toeval wil dat op een van de panelen uit Adare Manor de letters MCCCCXCI blijkbaar als Romeinse cijfers zijn bedoeld. Ze zijn uitgehouwen uit het voetstuk onder de Kroning van de H. Maagd. Wanneer men al de opgesomde argumenten op een rijtje zet, kan men moeilijk twijfelen aan de herkomst van de hier besproken wangen.

Men kan zich tenslotte afvragen hoe deze stukken in Ierland terecht zijn gekomen. Volgens bepaalde geschiedschrijvers werd het gestoelte in Diest reeds in 1818 ontmanteld en gedeeltelijk aan Engelse verzamelaars verkocht (14). Dit is echter onzeker daar in de volgende jaren nog werken aan het meubel werden uitgevoerd, waarschijnlijk met het oog op een noodzakelijke aanpassing van de oorspronkelijk winkelhaakvormig opgestelde zitbanken, na de afbraak van het koordoksaal in 1808. Op basis van documentaire gegevens kan men echter stellen dat tussen 1820 en 1850 bepaalde onderdelen, zoals de overhuivingen en een deel van de stoelen te gelde werden gemaakt (15). De geschiedenis van Adare Manor leert anderzijds dat in 1828 begonnen werd met de bouw van een nieuw kasteel in Tudorstijl. In de jaren 1834-36 vertoefden de eigenaars op het vasteland en op dat ogenblik zouden de beschreven wangen naar Ierland zijn meegebracht (16). Of ze rechtstreeks in Diest of via tussenpersonen werden verworven is voorlopig niet bekend, maar de laatst aangehaalde data zijn zonder moeite in te passen in wat men weet over de historiek van de Diestse koorbanken. Terloops kan er op gewezen worden dat de grote Engelse neogotieker, A.W. Pugin, in 1846 werd aangesproken in verband met de inrichting van Adare Manor.

Besluit

Het is voldoende bekend dat in die tijd talrijke religieuze kunstvoorwerpen en kerkmeubels van uit onze gewesten naar de overkant van het kanaal verhuisden. Het is bij wijze van voorbeeld het noteren waard dat de lezers die deel uitmaakten van het gestoelte in Diest zich thans in het South-Kensingtonmuseum van Londen zouden bevinden (17). De overhuivingen en de rugbeschotten van de koorbanken uit de collegiale van het naburige Aarschot werden

Afsluitwangen van koorbanken, verwerkt tot deurvleugels (buitenzijde), Brussel, einde 15de eeuw. Adare Manor (Ierland). (Foto A.C. Cooper, Christie's, Londen)

in 1833 verkocht en werden enige tijd geleden herontdekt in de 'St. Andrew's' kerk in Gatton (Surrey) (18). Signaleren we hierbij nog dat in de hier behandelde veiling delen van een Vlaams barokgestoelte, afkomstig uit een Antwerpse kerk, waren betrokken (19).

Tenslotte moet worden meegedeeld dat de geplande verkoop van de tot een deur verwerkte wangen niet doorging, daar ze door de koper van het kasteel als een vast, onroer-

rend deel van deze woonst werden beschouwd. Hiermede werd de - terecht te waarderen - poging van een inderhaast bijeen gebrachte groep mecenasen om de stukken voor Diest te verwerven, tot spijt van vele kunstliefhebbers en specialisten, onverwacht gedwarsboemd.

De Dood van de H. Maagd (fragment van de afsluitwang van een koorstoelte), Brussel, einde 15de eeuw. *Adare Manor* (Ierland). (Foto A.C. Cooper, Christie's, Londen)

Voetnoten

- (1) *Adare Manor* Ireland, 1. *Old Master, English and Irish Pictures, Furniture, Silver, Arms and Armour and Porcelain* (veiling Christie, Manson and Woods, en Hamilton and Hamilton 9 - 10 juni 1982), Londen, 1982, p. 95-97, nr. 223. - Wij danken de H. P.V. Maes (Leuven) die onze aandacht vestigde op deze veiling, evenals Dr. Ch. Avery (Londen) die ons informatie en foto's bezorgde over lot 223.
- (2) Zie over deze koorbanken: M. Smeyers, *Sint-Sulpitiuskerk Diest*, in J.K. Steppe, M. Smeyers en J. Lauwerys, *Wereld van vroomheid en satire. Laat-gotische koorbanken in Vlaanderen*, Kasterlee, 1973, p. 125-137; M. Smeyers, *Diestse kunstschaten. Het oude koormobilair uit de*

Sint-Sulpitiuskerk, (Jaarboek van de Vrienden van Sint-Sulpitiuskerk v.z.w. Diest), Diest, 1975; H. Nieuworp, art. *Staannde Madonna met Kind*, in *Kerkelijke kunst in het oude landdecaan Diest* (tentoonstellingscatalogus), Diest, 1982, p. 29-33, nr. B/3. - Onafhankelijk van ons kwam de H.H. Nieuworp (Antwerpen) tot dezelfde conclusie in verband met de herkomst van bedoelde panelen. Mede door zijn tussenkomst werd door de Vrienden van het Stedelijke Museum en Archief Diest een poging ondernomen om de stukken voor Diest te verwerven.

(3) Zie in verband met deze iconografie: F. Baudouin, *De kroning van Maria door de Drieëenheid in de vijftiende-eeuwse schilderkunst der Nederlanden. Iconografische vaststellingen naar aanleiding van Dieric Bouts' "Kroning van Maria" te Wenen*, in *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten*, 8, 1959, p. 179-230.

(4) Cfr. H. Nieuworp, art. cit.

(5) Zie L. Reau, *Iconographie de l'art chrétien*, 3. *Iconographie des saints*, dl. 2, Parijs, 1959, p. 585.

(6) L. Reau, op. cit., 3, dl. 3, p. 1239-1240; C. Squarr, art. *Sulpitius II. von Bourges*, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, ed. o.l.v. E. Kirschbaum, dl. 8, Rome-Wenen, 1976, kol. 414.

(7) *Vita auctore coetaneo anonymo*, in *Acta sanctorum*, januari, dl. 2, Brussel, 1873, p. 534-535; *Vita Sulpicii episcopi et confessoris*, in *Scriptorum rerum Merovingicarum*, 4. *Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici* (*Monumenta Germaniae historica*). ed. B. Krusch, Hannover-Leipzig, 1902, p. 373-374. - Wij danken Mej. K. Van der Stighelen voor haar hulp bij deze iconografische opzoekingen.

(8) M. Smeyers, *Diestse kunstschaten...*, op. cit., p. 9; R. Van De Ven, *De versiering van het beeld en de kapel van O.-L.-Vrouw in de St.-Sulpitiuskerk te Diest gedurende de XVde eeuw*, in *Oost*, II, 1974, p. 45-51.

(9) M. Smeyers, *Diestse kunstschaten...*, op. cit., p. 9; R. Van De Ven, *Arnold Dreyers, een Diests beeldhouwer in de XVde eeuw*, in *Meer schoonheid*, 20, 1973, p. 70-73.

(10) M. Smeyers, *Diestse kunstschaten...*, op. cit., p. 24.

(11) *Adare Manor...*, op. cit., p. 97: 'The handling of the drapery and the facial expressions indicate a Brussels sculptor working at the end of the 16th Century, (sic; bedoeld is 15de eeuw) the style of the figures (in particular of the Virgin) together with the presentation of the upper scenes in circular tents looks back to Flemish prototypes of the 1420's. This stylistic anachronism is a recognizable feature in sculpture - and painting - of the Brussels school around the end of the 15th Century and is paralleled to some degree in such works as a Nativity group from Strasbourg in the Rijksmuseum of circa 1485 (Cat. 789) which is also inspired by early 15th Century Flemish examples. There is a related screen of similar formation and date in the Martinuskerk at Bolsward'.

(12) Cfr. M. Smeyers, *Diestse Kunstschaten...*, op. cit., p. 14.

(13) Diest, *Stadsarchief*, Hs. van Zurpele.

(14) E. Van Even (*Geschiedenis der stad Diest*, dl. 2, Diest, 1850, p. 43) vermeldt dat de verkoop plaats greep onder deken Verloo (te vereenzelvigen met V. Van Looy, deken van 1814 tot 1824?); G. Van der Linden (*De hoofdkerk van de H.H. Sulpitius en Dionysius te Diest*, in *Eigen schoon en de Brabander*, 19, 1936, p. 125) geeft de datum 1818.

(15) Status quaestionis over deze verkoop in M. Smeyers, *Diestse kunstschaten...*, op. cit., p. 24-27.

(16) The Knight of Glin, *Adare Manor*, in *Adare Manor...*, op. cit., p. 9-10.

(17) *Inventaire des objets d'art dans les édifices publics des communes de l'arrondissement de Louvain*, Brussel, 1906, p. 11.

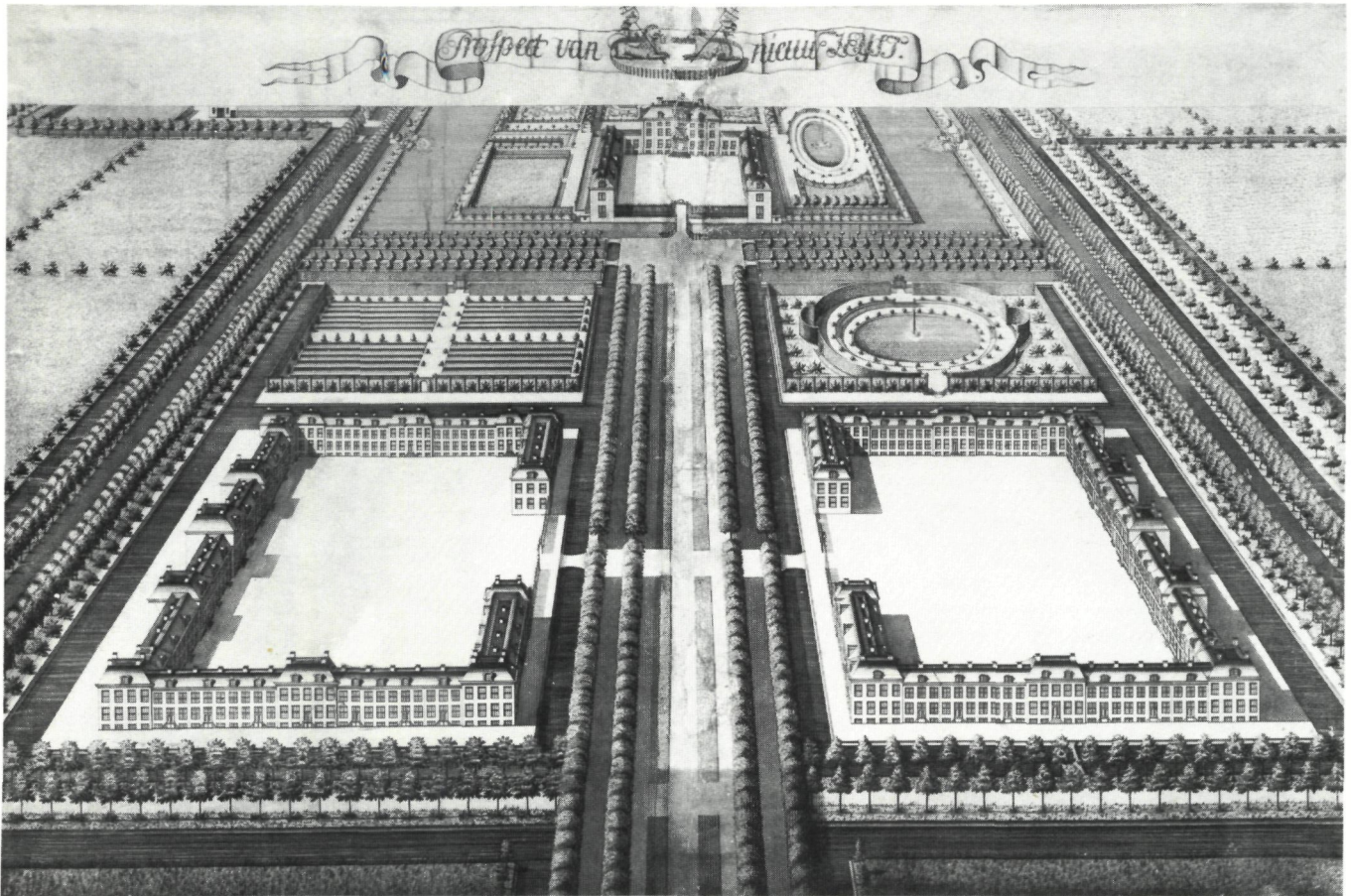
(18) J.A. Cumps, *De koorbanken van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Aarschot* (Bijdragen tot de geschiedenis van het Land van Aarschot, 2), Aarschot, 1978, p. 47-54.

(19) *Adare Manor...*, op. cit., p. 159, nr. 376, met afb. p. 158.

Nederland - België in monumentenland. Een ontmoeting van parlementariërs

G.W. Van Herwaarden
C.R.M. (Nederland)

Dat Nederland en België elkaar ook op het terrein van de monumentenzorg kunnen ontmoeten, werd bewezen tijdens een tweedaagse bijeenkomst van de permanente contactcommissie Vlaanderen-Nederland uit de Vlaamse Raad en het Nederlandse Parlement. Deze commissie die zich de afgelopen jaren vooral met de Taalunie heeft beziggehouden, sprak vooral tot grote vreugde van de Belgische Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg op 10 en 11 juni j.l. over het reilen en zeilen van de monumentenzorg in Nederland.

Het Slot te Zeist: na herbouw en restauratie werd de Nederlandse Rijksdienst voor Monumentenzorg in april 1973 ondergebracht in het Broederhuis. (Foto R.M.Z., 's Gravenhage)

Deze dienst vindt namelijk niet alleen, dat in Nederland de monumentenzorg goed is geregeld, maar beziet met aandacht de interesse die ons Parlement voor de monumentenzorg heeft, zoals bijvoorbeeld bleek bij de behandeling van de CRM-begroting 1982. Dat verschijnsel komt in België niet voor. Daarom wilden de Vlaamse monumentenzorgers graag, dat hun volksvertegenwoordigers in het 'monumentenmekka Nederland' (naar hun oordeel) een kijkje zouden gaan nemen. Maar ook de Nederlandse Rijksdienst voor de Monumentenzorg stelt het contact met de Belgische collega's niet alleen zeer op prijs, maar heeft dat contact ook van node. Immers, op een aantal terreinen beschikt de Belgische monumentenzorg over belangrijke kennis op het

gebied van conservering, materialen, technieken, scholing en kennisbundeling en -overdracht. Het is voor zowel België als Nederland van belang gebruik te maken van de wederzijdse ervaringen en archieven naast praktische specialisatie. Zo zullen dit jaar in het kader van het cultureel verdrag uitwisselingen plaats vinden van specialisten, terwijl vervolgens wordt gezien hoe de samenwerking gestalte kan krijgen bij de kennisoverdracht t.a.v. monumentenregistratie en bescherming. Ook uit een oogpunt van architectuurgeschiedenis is voor ons land kennis van Belgische monumenten en architecten van enorm belang. Vele belangrijke Nederlandse monumenten zijn beïnvloed door hetgeen eerder in Vlaanderen en Brabant werd gebouwd en Vlaamse bouwmeesters

De Nederlandse en Vlaamse delegatie. In het midden de heer Pede, voorzitter van de Vlaamse Raad. (Foto R.M.Z.)

zijn in ons land actief geweest zoals het beroemde architectengeslacht Keldermans en de architect Van Bourscheit. Hoewel aan de monumentenzorg al kort na de vorming van het Koninklijke België aandacht werd gegeven door onder meer de oprichting van een monumentencommissie - in 1985 stelt men zich voor '150 jaar monumentenzorg in België' te herdenken - en ondanks het feit, dat al in 1931 een Monumentenwet tot stand kwam, dus dertig jaar eerder dan hier, was men ten tijde van het Monumentenjaar 1975 nog niet verder gekomen dan de 'klassering' van zo'n 2.000 monumenten. In 1976 kwam een nieuwe wet tot stand en werd vooral door toedoen van de toenmalige Minister Mevrouw Rika de Backer een actiever beleid in gang gezet. Dat beleid komt ook wel van de grond, maar met een thans ongeveer 2500 beschermde objecten plus wat gebieden, die men als 'gezicht' heeft beschermd, bevindt de monumentenzorg in Vlaanderen zich toch in een geheel andere positie dan in ons land. Merkwaardig is te vernemen, dat men daar in staat is praktisch alle - spaarzame - restauratie-initiatieven in financieel opzicht te ondersteunen. Geen 'stuwmeer' dus. Er bestaat sinds 1972 een Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg die zich naast de monumenten- en landschapsbescherming bezig houdt met het waken voor het 'roerend patrimonium' zoals dat op zijn Belgisch wordt genoemd.

Nadat de beide delegaties met elkaar hadden vergaderd op het Slot van Zeist vond in de kantine van onze Rijksdienst in Zeist een uitvoerige en diepgaande discussie plaats over de organisatie en de problemen van de monumentenzorg in ons land. De Hoofddirecteur van de Dienst, de heer J. Jessurun, leidde het gezelschap van ongeveer 25 parlementariërs in de problematiek in. De voor de Nederlanders bekende ontwikkelingen passeerden

de revue: Victor de Stuers, de Monumentenraad, het functioneren van eerst het Rijksbureau, later de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Monumentenwet, het subsidiestelsel, de verfijningsregeling, de decentralisatie, de samenwerking met het Ministerie van VRO, het aanvullende werkenbeleid, de fiscale en werkgelegenheidsaspecten, het onderhoudsprobleem en tenslotte de moeilijke financiële situatie van het heden. In de discussie kwamen vooral het woonhuisherstel in oude binnensteden (stads- en dorpsvernieuwing), de rol van het particuliere initiatief - in Nederland zijn 600 organisaties op het terrein van de monumentenzorg actief op landelijk, regionaal en lokaal niveau - de vraag, hoe zo'n in de Belgische ogen groot beschermd bestand (zo'n 42.000 monumenten) - in stand moet worden gehouden, hoe ongewenste ontwikkelingen in de nabijheid van monumenten kunnen worden voorkomen, het beschermen van jongere monumenten en het stuwmeer van niet-gehonoreerde subsidieaanvragen aan de orde.

De discussie gaf ook de Nederlandse parlementsleden de gelegenheid hun inzichten in de monumentenproblematiek te verdiepen. Heel duidelijk kwam naar voren, dat in Nederland in de loop van de zeventig jaar een structureel en met andere beleidsterreinen geïntegreerd conserverings- en herstelbeleid is opgebouwd op basis van een planmatige aanpak en in nauwe samenwerking met de lagere overheden. Hoewel het financieringssysteem voor een buitenstaander bepaald niet eenvoudig is te begrijpen - leg een begrip als de Interim Saldoregeling of het Integraal Structuurplan Noorden des Lands maar eens in twee woorden uit - kon toch wel duidelijk worden gemaakt, dat dankzij al deze mogelijkheden met een relatief bescheiden budget belangrijke resultaten waren geboekt met name op het terrein van het tegengaan van het verder

verval van de historische waardevolle binnensteden.

Met een rondgang door het gebouw van de Rijksdienst werd het werkgedeelte van de eerste dag afgesloten.

Om te laten zien, dat wij niets teveel hadden gezegd, als je als rijksoverheid in goed samenspel met een enthousiaste gemeente het beschikbare instrumentarium op juridisch en financieel gebied zo goed mogelijk benut, werd op 11 juni een bezoek gebracht aan wat in enkele jaren een Nederlands paradepaardje voor de monumentenzorg in ons land is geworden, te weten Leiden, een gemeente die tien jaar geleden nog in een haast onstuitbaar lijkend verval verkeerde. Burgemeester Goekoop leidde de bezoekers trots langs het resultaat van de gezamenlijke inspanningen. In de in restauratie zijnde tekenacademie 'Ars Aemulae Naturae' aan de Pieterskerkgracht zette mr. W.M.N. Eggenkamp, hoofd van het Bureau Stadsvernieuwing, uiteen hoe de gemeente Leiden in samenwerking met het rijk (CRM én VRO) het 'grootste beschermde stadsgezicht in Nederland' aanpakt. Wie geïnteresseerd is in het door de gemeente Leiden gevoerde beleid, leze 'Heemschut' van mei en juni 1982 erop na. De belangrijkste door de heer Eggenkamp benadrukte punten waren: de ommezwaai van het beleid in 1974: geen verkeersdoorbraken meer, opgeven van het Witte Singelplan, het streven naar de aanwijzing tot beschermd stadsgezicht, het opbouwen van een goed en frequent contact met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (wat de gemeente geen windeieren bleek te leggen), het ervoor zorgen, dat je plannen klaar hebt liggen en het weten wat je als gemeente wilt, zodat het rijk erop kan inspelen. In zijn inleiding werd de stimulerende rol van de betrokken wethouder, de heer mr. C.J.D. Waal, sterk onderstreept. De heer Eggenkamp kon voorts niet nalaten te wijzen op de noodzaak van de restauratie van Ceacilia Gasthuis ten behoeve van het Rijksmuseum Boerhaave.

Vooral voor de Nederlandse parlementariërs was het een verademing nu eens géén klaagzang, géén gezeur over het ontbreken van middelen te horen, maar een positief verhaal over wat met een bureau van negen man tot stand was gekomen op basis van een bestuurlijke wil en mede dankzij het rijk en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Daarna een stadswandeling, die langs hoogtepunten als de tempel van Taffeh in het Rijksmuseum van Oudheden, de Pieterskerk - een troetelkind van burgemeester Goekoop - de gerehabiliteerde Langebrug en de Hooglandsekerk voerde. Bij een niet geënsce-neerd bezoek aan een bewoner van een in restauratie zijnd pand aan de Steenschuur bleek, hoe soepel zo'n restauratie in Leiden verloopt, hoe de gemeente daarbij behulpzaam is en wat het kostte, zowel aan subsidie als aan de eigenaar zelf.

Het kon natuurlijk niet missen, dat de tocht eindigde bij de 'mooiste bibliotheek van de wereld', zoals ze in Leiden zeggen, die gevestigd is in het voormalige Heerenlogement aan de voet van de Burcht. Sommige van de aanwezige Nederlandse Kamerleden herinnerden zich nog levendig met wat voor zorgelijke gezichten men bijeen had gestaan in dat toen zeer verloederde en door brand aangetaste Logement in 1975 tijdens een Kamerexcursie in het Monumentenjaar.

Een door het Ministerie van CRM aangeboden lunch in het Koetshuis op het Burchtterrein sloot dit, vooral dankzij de inspanningen van de Afdeling Voorlichting van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg naar mijn mening uitstekend geslaagde bezoek af.

Wij hebben hopelijk de Belgische parlementariërs duidelijk kunnen maken dat een zich gezamenlijk inspannen voor de restauratie van een oude stad echt tot resultaten leidt, als men én bestuurlijk én ambtelijk op één lijn zit, een duidelijk beleid ontwikkelt en de financiële mogelijkheden uitbuit.

Mogen die mogelijkheden er - nog een klein beetje? - blijven! En voor wie het ook wil ervaren: Leiden is vrij toegankelijk.

Druk gesprek tussen enkele protagonisten.

Stadsbezoek aan Leiden, de Pieterskerk. (Foto R.M.Z.)

Stadsbezoek aan Leiden, de Groenhazengracht. (Foto R.M.Z.)

Summary

The 'Boekenberg' Park in Deurne

The 'Boekenberg' park became the focus of interest at about the turn of the century, when there was talk of parcelling it out.

The origin of the domain goes back to 1555, but the most important period as to its evolution started in 1752, when the widow Knyff commissioned the architect J.P. Baur-scheit to build a cottage. She herself - and after her death, her brother - focused her attention on the laying-out and the development of the park. The property was projected according to the Dutch model: a lengthwise shape with on the north-south longitudinal axis, the walled cottage and the other points of attraction.

J.G. Smets, who bought the property in 1798, entirely respected the 18th century formal design. According to the fashion of the day, he extended the property with a new park in Anglo-Chinese style at the east side. A 26 metre high Chinese tower formed the subtle link between the 18th century formal garden and the new rural park.

A third important period in the evolution of the 'Boekenberg' park started in 1838, when Miss della Faille bought the domain 'Boekenberg' (14 ha) and linked it up with a few surrounding grounds until it counted 29 ha 68 a. At her instigation, the German architect E. Keilig removed all traces of symmetry and regularity.

When at the turn of the century, the domain 'Boekenberg' was sold, the decline soon entered: famous trees disappeared as a result of the expansion which characterized the Antwerp conurbation at those days; part of the property became a recreation park; the Chinese tower was demolished, with the exception of the ground floor...

Although the protection of the domain was pursued already in 1911, it did not come about before 1974.

The Garden Suburb 'Unitas' in Deurne (1923-1932)

When in 1922 the initiatives of the Antwerp employee's organizations to realize a large garden suburb (1000 to 1500 houses) got stuck, A. Kennis, vice-president of the Belgian Society of Clerical Employees 'Unitas', organized a meeting on the housing problem. Out of this meeting germinated the 'Unitas' garden suburb.

The founders pursued the realization of an employee's society, although this conflicted with one of the basic principles of the garden suburb, viz. bringing different social classes together. On the other hand, they opted for a tenant's co-operative, according to the English model.

A domain situated at the east side of the 'Boekenberg' park, was being considered for the building-ground.

In 1923, the architect E. Van Steenberghe was requested to work out a development plan and to project a number of house-types.

Due to a political decision however, the project could not be realized as such: the tenant's co-operative became a buyer's co-operative; the membership declined to 80; the number of houses to be built in a first lot, was considerably smaller.

The garden suburb came about in three stages: 107 houses were built in 1924, 36 in 1925 and 47 from 1927 on.

In the meantime, the society 'Flora' - which had spontaneously arisen from the members of the garden suburb - took several initiatives in connection with the laying-out and the decoration of the gardens and the organization of festivities.

Whereas the original aim to create a community of people related to one another could not be realized, the material environment of this new way of living became manifest in the architecture as well as in the design of 'Unitas'.

Analogous to the principles of the English architect Unwin, Van Steenberghe intended to create the material conditions for a community life, among other things by providing a common playground and a little square in his initial projects, which have been taken into account in the ultimate execution.

As to the architecture, a rational and functional general impression has been evoked in the application of materials and structures. Whereas the repetitive elements emphasize the common aspect, the continuous variations refer to the preservation of individual characteristics, although subordinated to the common principle.

The protection of this garden suburb is partly justified by its history and esthetic qualities. In addition, a recent inquiry (1979) revealed that the protection of the garden suburb and a comfortable way of living for the occupants today are not at all incompatible.

The 'Tenth Commandment' in Louvain

The influence of religious institutions on the physiognomy of a medieval town like Louvain, becomes manifest not only in the dimension and esthetic qualities of their conventional buildings; these institutions moreover owned a considerable number of private houses. The Saint-Gertrude abbey, originating from a charter of foundation of 1206, is a typical example of such an institution.

The garden suburb 'Unitas': houses of type II (frontage 5,30 m) in the Oude Doncklaan. (Photo R.M.L.Z., actual situation)

We know for certain that ten houses, the 'Ten Commandments', were built by order of this abbey.

The house in the 'Mechelsestraat' no. 110, the 'Tenth Commandment', forms part of a complex of 5 almost identical buildings, the Sixth till the Tenth Commandment, built in 1548 by order of Pieter Was, abbot of the abbey. In 1553, his successor, Philippe de Hosden, commissioned the building of a series of 5 more houses, adjacent to the previous one. The 'Tenth Commandment' is the best one preserved.

As to the situation and typology of the 'Ten Commandments', a cadastral map indicates that the front of the houses of P. Was adjoined the 'Mechelsestraat', whereas the back bordered on the abbey. Each house was composed of a main building and an annexe with a small square in between.

The five houses have been conceived as one large building under one and the same saddle-roof, with at both sides a step-gable. Each separate house however, is a cross house with a fairly small, although high front.

The architectural division of the 'Tenth Commandment' can be applied almost entirely to the other ones. From the configuration of the windows however, one can deduce

that the 'Tenth Commandment' originally had a shop-front.

The structure and outward appearance of the Sixth till the Tenth Commandment contribute to the purposive subordination of the individuality of each house to a general impression, characterized by solidity, dignity and moderate wealth. In bringing these five houses together, a striking unity has been created, comparable with other large, profane buildings in Louvain.

Protections on the Sea-wall: Villa Maritza and Villa Doris

When in the 19th century, the coast and the sea had become real attractions to artists and to the bourgeoisie, the architectural accommodations were soon adapted to the new requirements. Villa's and hotels arose on the sea-wall as a consecutive row of buildings, out of commercial reasons (outlook on sea). As such, the architects bestowed special care to the front-compositions.

But, with the democratization of tourism, quite a few treasures of Belle Epoque architecture were pushed aside by apartments; at best, they have been encircled by such-like 'mastodons', which is the case for Villa Maritza, Villa Doris and Villa Cogels.

As these houses belong to the few Belle Epoque buildings preserved, their value has enormously increased. In this context, the protection of Villa Doris (6.10.1980) and Villa Cogels (21.2.1978) can only be approved of. A same procedure is going on as to the Villa Maritza.

Where to Study the Conservation of Historic Buildings in Flanders

This informative article deals with the possibilities to study about the conservation of historic buildings in Flanders. This merely concerns post-graduate studies, opposed to the specific practical vocational trainings which are to be attended at academies and which are directly related to the restoration works themselves.

Students of history of art, archaeology and architecture can attend lectures on the conservation of historic buildings as an optional subject. Further specialization on the subject is possible at the National Higher College for Architecture and Town-Planning in Antwerp, at the Higher Architectural College 'Saint-Luke' in Ghent and at the Centre for the Conservation of Historic towns and buildings in Louvain, which is directed especially to an international public.

Fragments of the Choir Stalls of the Saint-Sulpitius' Church (Diest) in an Irish Collection

During an auction in the castle of Adare (Ireland) which took place in July 1982, two oaken panels, decorated with sculptures, were offered for sale. According to the catalogue, they once belonged to a choir stall and their origin is to be situated in Brussels in the 15th century.

On the basis of iconographic data (cope, mitre...), the authors suggest that they are descended from a church possibly dedicated to the Holy Germanus of Paris. At about 1830, the two panels have been adapted as door-wings in the castle of Adare, and provided with a monumental neo-Gothic frame.

On second thoughts however, the panels seem to bear a great resemblance to the remains of the choir stalls in the

Saint-Sulpitius' church in Diest. First and foremost, the shapes and decorations of the panels entirely correspond to those on the partitions in the Saint-Sulpitius' church; a comparison with a fragment of the choir stall which is preserved in Antwerp (Museum Mayer van den Bergh), confirms this statement. Furthermore, the iconographic data on the panels which suggested the identification with the Holy Germanus, apply even better to Saint Sulpitius; the Holy Mary, represented on one of the panels, occupies an important place in this church as well; the stylistic correspondences between the fragments preserved in Antwerp, Diest and the two panels are very striking. Even the date contributes to the thesis that all fragments under consideration once belonged to one and the same ensemble.

The transition of religious works of art from our region to the other side of the Channel finally, is a well known phenomenon of those days. Now that the panels can almost certainly be ascribed to the Saint-Sulpitius' church, one might regret the fact that the owner of the castle refused to sell them to the Belgian interested persons.

A Meeting between Netherland and Belgium on the Conservation of Historic Buildings

The meeting in June 1982 between Netherland and Belgium on the subject of the conservation of historic buildings proved to be very interesting for both countries. Mr. G.W. Van Herwaarden of the Netherland institution for Culture, Recreation and Social Work, reported on the very successful, two days' visit of the Belgian parliamentarians. Belgium is surprised at the attention of the Netherland Parliament to the conservation of historic buildings. Although the Belgian laws on monuments came about much earlier than in Netherland, the latter has protected considerably more historic buildings.

On the other hand, Netherland is interested in the Belgian knowledge on the domain of the preservation of objects, materials, techniques, schooling, the collecting and transmitting of knowledge...

As such, both countries have organized mutual visits in order to interchange experiences and practical knowledge. On the first day of the Belgian visit, an ample discussion took place on the most urgent problems concerning the subject. The second day, the Belgian parliamentarians were shown over Leiden, the evidence of an efficient co-operation between the government and an enthusiastic municipality.

De meest ervaren gevelreinigers ter wereld

 **vacuum
cleaner** NV sinds 1906

erkenning, Ministerie openbare werken, Kat. D21 en Kat. D24: Klasse 5

**GEVELREINIGING • STEENRESTAURATIE • BETONHERSTELLING
STEENVERHARDING • ANTI-DUIFBESCHERMING
ANTI-MOSBEHANDELING • VOCHTISOLATIE
GRAFFITI VERWIJDERING**

2000 ANTWERPEN
Scheldestraat 87
TEL.: (03) 237.53.53

1070 BRUSSEL
Birminghamstraat 30
TEL.: (02) 522.23.03

9000 GENT
Tortelduifstraat 47
TEL.: (091) 26.44.70

OUDE KERK DOOR EN DOOR
GESCHEURD. SCHADE GENOEG OM
HET GEHELE KUNSTWERK VOLLEDIG
TE SLOPEN EN TERUG OP TE BOUWEN.

Slopen hoeft niet: **EMERGO CHEMICAL COATING N.V.**
restaureert oude metselwerken, houten balken, natuur-
steen, enz... Lost extreme problemen probleemloos op.
En brengt tevens het herstelde op zijn oorspronkelijke
sterkte terug. Zonder hak- en breekwerk. Snel en zeker.

**NEEM LIEVER DE TELEFOON EN
BEL EMERGO N.V. 03-828.10.15 (5 L.)**

N.V. EMERGO CHEMICAL COATING
Terbekehofdreef 50-52 - 2610 Wilrijk
Tel. 03/828.10.15 (5 l.) - Telex 32641